

PTE Benedek F. Könyvtár

KE 1167

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Horváth Dominika

Pécs, 2014

**Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola**

**Bosznia-Hercegovina regionális anatómiája, avagy
a népesség területi dimenziói a regionalizáció tükrében**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

MELLÉKLETTEL

PTE Egyetemi Könyvtár

P000997927

Készítette: Horváth Dominika

Témavezető: Dr. Horváth Gyula
MTA Regionális Kutatások Központja, tudományos tanácsadó
PTE Közgazdaságtudományi Kara, egyetemi tanár

Pécs, 2014

KE 1167

Tartalomjegyzék

Absztrakt	1
1. Bevezetés	2
1.1. A téma aktualitása és jelentősége	2
1.2. A kutatás tárgya és célja	3
1.3. A kutatás módszertana	7
1.4. A disszertáció felépítése	10
2. Szakirodalmi áttekintés: a demo(geo)gráfiai régió	12
2.1. A népesség mint determináns	12
2.2. A régió mint determináns	22
2.3. A népesség és a régió szintézise	29
2.3.1. A népesség és a tér összefüggésére irányuló kutatások	30
2.3.2. A népesség és a tér kapcsolatának kutatásai Jugoszláviában	32
2.4. A népesség alapú regionalizáció alapjai	33
2.4.1. A népesség alapú regionalizáció gyakorlati példái	34
3. Bosznia-Hercegovina népessége és régiói	37
3.1. Bosznia-Hercegovina népességfejlődése	37
3.1.1. A bosznia-hercegovinai népesség fejlődési szakaszai	38
3.1.2. A demográfiai sokk	44
3.1.3. A „tüneti” kezelés és a rehabilitáció kezdete	45
3.2. Regionalizációs kísérletek Bosznia-Hercegovinában	48
3.2.1. Bosznia-Hercegovina mai közigazgatási felosztása	51
3.2.2. Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése	52
3.2.3. Egyenlőtlenségek a regionális fejlődésben	57
3.2.4. A határ menti területek fejletlenségének problémái	59
4. A népesség alapú regionalizáció elemei	
Bosznia-Hercegovinában	62
4.1. A népesség alapú regionalizáció fő elemei	64
4.2. Tér-demográfiai elemek	67
4.2.1. A népesség területi eloszlásában bekövetkezett változások	67
4.2.2. A népsűrűségben bekövetkezett változások	73

4.2.3. Az urbanizáció mértéke	75
4.3. A népességmozgás dinamikájának területi alakulása	83
4.3.1. A népesség természetes mozgása	84
4.3.2. A népesség mechanikus mozgása	85
4.3.3. A népességmozgások komplex vizsgálata	85
4.4. A népesség korszerkezetének regionalizációs jelentősége	88
4.5. A népesség társadalmi-gazdasági jellemzőinek szerepe a regionalizációban	94
4.6. Az etnikai és kulturális tényezők regionalizációs jelentősége	102
4.6.1. Kulturális pluralizmus vs. multikultúra	103
4.6.2. A bosznia-hercegovinai multikultúra történelmi háttére	105
4.6.3. Kulturális elemek Bosznia-Hercegovinában	110
4.6.4. Az etnikai szerkezet alakulása a népszámlálások alapján	113
5. A járáások demográfiai mutatók alapján történő osztályozása	118
6. Összegzés, a kutatás eredménye	128
6.1. A természeti környezet, mint külső befolyásoló tényező	128
6.2. A mesterséges környezet, mint külső befolyásoló tényező	131
6.3. A népességmozgások, mint belső befolyásoló tényező	132
6.4. A kultúra, mint belső befolyásoló tényező	134
6.5. Bosznia-Hercegovina népesség alapú fejlesztési régióinak területi lehatárolása	135
7. Következtetés: a hipotézisek igazolása és a kutatás további lehetséges irányai	138
7.1. Hipotézisek igazolása	138
7.2. A kutatás további lehetséges irányai	139
Irodalomjegyzék	141

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A népesedési mérleg	39
2. táblázat: Bosznia-Hercegovina makro- és mezőregiónai	49
3. táblázat: Bosznia-Hercegovina területi és népességi adatai (2011)	52
4. táblázat: Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése	53
5. táblázat: Bosznia-Hercegovina néhány makroökonómiai mutatója (2010)	57
6. táblázat: A népesség megoszlása Bosznia-Hercegovina makro- és mezőregiónokban (2010)	72
7. táblázat: Nagy és kisvárosok relatív születési mutatói (fő) (2010)	77
8. táblázat: Friganović-féle népességmozgás-típológia	87
9. táblázat: Bosznia-Hercegovina járási kategóriái a Friganović-féle típológia alapján (bevándorlás)	88
10. táblázat: Bosznia-Hercegovina járási kategóriái a Friganović-féle típológia alapján (kivándorlás)	89
11. táblázat: A népesség korának stádiumai és azok jellemzői	91
12. táblázat: Járási foglalkoztatási szintek (2013)	101
13. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (1878–1931)	114
14. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (1948–1953)	114
15. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (1961–1991)	115
16. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (2000–2013)	116
17. táblázat: A 142 járásra alkalmazandó faktoranalízis alapjául szolgáló változók	119
18. táblázat: Rotated Component Matrix (SPSS)	120
19. táblázat: Járások száma klaszterenként	121
20. táblázat: A faktor- és a klaszteranalízis eredményei alapján négy csoportba foglalt járások jellegzetességei	124

Ábrák jegyzéke

1. ábra: A demográfiai átmenet modellje	21
2. ábra: Népesedés alakulása (1878–1991)	43
3. ábra: Természetes szaporulat 1996–2013	48
4. ábra: Bosznia-Hercegovina (földrajzi) makro- és mezorégiói	50
5. ábra: Bosznia-Hercegovina közigazgatási felosztása	51
6. ábra: Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése (1998)	54
7. ábra: Az Északkelet-boszniai régió városai	54
8. ábra: Az Európai Unió számára előkészített regionális koncepció és az elsődleges regionális központok	56
9. ábra: Munkaerőpiaci mutatók 2010-ben	59
10. ábra: Bosznia-Hercegovina lakosságának koncentrációja	69
11. ábra: A népesség megoszlása járások mérete szerint	70
12. ábra: A népesség makro régiók szerinti megoszlása (1971., 1991., 2010.)	71
13. ábra: A népességszám mezorégiók szerinti aránya	72
14. ábra: Bosznia-Hercegovina népsűrűsége (2010)	75
15. ábra: Urbanizáció járási arányai (2010)	76
16. ábra: A városi népesség megoszlása várostípusok szerint	79
17. ábra: A népesség megoszlása településtípusok szerint	81
18. ábra: Bosznia-Hercegovina városszerkezetének „T” alakú gerince	82
19. ábra: A természetes szaporulat alakulása járási szinten	84
20. ábra: Szarajevó demográfiai hexagonja (2013)	86
21. ábra: Bosznia-Hercegovina járásainak aránya a Friganović-féle tipológia alapján	90
22. ábra: Bosznia-Hercegovina korszerkezete (1971–2010)	92
23. ábra: A járások megoszlása a korszerkezeti tipológia szerint	93
24. ábra: A munkaerőpiaci helyzet alakulása (2006–2013)	94
25. ábra: A munkanélküliségi ráta 2013. decemberi adatok alapján	96
26. ábra: Bosznia-Hercegovina munkavállalási korú népességének gazdasági aktivitása	97

27. ábra A gazdaságilag aktív népesség aránya Bosznia-Hercegovina makrorégióiban (2013)	97
28. ábra: A mezorégiók gazdaságilag aktív népességének aránya (2013)	98
29. ábra: A járások gazdaságilag aktív népességének aránya (2013)	98
30. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina makrorégióiban (2005–2013)	99
31. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina mezorégióiban (2013)	100
32. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina járásaiban (2013)	100
33. ábra: Bosznia-Hercegovina etnikai szerkezete (2012)	104
34. ábra: Népességmozgások Bosznia-Hercegovina területén a XV. században	108
35. ábra: Etnikai csoportok népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovinában (1961–2013)	116
36. ábra: Az entitások járásainak aránya az egyes klaszterekben	123
37. ábra: Az egyes klaszterek etnikai szerkezete	125
38. ábra: Bosznia-Hercegovina járásainak fejlettség szerinti osztályozása	126
39. ábra: A népesség alapú regionalizációját befolyásoló tényezők	128
40. ábra: Bosznia-Hercegovina földrajzi makrorégiói	130
41. ábra: Bosznia-Hercegovina földrajzi mezorégiói	130
42. ábra: Bosznia-Hercegovina nagyvárosai	131
43. ábra: A népesség területi megoszlása (2013)	133
44. ábra: Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionális fejlesztési modellje	136
45. ábra: Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációs sémája – mezorégiók	137

Absztrakt

Készítette: Horváth Dominika

Témavezető: Dr. Horváth Gyula

A regionalizáció elméletét sokan és sokféleképpen dolgozták ki, annak függvényében, hogy milyen cél által vezérelve kívánták felosztani az adott teret. Azonban, függetlenül attól, hogy funkcionális szempontok alapján, vagy közigazgatási alapon alakítják ki a régiók határait, a népesség a maga potenciáljaival, illetve korlátaival ugyanúgy a regionalizáció egyik legfontosabb komponense marad.

Jelen dolgozat Bosznia-Hercegovina demográfiai tényezőinek, illetve azok térbeliségének feltárását, ezek alapján Bosznia-Hercegovina demográfiai alapon szerveződő régióinak meghatározását, végül a népesség alapú regionálizáció egy lehetséges modelljének kidolgozását tűzte ki célul. A kutatás kiterjed a tér-demográfiai elemek vizsgálatára, a népességi dinamikában rejlő regionális különbségek feltárására, a népesség korszerkezetének, valamint a népesség térszerkezetét befolyásoló kulturális és civilizációs tényezők bemutatására. Ezen mutatók közül kerülnek kiválasztásra azon faktorok, amelyek alkalmasak a hasonló népességi/népesezési mutatókkal rendelkező járások csoportosítására. A csoportok osztályozásával, valamint a szakirodalmi következtetések figyelembevételével bemutatásra kerül Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionálizációjának egy lehetséges modellje, amely hozzájárulhat egy eredményesebb regionalizációs fejlesztő stratégia kidolgozásához.

Tárgyszavak: *Bosznia-Hercegovina, népesség, régió, demográfia, regionalizáció*

1. Bevezetés

1.1. A téma aktualitása és jelentősége

Egy tér régiókra való felosztása számos kérdést felvető és összetett problematikával járó folyamat. A mai világban a területi tervezés, a fejlődés-irányítás, valamint a földrajzi teret érintő szervezés és rendezés szükségességének felismerésével a regionalizáció mutatkozott a legalkalmasabb eszköznek a területi-politikai, illetve a területi-funkcionális szervezéshez. Ebből adódóan, a regionalizáció, mint összetett és sokoldalú elméleti-módszertani eljárás nem csupán érdekes tudományos kutatási téma, hanem egy olyan feladat, amelynek jelentős társadalmi, gyakorlati és fejlesztő hatása van.

A regionalizáció kérdésköre iránti érdeklődés fokozódása együtt jár az egyéni, a közösségi és a globális, illetve ezzel párhuzamosan a regionális fejlődésről való tudat formálódásával. A gyakorlati célok tekintetében a regionalizációnak többféle értelmezése ismeretes. Néhány szerző szerint a regionalizáció alkalmazásának jelentősége a földrajzi tér jobb megismerésében rejlik, míg mások a gazdasági-társadalmi és kulturális-történelmi fejlődéssel összhangban a régiók kialakításának, a regionális fejlesztési politika keretének meghatározásának, a térségben mutatkozó szociális-gazdasági egyenlőtlenségek következményeinek kezelésének, illetve – a területi tervezés előfeltételeként – az ország gazdaságpolitikájának egyik eszközeként értelmezik (Papić, 1987). Úgy vélik, a regionalizáció lehetővé teszi az elválasztott régiók jellemzőinek, problémáinak azonosítását és a konkrét társadalmi akciók irányának kijelölését.

Szükséges hangsúlyozni azonban, hogy az átmeneti fázisban lévő országok, mint Bosznia-Hercegovina, politikai-területi regionalizációs folyamatai nem csupán belső tényezők hatásainak kérdése, hanem nagymértékben külpolitikai kérdés. A klasszikus értelemben vett regionalizációról, mint a közigazgatás decentralizációjáról, illetve a politikai-területi szervezés módjáról – amely során az állami funkciók egy része regionális szintre kerül – sokan úgy vélekednek, mintha ez feltétele lenne az Európai Unióhoz való csatlakozásnak, mintegy „befektetés” az európai integrációba. Úgy tűnik, a régió, mint az állami és helyi közigazgatás közötti középszint az egyetlen sikeres út a mind nagyobb mértékű decentralizáció, a demokratikus és gazdasági reformok, valamint az interregionális együttműködés felé. Természetesen az Európai Unió elvárja, hogy a régiókra történő felosztás – a tagállamok területi szervezésének

kompatibilitásának fenntartása végett – az általa előírt kritériumok mentén menjen végbe („eurorégiók” kialakítása). Ebből adódóan a regionalizáció elsősorban politikai kérdéssé vált. Megjegyzendő, hogy Bosznia-Hercegovinában a mai politikai, de hasonló módon a tudományos gondolkodásban a regionalizáció fogalma egyet jelent a politikai-területi államszervezéssel. Ez a regionalizációnak egy szűkebb értelmezése, amely a közigazgatás felosztásán alapul, és amely csupán egyetlen eleme a komplex regionalizációnak. Ez az oka annak, hogy Bosznia-Hercegovina politikai-területi szerveződésére irányuló javaslatai nagyrészt ad hoc módon születnek, különböző célokkal, nélkülözve a tudományos precizitást és metodológiai megalapozottságot, amelynek következtében földrajzilag, gazdaságilag, funkcionálisan és közlekedési szempontból is összefüggés nélküli – pusztán etnikai homogenitásra törekvő – adminisztratív egységek alakulnak ki. Közel két évtizeddel az átmeneti jelleggel kidolgozott – polgárháborút ugyan lezáró, de az országot funkcionálisan ellehetetlenítő – területi felosztás után, szükséges egy új, Bosznia-Hercegovina fejlődését támogató regionális koncepció kidolgozása.

1.2. *A kutatás tárgya és célja*

Egy adott tér legfontosabb erőforrása az adott területen élő emberek csoportja, amely önmagában hordozza a régió valamennyi minőségi és mennyiségi, társadalmi és gazdasági mutatóját (Oliveira-Roca, 1991). Ebből következik, hogy az emberi erőforrásban bekövetkező változások (népesség nagysága, szerkezete, valamint a népesedési folyamatok) közvetlenül vagy közvetve, kisebb vagy nagyobb mértékben de állandó hatást gyakorolnak a társadalmi szerkezetre és a gazdasági folyamatokra úgy nemzeti, mint regionális szinten, vagyis a népesség a társadalmi-gazdasági fejlődés alappillére. Egy idősödő populációban például kevesebb az aktív munkavállaló, nehezebben fogadtathatók el az új ötletek, innovációk, gyengébb a vállalkozási szellem stb. (Wertheimer-Baletić, 2004). Az elnéptelenedő területeken a népességszám alacsony, az ott élők biológiai, képzettségi mutatói nem megfelelőek, amelyek határt szabnak a régió további fejlődésének (Puljiz, 1993).

A mai Bosznia-Hercegovinát két fontos jelenség jellemzi: a regionális fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenség, valamint a népesség problematikája. Egy adott térben mutatkozó regionális aránytalanságok, legyenek azok gazdasági, vagy demográfiai

természetűek csak együtt kezelhetők. Egy adott tér népességének sajátosságai gyakorlatilag meghatározzák a régiót. Felvetődik tehát a kérdés, – amely egyben ennek a kutatásnak a célja is – hogy a demográfiai fejlődésben, valamint a tér-demográfiai, illetve a térségi működés viszonyában bekövetkezett időbeli változások milyen módon reflektálódnak a régiók szintjén, avagy hogyan befolyásolják a területi szerveződést.

A régiók meghatározása és a regionalizáció elvei stratégiai jelentőséggel bírnak a gazdaságtan és a gazdaságpolitika tudományában is. Bosznia-Hercegovina tekintetében e kérdést az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggésben is érdemes megvizsgálni. Az aktuális regionalizáció figyelmes elemzése során kérdések sora vetődik fel arra vonatkozóan, hogy Bosznia-Hercegovina régiói alkalmasak-e arra, hogy biztosítsák a gazdaság optimális fejlődését, minimalizálják a potenciális belső konfliktusok megjelenését; képesek-e összehangolni a funkcionális elveket, valamint a versenyhelyzetekből, előnyökből fakadó konfliktusokat; képesek-e megteremteni az Európai Unió ajánlásait és szabályait a fenntartható fejlődés elvét illetően, valamint összehangolhatók-e az Európai Bizottság régió-víziója és az ország régiói, és ez mennyire egyeztethető össze a helyi érdekekkel. A népesség, és annak térbeli dimenzióinak vizsgálata hozzájárulhat a társadalmi-gazdasági fejlődéssel, valamint az Európai Unióba történő integrációval kapcsolatban felmerülő számos kérdés megválaszolásához.

A régió fogalmának meghatározása, valamint típusainak bemutatása nem egyszerű, hiszen ahány cél fogalmazódik meg a régiókra történő területi felosztás során, annyi különböző tulajdonság kerül fókuszba, illetve vonul háttérbe. Sok esetben a politikai, intézményi tényezők válnak hangsúlyossá, amelyek segítségével egy ország teljes politikai-, vagy intézményrendszerének területi egységekre való leképezését kívánják megvalósítani. A közgazdasági szemléleten alapuló regionalizáció a gazdasági, urbanizációs és hasonló tulajdonságokra fókuszál. A bölcsészettudomány etnikai szerkezet, nyelv, kultúra és egyéb specifikumok alapján rendszerezi a teret (Dulabić, 2007). A szakirodalom számos regionalizációs sémát ír le, azonban az egyetlen közös elem, amely nélkül egy régiótípus sem létezhet: a *népesség*. A népesség egy adott terület állandóan változó, legdinamikusabb rendszere. Az ember/emberek csoportja az a közös pont, amely miatt a régió valamennyi tudományág számára kutatási területként jelenik meg. A népesség jelenségeinek vizsgálata egyidős az emberiséggel. Az élet – halál, a fennmaradás, a születés, a (házas) együttélés, az öregedés kérdésköre mind a természet-, mind a társadalomtudományok által vizsgált jelenségek, mivel alapvetően

meghatározzák a környezet, a társadalom, a gazdaság elemeinek működését (Wrigley – Schofield, 1981). Radovanović (1988) például a népességet egy tér „bioszociális rendszereként” definiálta. A népesség szerepe és jelentősége tehát a regionalizáció szempontjából is döntő fontosságú, így joggal nevezhető a regionalizáció egyik fontos tényezőjének.

A népesség regionalizációs tényezőként történő vizsgálata elsősorban azon elemek, jelenségek, és folyamatok meghatározását jelenti, amelyek az adott demográfiai rendszert formálják. Ezek a tényezők nem függetlenek a környezeti faktoroktól, hanem velük egy összetett ok-okozati visszacsatolási mechanizmus révén befolyásolják a régió, mint területi egység szerkezetét és működését (Vojković, 2007). Jelen kutatás során a térszerkezeti tényezők közül egy elem kerül kiemelésre, hangsúlyozva, hogy a népességi mutatók csak a környezeti tényezőkkel együtt értelmezhetőek. A kutatás tehát nem egy újfajta regionális modell megalkotását vizionálja – hiszen egy komplex rendszer egyetlen alrendszerének vizsgálatával ez nem is lehetséges – hanem a regionalizáció egy olyan dimenzióját kívánja feltárni Bosznia-Hercegovinában, amely új ötleteket generálhat, új perspektívát nyithat a regionalizáció újragondolásához, megalapozva egy hatékonyabb, kevesebb problémával terhelt területi felosztást.

A népesség vizsgálata során világossá válik, hogy minden mesterséges területi lehatárolás, amely élő rendszereket foglal magába, csupán annak egyszerűbb tanulmányozására szolgál, vagyis bármely cél által vezérelt regionalizáció pusztán „segédeszköz”, a közigazgatás, a politika, a területi tervezés stb. számára.

Bosznia-Hercegovina a gazdasági, földrajzi, demográfiai és sok egyéb jellemzőit tekintve világviszonylatban kicsi országnak számít. Ez azonban nem azt jelenti, hogy határain belül nincsenek regionális szinten mutatkozó jelentős fejlettségbeli különbségek, illetve, hogy egy ilyen kis ország számára nem fontos kérdés a regionális változások vizsgálata. Valójában, a gazdasági és a demográfiai adatok arra engednek következtetni, hogy Bosznia-Hercegovinát példaként lehet említeni, mint kifejezetten nagy regionális különbségeket mutató kicsi országot. További motívum az ilyen irányú kutatáshoz, hogy hiányoznak azok a regionális különbségeket vizsgáló összehasonlító kutatások, amelyek Bosznia-Hercegovina jelenlegi népességét elemzik. Mindemellett, a boszniai szerzők által kiadott modern közgazdasági szakirodalom viszonylag kevés számú empirikus munkát említ, amelyek választ adhatnának a bosznia-hercegovinai regionalizáció kulcstényezőire vonatkozó kérdésekre. A releváns szakirodalom inkább a regionális gazdasági különbségek szintjére és/vagy dinamikájára fókuszál, és

hiányoznak azon munkák, amelyek a regionális különbségek egyes tényezőit kutatják. Tekintettel a bosznia-hercegovinai regionalizáció területén mutatkozó szisztematikus kutatások hiányára, kutatási célként fogalmazódik meg, hogy a regionális különbségek szintjének és dinamikájának vizsgálata mellett a jelen munka felmérje a mai bosznia-hercegovinai népességet, mint a regionális fejlődés egyik kulcstényezőjét az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti időszakban, az európai integrációs folyamat küszöbén.

Tér-demográfiai elemeknek nevezik azokat a tényezőket, amelyek fontos hatással vannak a népesség területi disztribúciójára és redisztribúciójára. A tér-demográfiai elemek vizsgálata a következő tényezőkre terjed ki: a népesség területi megoszlása, a népsűrűség, az urbanizáció mértékére. A tér-demográfia elemek mellett bemutatásra kerülnek Bosznia-Hercegovina *népességi dinamikájának* térbeli dimenziói is, mint a születések, halálozások, a népesség természetes mozgása (természetes szaporulat), valamint a vándorlás (imigráció, emigráció). A népesség természetes és mechanikus mozgásai alapvetően meghatározzák egy adott térség populációjának *korszerkezetét*, amely alapjául szolgál a régió *társadalmi-gazdasági* folyamatainak (gazdasági aktivitás, iparosodás, deagrarizáció¹) alakulásához, illetve tervezéséhez. A kutatás tehát azokat a kvantitatív módszerekkel mérhető és térbeli dimenzióval rendelkező demográfiai tényezők vizsgálatára irányul, amelyek – a kutatást végző megítéléseszerint – a leginkább alkalmasak a népességi jellemzők területi vetületének bemutatására, tehát potenciális elemei lehetnek Bosznia-Hercegovina demográfiai alapú regionalizációjának.

A kutatás fő területeit a megfogalmazott hipotézisek és kutatási célok foglalják össze. A kutatási munka kezdetén a következő *hipotéziseket* fogalmaztam meg:

- H1:** Bosznia-Hercegovina népességfejlődésében nagy területi különbségek vannak, amelyek folyamatosan nőnek.
- H2:** A bosznia-hercegovinai járások egy része hasonló népességi mutatókkal rendelkezik, amelyek alapjául szolgálhatnak kisebb számú, relatíve homogén és nagyobb területi egységek kialakításához.
- H3:** A heterogén etnikumú járások kedvezőbb demográfiai képet mutatnak.

---

¹ Deagrarizáció: csökkenő arányú mezőgazdasági GDP és foglalkoztatás. In: Halmai, P. Az agrárgazdaság EU-adaptációja, Politikatudományi Szemle 2004. 1–2. szám 219. old.

H4: Kidolgozható egy népesség alapú regionalizációs modell, amely a fejlesztő stratégia részeként alapjául szolgálhat a regionális különbségek csökkentéséhez.

A kutatás átfogó célja a demográfiai fejlődés, valamint a regionális demográfiai különbségek kulcstényezőinek feltárása Bosznia-Hercegovinában.

A kutatás specifikus célkitűzései, amelyek az átfogó célból következnek:

- a demográfiai regionalizáció elméleti alapjának összefoglalása;
- a népesség térbeli struktúrájának és dinamikájának feltérképezése;
- a regionális demográfiai különbségek mértékének bemutatása;
- a regionális különbségek kialakulásában szerepet játszó társadalmi-gazdasági tényezők összegyűjtése;
- a regionális különbségekre ható kulturális és civilizációs elemek vizsgálata;
- nagyobb méretű, homogén földrajzi területek azonosítása, amelyek több, hasonló népességi mutatókkal rendelkező járásokból állnak, a közös fejlesztési szükségletek könnyebb azonosítása, illetve a hatékonyabb regionális politika megvalósulása céljából;
- a regionális különbségek népességi/népesedési tényezőkön keresztül történő összevetése;
- a rendelkezésre álló adatok alapján a népesség és vele együtt Bosznia-Hercegovina egy lehetséges fejlesztési irányának kijelölése.

1.3. A kutatás módszertana

A demográfiai alapú kutatások legfőbb *adatforrásai* a népszámlálások. Bosznia-Hercegovinában azonban függetlenné válásától 2013-ig nem történt népszámlálás,² ezért a jelen kutatás egyik legnagyobb kihívása a népességi/népesedési adatok összegyűjtése volt. Közel egy évig tartott az összes szükséges adat begyűjtése, amelyben segítségemre volt mindkét entitás statisztikai hivatala, Bosznia-Hercegovina Statisztikai Ügynöksége, valamint – területi vizsgálódásról lévén szó – számos járás anyakönyvi és egyházi hivatala. Adatforrásként szolgált továbbá, az Analitika Társadalomkutató Központ a helyi önkormányzatok reformja céljából kidolgozott

---

² A 2011-re tervezett népszámlálás a kormányalakítás paralízise miatt meghiúsult. A következő tervezett időpont 2013. ősze.

„Moje mjesto” című projektje,³ amelynek keretében 139 járás demográfiai, gazdasági, földrajzi, egészségügyi, képzési és politikai adatait foglalták össze 2007 és 2010 között. A 2013-ben végzett népszámlálás adatai feldolgozásukat követően (Bosznia-Hercegovina Statisztikai Ügynökségének köszönhetően) folyamatosan rendelkezésemre álltak.

Tekintettel arra, hogy a legpontosabb népességi és népesedési adatok a legkisebb területi egységekből származnak, így a területi vizsgálódás alapegysége az elérhető legkisebb területi egység az „općina/opština” szintje lett. Miután szó szerinti fordításban a „község” kifejezés a magyar nyelvben kettős – és ezáltal jelen dolgozatban zavaró – jelentése miatt a továbbiakban az „općina/opština” szó „járás”-kénti fordításban jelenik meg. Európában a *járás* alapvetően a települési szintnél nagyobb, de a klasszikus értelemben vett regionális szintnél kisebb szintet jelöl, tehát települések halmazát foglalja magába. Magyarország határain túl számos olyan ország létezik, ahol a földrajzi értelemben vett települések (egymástól fizikailag különálló beépített területek) halmaza közigazgatási értelemben a több településre kiterjedő államigazgatási egység legalsó szintjét képezik⁴. Ezen definíció szerint – és amint a későbbiekben látni is fogjuk – Bosznia-Hercegovina esetében az „općina/opština” szint járásként⁵ való értelmezése helyénvaló. A járasok, azonban – kis méretüknél fogva – önmagukban nem alkalmasak a regionális demográfiai jellemzők áttekintésére és ezek alapján fejlesztési lehetőségek kidolgozására, ezért a kutatás nagyobb földrajzi területeket is vizsgál: *mezo- és makrorégiókat*.

A hipotézisek bizonyítására és elvetésére több módszer kerül alkalmazásra. A népesség térbeli elhelyezkedésének tanulmányozására többnyire a mennyiségekre, arányokra összpontosító és *összehasonlító módszerek* szolgálnak, amelyekben a földrajzi területi adatok és az 1971., 1981., 1991. évi népszámlálás adatait, valamint a 2007., 2010. és 2013. évi népességszám adatok, kerültek feldolgozásra.

A népesedési dinamika bemutatása *kvantitatív és kvalitatív módszereken* alapul, amelynek alapjául 1971., 1981., 1991. évi népszámlálás, valamint a 2007., 2010. és 2013. évi születési, halálozási és migrációs adatok szolgáltak. A népesedési dinamika

³ Moje mjesto projekt: Centar za društvena istraživanja Analitika. Fenntartó: Institut otvoreno društvo (Open Society Institute) és Švicarske agencije za razvoj i saradnju u Bosni i Hercegovini (Swiss Agency for Development and Cooperation, Bosnia and Herzegovina)

⁴ Bővebben: Nemzetközi kitekintés, Járasok Európában – európai körkép a járási szintről és mozaikok a területi közigazgatási változásokról, www.kormany.hu, letöltve: 2013.10.06.

⁵ A dolgozatban a kutatás alapját képező „járás”-ok a ma használatos „općina/opština” közigazgatási egységeket fedik le és nem azonosak az 1961-ben bevezetett, majd 1966-ban megszüntetett JSZNK közigazgatási egységeivel.

területi típusai a *Friganović* által kidolgozott népességmozgásra vonatkozó tipológiai modellen⁶ keresztül kerül ismertetésre. A modell lényege, hogy az adott területet jellemző természetes szaporulat, migrációs egyenleg valamint a népességszám összehasonlító elemzésével a mikrorégiókat emigrációs és imigrációs csoportba sorolja. Az emigrációs területeken belül megkülönböztet kihalt, jelentősen elnéptelenedő, elnéptelenedő, és kivándorlási zónákat; az imigrációs területeket pedig nagyon gyenge imigrációs regeneráció, gyenge imigrációs regeneráció, imigrációs regeneráció és expanzív imigráció zónájára bontja.

A társadalmi-gazdasági jellemzők vizsgálata a területi foglalkoztatási adatok felhasználásával történik. Az egyes területek gazdasági aktivitásának, az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatásának mértéke a *területi arány-elemzéssel* kerül bemutatásra. A módszer az adott területen rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét, minőségét illetve a termelésbe betöltött szerepét hivatott feltárni.

A szociális, kulturális tényezők összefoglalása főleg kvalitatív, *leíró* módszerekkel történik, területi összevetésük azonban nem nélkülözheti a mennyiségi adatokba való betekintést sem.

A járásek demográfiai mutatók alapján történő osztályozása a *többváltozós statisztika*, illetve annak software változata (SPSS) segítségével valósult meg. A cél a demográfiai változók csoportosítása és a változók számának redukálása volt. A *faktorelemzés* során a változók között összefüggések, korrelációk azaz a faktorok meghatározása történt, ezáltal az eredeti változók száma oly módon csökkent, hogy az eredeti adatok leírása a lehető legkevesebb információvesztéssel járt. A faktorelemzés eredményeként nyert adattömbök a *klaszteranalízis* által homogén csoportokat (klasztereket) képeztek. A csoportosítás alapját az egyes klasztereken belüli adatok a többi klaszter elemeitől való különbözőségük, illetve hasonlóságuk képezték.

A fenti kutatási eljárásokon kívül egyéb technikák is szolgálnak a hipotézisek bizonyítására. A második és harmadik fejezet a regionalizáció és a népességi regionalizáció elméleti kereteit, valamint azok Bosznia-Hercegovinában való megjelenését tanulmányozza, és *deduktív logikai megközelítéssel* összekapcsolja az elméleti és empirikus eredményeket.

A járásek között a regionalitás jegyében felmért hasonlóságok és különbségek lehetőséget adnak a járáseknál kevesebb számú homogén régiókba történő

---

⁶ Bővebben: Friganović, M., (1973): Tipovi kretanja stanovništva i eksodusna područja SR Hrvatske 1961–1971, Stanovništvo br. 3-4., Beograd, 178-179 old.

osztályozáshoz. Ez a módszer új földrajzi alapul szolgálhat a regionális fejlődés kutatásához, valamint a regionális fejlesztési politika – helyi szükségleteket is kielégítő – kidolgozásához. Ugyanakkor a demográfiai régió, mint novum Bosznia-Hercegovina régiótípológiájában, kiegészítőként szolgálhat a célzott fejlesztési politika megvalósításához is. Az elméleti és empirikus munkák áttekintése, valamint a saját empirikus vizsgálat eredményeinek ismertetése következtetés formájában *szintézis módszerével* történik, amelynek szemléletes ábrázolása a *térinformatikai* egyik módszerével (az Arc Gis program által) valósult meg.

1.4. A disszertáció felépítése

Mivel a rendkívül szerteágazó résztémák (elméleti és empirikus irodalmak, tér-demográfiai elemek, népességi dinamika, társadalmi-gazdasági mutatók, szociális és kulturális jegyek) részben egymásra épülő és kölcsönösen összefüggő elemekből állnak, logikailag az alábbi összeállítási megoldás tűnt a legmegfelelőbbnek:

A dolgozat *első fejezetében* (bevezető) szó esik a téma aktualitásáról és jelentőségéről, majd definiálásra kerül a kutatás tárgya, céljai. Ezt követi a kutatási hipotézisek, valamint az igazolásuk vagy elvetésük céljából alkalmazott módszerek bemutatása.

A *második fejezet* célja a releváns regionalizációs, népességi, valamint népesség alapú regionalizációra vonatkozó elméletek összefoglalása. Ennek keretében ismerteti a régió megközelítéseket, illetve régiótípológiákat, a népesség és a tér kapcsolatára vonatkozó koncepciókat, valamint a népesség alapú regionalizáció eddigi eredményeit.

A *harmadik fejezet* rendeltetése a releváns empirikus munkák bemutatása. Elsőként a kutatás tárgyát képező Bosznia-Hercegovina rövid ismertetésével foglalkozik. Ezt követően olyan kutatásokat mutat be, amelyek a bosznia-hercegovinai népesség fejlődését történelmi összefüggésbe helyezik, felvázolja a fejlődési szakaszokat és azok legfontosabb jellemzőit. Az empirikus kutatások bemutatása Bosznia-Hercegovina regionális problematikájára irányuló kutatások áttekintésével zárul, kiemelve az eddigi regionalizációs kísérleteket, a mai közigazgatási felosztást, az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelését, valamint a regionális fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenségeket.

A *negyedik fejezet* Bosznia-Hercegovina regionalizációjának demográfiai tényezőit és azok térbeliségének megjelenítését célozza meg. Az első részben a térdemográfiai elemeket vizsgálja, mint a népesség eloszlása, a népsűrűség alakulása, valamint az urbanizáció mértéke. Ezt követően a népességi dinamikában rejlő regionális különbségek feltárására tesz kísérletet a születési, a halálozási, a természetes szaporulatra vonatkozó adatok alapján, valamint a migráció területi eltéréseit veszi szemügyre járási, mezo-, illetve makroregionális szinten. Ezután következik a népesség korszerkezetének vizsgálata, végül a népesség térszerkezetét befolyásoló kulturális és civilizációs tényezők (vallás, nemzetiségi hovatartozás, iskolázottság) kerülnek bemutatásra. A fejezet a népesség térszerkezetében mutatkozó regionális egyenlőtlenségek feltérképezésével zárul.

Az *ötödik fejezet* célja, hogy definiálja Bosznia-Hercegovina demográfiai alapon szerveződő régióit. Kísérletet tesz a negyedik fejezetben bemutatott tényezők közül kiválasztani azon faktorokat, amelyek alkalmasak lehetnek a járások osztályozására oly módon, hogy általuk hasonló népességi/népesedési mutatókkal rendelkező, kisebb számú csoportot hozzon létre. Továbbá bemutatja ezen csoportok osztályozásának egy lehetőségét.

A *hatodik fejezet* a kutatás eredményeinek ismeretében, valamint szakirodalmi következtetések figyelembevételével Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációjának egy lehetséges modelljét mutatja be.

Az utolsó, a *hetedik fejezet* a disszertáció legfontosabb megállapításait, a kutatás eredményeit, valamint további lehetséges irányait foglalja össze.

2. A demo(geo)gráfiai régió

Mielőtt népesség alapú régiók kialakításának koncepciója kerül kidolgozásra, szükséges a téma súlypontját alkotó két determináns tisztázása. Ehhez nélkülözhetetlen mind térben, mind időben távolabbi összefüggéseket vizsgálni. Először a népesség, mint egyik meghatározó kerül tanulmányozásra, majd ezt követi a régió, mint másik meghatározó utáni vizsgálódás a szakirodalomban. Végül a kettő szintéziseképpen bemutatásra kerülnek azon kutatások, elméletek, amelyek a két tényező kapcsolatát elemezték, megalkotva egy új fogalom a népesség alapú régió, vagy demográfiai régió tudományos kereteit.

2.1. A népesség mint determináns

A népesség az egyidejűleg egy bizonyos területen élő emberek összességét jelenti, amelyek politikai, szociális vagy kulturális tekintetben egységet alkotnak. A népesség megismerésével, kutatásával foglalkozó tudományágak azonban nem természetföldrajzi értelemben határozzák meg a népesség fizikai határait, vagyis nem a fenti definíció szerinti népességet, hanem a mesterségesen (politikai érdekek mentén) lehatárolt térben élő embereket, mint egy-egy területi egység (állam, megye, település) lakosságát vizsgálják (Kovács, 1908).

A népesség problematikája iránti érdeklődés hosszú időre vezethető vissza. Már az ókori gondolkodók és politikusok is kifejtették véleményüket – politikai, katonai, gazdasági, társadalmi és egyéb szempontok alapján – a „legmegfelelőbb” népességszámról, illetve hogy a népesedési folyamatot serkentsék-e vagy gátolják. Úgy tűnik egyaránt tartottak a túl magas és a túl alacsony népességszámtól is. Tulajdonképpen az optimális népességszámot illetően napjainkig sem sikerült egységes, mindenki által elfogadható elméletet megfogalmazni.

Már az ókori Kínában Konfuciusz és iskolája a magas népességszám életszínvonalra gyakorolt negatív hatásait bizonygatta, és a kiegyensúlyozottság elvét hirdette (Pete, 2009). „A mértéken túlmenni ugyanolyan hiba, mint nem érni el.”(Konfuciusz, é. n. XI/15) A „mennyei birodalom”-ként aposztrofált Kína

(Guadalupi, 2007) már az ókorban is a Föld egyik legnépesebb állama⁷ volt (Salát, 2012), így nem meglepő, hogy a kor néhány gondolkodója már ekkor elmélkedett a népességi optimum kérdéskörében, ugyan csupán a mezőgazdasági népesség (Magyar, 1981) ideális arányának vonatkozásában, de már megjelentek az állam számára tett javaslatok a ritkán lakott területekre történő betelepítésekről. Írásaikban említést tesznek egyes területeken a népességszám növekedésének káros hatásairól, mint például az élelmiszerkészletek kimerülése miatti magas halandóságról (Maspero, 1978). Konfuciusz és iskolájának tanai tehát már előfutárai voltak a népesség és a tér reláció vizsgálatának.

A népességről szóló ókori görög írások – a kínaival ellentétben – nem a népesedés elméletét formálták, inkább a népességgazdálkodás és annak eszközeinek kidolgozását alapozták meg, hiszen belátták, hogy a népességnövekedés egyre inkább megköveteli a hatékonyabb és biztonságosabb ellátást (Géczi – Stirling – Tüske, 2007). Platón és Arisztotelész filozófiája is felvetette a városállam méretének és a népességszám arányának optimalizálását, hiszen a térben zárt poliszokban a népesség növekedését nem követhette egyenletesen a gazdaság fejlődése. Idővel a városállam területe nem volt képes eltartani a népességét, ugyanakkor a hatalom, a biztonság és a polisz védelmének biztosítása egy népesebb városállamban egyszerűbb feladat volt. Platón „Az állam” című munkájában a családot akadályként értelmezte, amely miatt az emberek nem képesek a legjobban szolgálni államukat sem mennyiségi, sem minőségi szempontból. A megoldást abban látta, hogy a vezetők feladata azon párok kijelölése, akiknek egymással hálniuk kell, majd a születendő gyermeket állami gondozásban kell felnevelni. Ezáltal annyi és olyan (majdani jó polgár) gyermek születik, amennyi és amilyen az állam érdekét szolgálja. Később a „Törvények”-ben a városállam ideális népességszámát 5 040 főben (polgárban) határozta meg, amely szám a rabszolgákkal együtt összesen 60 000 főt jelentett. Platón úgy vélte, hogy amennyiben a népességszám meghaladja ezt a számot, úgy a születések számát korlátozni szükséges, illetve ha csökken a népesség, abban az esetben olyan intézkedéseket javasol, amelyekkel ösztönözhető a fiatalabb korban történő házasságkötés, növelhető a születések, valamint a más területekről bevándorlók száma (Kula, 1981). Arisztotelész „Politika” című könyvében foglalkozik a népesség problematikájával, amelyben Platónhoz képest

---

⁷ Az első ismert kínai népszámlálást Kr. u. 2-ben, a Han dinasztia idején rendezték. Ekkor a birodalom népessége hivatalosan 57 671 400 fő volt, a családok száma pedig 12 366 470, ami nagyságrendileg megegyezik a korabeli Római Birodalom lakosságával (Twitchett, D. – Loewe, M., 1986)

kevésbé határozott gondolatokat fogalmaz meg az optimális népességszámmal kapcsolatban, sokkal inkább az állam szerepét emeli ki, amelynek kötelessége gondoskodni polgárainak szabadságáról és megfelelő életszínvonaláról. Véleménye szerint, ha túl magas a népességszám a városállam területén, akkor az előbb-utóbb szegénységhez és szociális problémákhoz vezet. Arisztotelész a népességszám emelkedésének megakadályozásának módszereként említi az abortuszt és a gyermekek elhagyását is, ugyanakkor elhatárolja magát Platón a család szétbontását szorgalmazó nézetétől, szerinte az állam legjobb és természetes alapegysége a család.

Az ókori Rómában a népességet nagybirodalmi aspektusból szemlélték. Cicero a monogámia híve volt, és elvetette Platón gondolatait a nőktől és a gyermekektől való különéléséről. A rómaiak a nőtlenséget ellenezték, ugyanakkor a házasság számukra csupán az utódnemzésen alapult. A késő köztársaság idején az erkölcsi állapotok romlása miatt jelentősen megcsappant a házasságok száma, ami a római népesség fogyáshoz vezetett, de a megszületett gyermekek között is egyre több lett a törvénytelen, illetve alacsony származásúnak minősülő. A helyzetet tovább rontotta a polgárháborúk miatti népességcsökkenés. Augustus császár a régi római erkölcsök helyreállításával kísérelte meg a római népesség csökkenését megállítani, ezért családjogi törvényében (lex Papia Poppaea) különböző kedvezményekben részesítette a házasságban élő és gyermekes személyeket, míg diszkriminálta a nőtlenekeket és a gyermekteleneket (Földi, 1997).

A héber Szent Könyvekben az utódnemzésnek különösen fontos szerepet tulajdonítottak. Az Ószövetségben Mózes első könyve (Genezis vagy Teremtés) gyakran idézett szavai „Szaporodjatok, sokasodjatok...”, amely egyben jelzi, hogy annak idején a terméketlenség hatalmas szerencsétlenséget jelentett.

A korai középkor keresztény gondolkodói a népesség kérdését etikai szemszögből közelítették meg. Ugyan ők is a népesedés hívei voltak, de a héber elveknél sokkal visszafogottabban. Egyrészt elítélték a poligámiát, a házasság felbontását, az abortuszt, a gyermekgyilkosságot és a gyermekek elhagyását, másrészt dicsőítették a szüzességet és a szexuális önmegettartoztatást, eltekintve ezek népesedésre gyakorolt negatív következményeitől. Pál apostol például a nőtlenség mellett érvelt (Sipos, 1913) annak ellenére, hogy az éhínség és a járványok okozta magas halandóság inkább a születések számának emelését indokolta volna. Később a reneszánsz szerzők közül Morus Tamás „Utópia” című művében a következőképpen fogalmazza meg álláspontját: „Ha pedig az egész városban többen lennének a szabályosnál, más városok

túlságosan ritka népességét toldják meg velük.”, illetve a túl nagy népesség esetén egyes polgárok gyakorlatilag száműzhetőek vagy száműzésre kényszerítőek (Tóth, 2003). Látható, hogy Morus Tamás már a népességszám változatlan szinten tartását fontos állami feladatnak tekinti, a túlnépesedés problémájának megoldását pedig a népesség növekedésének tudatos korlátozásában látja (Lovasné, 2012). Machiavelli szerint a nagy népességszám, hatalmat és gazdagságot is jelent. Népesedéspolitikáját a hadigazdálkodás szempontjából is fontosnak tartotta. Úgy vélte, hogy a saját állami katonaság olcsóbb, megbízhatóbb és hűségesebb, ezért az uralkodónak nem idegen zsoldos csapatokkal kellene védenie a hazát, hanem saját embereivel (Lovasné, 2012).

Az iszlám gondolkodók népességről szóló írásai nem sokban különböznek a héber és a keresztény felfogástól, hiszen ők is a népesedés hívei voltak. Ibn Khaldún, XIV. századi arab szerző (akit Európa csak jóval később ismert meg) munkásságában kiemelt szerepet tulajdonított a népesség és a tér viszonyának. Nézetei két szempontból is figyelemreméltóak. Úgy vélte, hogy egy területen a magas népsűrűség az életszínvonal emelkedéséhez vezet, mivel lehetővé teszi a nagyobb munkamegosztást, a természeti erőforrások hatékonyabb kihasználását, valamint katonai és politikai biztonságot nyújt. A másik gondolatmenete szerint a népesség a gazdasághoz hasonló ciklikus változáson megy keresztül. Vagyis a kedvező gazdasági feltételek növelik a szaporodási hajlandóságot, amely a születések számának emelkedéséhez vezet, ugyanakkor csökkentik az elhalálozások számát. Eme jelenségek hozzájárulnak a további jóléthez, a magasabb adókhoz, ugyanakkor magukban hordozzák a gazdasági hanyatlást és az elnéptelenedést is, tehát szoros összefüggést látott a népességszám és a civilizáció fejlettsége között (Simon, 1999).

A merkantilisták a gazdaságpolitika kidolgozásában mutattak fel eredményeket, amelyben a népesedési elmélet közvetlenül nem szerepelt, azonban a népesség tekintetében mégis jelentős összefüggésekre világítottak rá. Botero (1558) kifejtette, hogy a népesség növekedésének legfőbb meghatározója a termékenység, míg a megélhetési lehetőség és annak növekedése korlátos, amely idővel akadályává válik a népességnövekedésnek. A megélhetési javak korlátossága szegénységhez vezet, amely pedig számos szerencsétlenség (éhínség, háború, járványok) forrásává válik. (Perić, 1981). A merkantilisták szintén a nagy és növekvő népesség előnyei mellett érveltek, ezért olyan intézkedéseket javasoltak, amelyek a termékenység növelését, a több gyermek nevelését valamint a (leginkább képzett) bevándorlók számának emelését szolgálták. A nagy népesség legfőbb előnyeit abban látták, hogy az fejlesztő hatással

van az iparra, az ipar által előállított termékek pedig nemesfémekre cserélhetők. A népesség és az adott tér eltartóképesége tekintetében azonban a merkantilisták véleménye is megoszlott (Perić, 1981). A népesség növekedésének tudatosan korlátozását vallotta Angliában Bacon, Hobbes, Itáliában pedig Machiavelli (Lovasné, 2012), akik szerint adott terület népességének nagyságát az otthon előállítható, illetve beszerezhető megélhetési feltételek határozzák meg.

A fiziokraták nem fogadták el teljesen a merkantilista nézeteket a népesség vonatkozásában, ők a népességnövekedés pozitív hatását a mezőgazdasági termelés növelésében látták. Quesnay (1785) szerint a népességnövekedés kívánatos jelenség mindaddig, amíg a népesség a bőség egy bizonyos szintjén képes élni. Quesnay rámutatott, hogy a népesség hajlamos túllépni a terület adta megélhetési keretet, ezt bizonyítja – vélekedése szerint –, hogy mindig megjelenik az emberek egy olyan rétege, vagy csoportja, amely szegénységben él (Csató, 2013). Mirabeau szintén a népességnövekedés támogatója volt, véleménye szerint a nagyobb népesség nagyobb adóbevételt jelent, az adó pedig „előleg, amellyel a társadalmi rend védelmét biztosítják” (Hahner, 2012), ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a népesség nagyságát az élelem mennyisége határozza meg, ezért a mezőgazdaság fejlesztését szorgalmazta.

A XVIII. században a terület nyújtotta megélhetési feltételek és a népességszám dilemmája a francia forradalom idején vett optimista fordulatot. Godwin elképzelése szerint a tudományos fejlődés olyan mértéket képes elérni, amikor az ember fél órai munkával képes lesz megtermelni a számára szükséges javakat (Kovács, 1908). A jólét során kialakuló túlnépesedés gondolatát azzal vetette el, hogy az emberi értelem a jólét során képes lesz uralkodni a szexuális vágyak és az utódnemzés felett. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Condorcet is, aki a tudomány mindenhatóságában hitt, mind a megtermelendő javak szintjének növelése, mind az irracionális népességnövekedés megakadályozása terén (Farkas, 2003). A XVII. és XVIII. század gondolkodói már nem csupán egy adott területen élő népesség ideális nagyságán és szerepén elmélkedtek, hanem megjelentek az első népességre vonatkozó trendvizsgálatok is. J. Graunt (1666) „Természetes és politikai megfigyelések” című munkájában elsőként elemezte a halálozásokat, és rámutatott a jelenségben mutatkozó szabályosságokra, amelyek az elhalálozottak életkorában, a halál okában mutatkoztak, valamint kapcsolatot vélte felfedezni a születések és az elhalálozások száma között (Andorka, 1987).

A XVIII. század alapvető változásokat hozott a tudományos gondolkodásban, amelyek megpecsételték a gazdasági, a szociális és a népeségi elméleteket egyaránt. Az új szemlélet legvilágosabban Malthus munkásságában körvonalazódott. „Tanulmány a népesedés törvényéről” (1798) című munkájában éles kritikát fogalmaz meg Godwin és Condorcet túlzott optimizmusával szemben. Malthus szerint a szegénység első és legfontosabb oka nem áll közvetlen kapcsolatban a kormányformával és a jóságok elosztásával. Szerinte a népességszám mértani növekedést mutat, míg az élethez szükséges javakat számtani sorhoz hasonlóan lehet csak növelni (Molnár, 2008), mivel a gazdasági növekedés nem képes lépést tartani a népességnövekedéssel, ezért a társadalmi béke érdekében a születések számának csökkentését szorgalmazza (Polónyi, 2002). Tanulmányának második és következő kiadásaiban kidolgozta népesedésmélettét, amelyet később számos kritika illetett. Alapfeltételezése szerint egyrészt a népesség fennmaradásához szükséges javak korlátozottan állnak rendelkezésre, másrészt a népességszám folyamatosan nő, ha a fennmaradásához szükséges javak mennyisége nő, mindaddig amíg különböző akadályok alkalmazásával azt nem korlátozzák. Ilyen akadályok lehetnek a) a preventív, erkölcsi önmegegyeztetést szorgalmazó akadályok (pl. későbbi házasságkötés), abortusz, prostitúció, házasságon kívüli szexuális kapcsolatok; valamint b) a pozitív akadályok, mint a járványok, éhínség, pestis és egyéb betegségek, háborúk.

Marx és Engels nem dolgozott ki egységes népesedésmélettét, de jelentős alapelveket fogalmaztak meg a társadalmi és gazdasági fejlődés valamint a népességfejlődés viszonyában. A Malthus-féle absztrakt népesedési törvénnyel ellentétben Marx és Engels szerint a népességfejlődést az adott területen érvényes társadalmi és gazdasági feltételek határozzák meg. Marx és Engels másik fontos állásfoglalása a népességet illetően annak származására és osztály-jellegére fókuszált (Vranjes – Soljan, 1989).

A népességgel foglalkozó szakirodalomban találunk matematikai, biológiai és szociológiai megközelítéseket is. Matematikai aspektusból vizsgálva a népességet Queteleta (1835) a népesség logisztikai növekedésének gondolatát vetette fel, amely szerint a népességnövekedés egy adott pontig egyre gyorsul, majd fokozatosan gyengül, mivel a népességnövekedéssel párhuzamosan növekszik a folyamatot gátló tényezők száma is. Ezt az elméletet fejlesztette tovább Perl és Reed (1920), akik azt állították, hogy a népességnövekedés ciklikus jelenség. Az egyik ciklus során egy adott térben a növekedés kezdetben lassú, majd egyre gyorsul, végül ciklus közepén található inflexió

ponttól kezdve folyamatosan csökken. Úgy vélték, hogy ezen elmélet nem gazdasági és szociális tényezőkön alapul, hanem természetes, biológiai, kémiai és fizikai okokra vezethető vissza. Perl szerint negatív korreláció figyelhető meg a termékenység és a népsűrűség között.

A népesség első biológiai megközelítése Spencer nevéhez fűződik, aki bevezette a népességnövekedés önszabályozásának elvét (Peračković, 2001). Meg kell említeni továbbá, De Castrot, aki a táplálék (mennyiségi és minőségi) szerkezetének és a termékenység viszonyát vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy azokon a területeken, ahol a népesség nagyobb mennyiségben fogyaszt húst (állati eredetű fehérjét), tehát jobb életkörülmények között él, a termékenység csökken (Pjanić, 1957).

A XIX. században és a XX. század elején számos szociológiai elmélet született a népességgel kapcsolatban, amelyek egyrészt a népesség növekedésére és koncentrálódására, másrészt a társadalom fejlődésére helyezték a hangsúlyt. Adott térben a népességszám emelkedése, a magasabb népsűrűség maga után vonta a tapasztalatszerzés lehetőségének növekedését, a munkamegosztás fejlődését, a személyes kapcsolatok kiépítésének lehetőségét, az újdonságokra való nyitottságok, a kezdeményezőképeséget, az új életfeltételek megteremtését, amelyek hozzájárultak a szociális és civilizációs fejlődéshez. Coste szerint a szociális fejlődés a népességszám és a népsűrűség növekedésének eredménye. Durkheim megállapította, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésének feltétele a társadalmak tömegének (népességszámának) és sűrűségének növekedése (Szántó, 2010). Dupréel a népességnövekedés jelentőségét hangsúlyozta a népesség technikai, szociális és kulturális fejlődése, valamint a életszínvonalának emelkedése során (Pjanić, 1957).

A XX. század új fordulatot hozott a népességről szóló elméletekben, a figyelem középpontjába a népességi optimum és a demográfiai fejlődés került. A népességi optimum elmélete tulajdonképpen nem is tartozik a klasszikus értelemben vett népességtudományok körébe, hiszen az ideálisnak vélt népességszám, a népességnövekedés mértéke, valamint a megfelelő népességszerkezet vonatkozásában végzett kutatások eredménye inkább a népesedéspolitika számára szolgáltat alapot. A statisztikai értelemben vett népességi optimum azt a népességszámot – térben gondolkodva népsűrűséget – jelenti, amely adott időben, adott feltételek mellett leginkább alkalmas a kijelölt célok megvalósítására. A dinamikus népességi optimum pedig egy adott időszakra vonatkozó ideális népességszámot (népsűrűséget) jelent, amely adott célok elérését leginkább elősegíti. A hangsúly mindkét esetben a célokon

van, amelyek természetesen különbözőek lehetnek, de a szakirodalom általában a gazdasági célokat vizsgálja. Ezen gazdasági célok többnyire a népesség nagyságát az egy főre jutó kereset, a hatékonyság, az életszínvonal, a foglalkoztatottság szempontjából optimalizálják. Természetesen akadnak bírálói is a pusztán gazdasági „jólét” alapján történő optimalizálásnak, hiszen a „jólét”-nek nem-gazdasági tényezői is vannak, úgymint az egészség, a család, a természeti erőforrások megóvása, a kultúra és egyéb értékek. Tekintettel az elmélet pusztán statisztikai természetére, több szerző el is veti a népességi optimum elméletét (Pjanić, 1957). Kritika érte továbbá az elmélet azon feltételezéseit is, hogy az egyéb faktorok (technológia, erőforrások, társadalmi szerkezet stb.) többé-kevésbé adottak és állandóak, ami sokak szerint irreális. A korai munkák különböző megközelítésben mutatják be az optimális népességnövekedés átmeneteit a teljes mértékben statikustól az abszolút dinamikusig:

- A *teljes mértékben statikus* megközelítés a népességmozgás változásait pusztán a gazdasági hatékonyság szemszögéből vizsgálja, a többi tényezőt állandónak véve.
- Az *összehasonlító statikus* elmélet a népességmozgás változásainak gazdasági hatékonyságát vizsgálja oly módon, hogy a többi tényező (technika, tőke, korszerkezet stb.) közül egyet változónak feltételez.
- A *korlátozottan dinamikus* koncepció a népességmozgás változásainak gazdaságnövekedésre gyakorolt hatását vizsgálja adott időszakban, a többi faktor meghatározott mértékű változása esetén.
- A *kiterjesztett dinamikus* elképzelés a népességmozgás változásainak gazdaságnövekedésre gyakorolt hatását vizsgálja adott időszakban, azonban a népességben bekövetkezett változás a többi tényezőre kifejtett hatását is figyelembe veszi (pl. a termelés többi tényezőire is).
- Az *abszolút dinamikus* megközelítés szerint a népességet nem csupán külső faktorok befolyásolják, azaz nemcsak a gazdaság hat a népességre, hanem a népesség is befolyásolja a gazdasági fejlődést. Ennek keretein belül minden – a népességre különböző módon ható – tényezőt tanulmányoz. Ez a koncepció a legalkalmasabb a valós kép megalkotására, azonban egyben a legkomplexebb vizsgálatokat feltételezi.

A népességi optimumra vonatkozó különböző elméletek – főleg annak dinamikus megközelítése – figyelemreméltó tényekkel gazdagították a demográfiát,

mint népeségtudományt, leginkább a népességfejlődés és a társadalmi-gazdasági, valamint a regionális fejlődés közötti kapcsolat tekintetében. Ennek ellenére a népességi optimum koncepcióit – beleértve a dinamikus szemléletet is – számos kritika érte és éri napjainkban is. Többek között sok szerző úgy véli, hogy a népesség ideális vagy kívánatos fejlődési trendjei szempontjából a szűkített nézőpont (pl. pusztán gazdasági) nem fenntartható. A népességfejlődés irányát olyan mederbe kell terelni, amely megfelel a társadalmi elvárásoknak, de tiszteletben tartja az adott tér népességének feltételeit is. A népesség és a fejlődés két egymástól el nem választható jelenség, hiszen a népesség alakítja a fejlődést, a fejlődés viszont hatással van a népességre. Az 1974-ben Bukarestben megrendezett Népesedési Világkonferencián kidolgozott Világ Népesedési Akciótervének megfogalmazása szerint „a gazdaságfejlesztési politika szerves eleme a népességpolitika, és soha nem helyettesítheti azt...”⁸, vagyis a népességfejlődés és a társadalmi-gazdasági fejlődés csak komplex módon értelmezhető. A népességi optimumra vonatkozó kutatások eredményének gyakorlati alkalmazhatósága nagyon szerény lenne pl. a népességpolitika szempontjából, ha az nem venné figyelembe a regionális, illetve a teljes társadalomra vonatkozó fejlesztési elképzeléseket. Ezen kívül nem szabad megfeledkezni a népességszám adatai mellett a kvalitatív mutatók fontosságáról sem, amelyeket sem a korai, sem a közeli kutatások nem vettek figyelembe.

Az új népességkutatás másik vonulata a demográfiai átmenetek vizsgálatát célozta meg, kutatások sora foglalkozott azzal, hogy magyarázatot találjon a demográfiai változások természetére. Anthony Wrigley a gazdaság és a társadalom tükrén keresztül vizsgálta a városi népesség nagyságát Angliában. A nevéhez fűződő modell alapján a társadalmi folyamatok hordozzák magukban mind a gazdasági, mind a népesedési folyamatok irányát és mértékét. A népesség növekedése feltételezi a gazdaság fellendülését (pl. reáljövedelem, iparcikk kereslet növekedés), valamint kedvező társadalmi változásokat. Ugyanez azonban negatív irányba is értelmezhető. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy ez a kapcsolatrendszer hosszútávon közel sem állandó, hanem az idők folyamán folyamatos változáson megy keresztül (Wrigley, 1973).

A megfigyelések alapján több szerző is arra a következtetésre jutott, hogy a népesség átalakulása mindig egymást azonos sorrendben követő folyamatok során megy

---

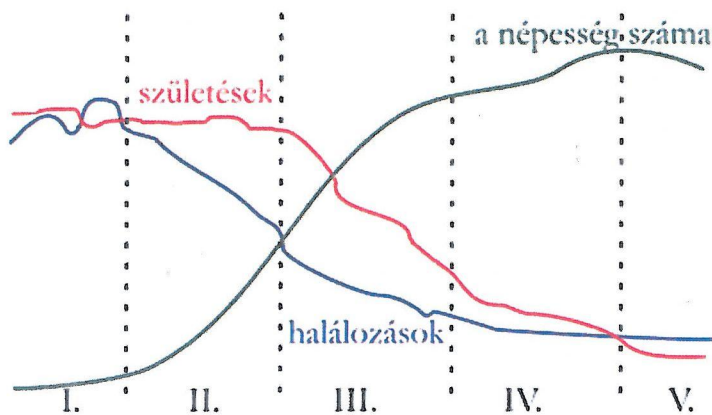
⁸ Bővebben: Stanovništvo, 1-2/1374., Beograd, 230. old.

végbe (Andorka, 2003). A demográfiai átmenetek elmélete – szemben a korábbi elméletekkel – történelmi tapasztalatokon alapul. Blacker (1947) – sokak által elfogadott, majd még több szerző által számos kritikával illetett – modellje a következő öt szakaszra osztja a népességfejlődést (1. ábra):

- I. *Magas, állandó szakasz:* a fertilitás és a halandóság egyaránt magas, s a népesség száma stagnál, illetve nagyon alacsony mértékben növekszik.
- II. *Korai népességnövekedési szakasz:* a mortalitás kezd fokozatosan csökkenni, de a születési arányok magasan maradnak, esetleg kicsit még nőnek is. A népességnövekedés felgyorsul.
- III. *Kései népességnövekedési szakasz:* a halálozási arányok tovább csökkennek egy viszonylag alacsony szintre, míg a születési arányok csak lassan kezdenek mérséklődni. Így a népesség növekedése nagy méreteket ölt.
- IV. *Alacsony, állandó szakasz:* a születések csökkenésének üteme felgyorsul, a halálozások pedig egy alacsony szinten stabilizálódni kezdenek. A népességnövekedés üteme lassul.
- V. *Csökkenő szakasz:* a születési és halálozási arányok egy alacsony szinten stabilizálódnak. A népesség természetes szaporulata csekély, vagy akár a népesség fogyása is bekövetkezhet.

1. ábra: A demográfiai átmenet modellje

Forrás: Pirisi – Trócsányi, 2013.

A demográfiai átmenetek vizsgálata napjainkban sem ért véget. Blacker elméletét továbbfejlesztették, főleg kritikai oldalról, mivel több szerző hiányolni vélte a

népesség szerkezetének, illetve a kivételek nézőpontjából történő következtetéseket, továbbá az egyes szakaszok időtartamának való behatárolását. Különböző nézetek különböző módon állapították meg ugyanazon folyamat más-más fázisait, de egy dologban, napjainkban is egyetértenek a népesség változásait kutatók, mégpedig, hogy a demográfiai átmenet hatásaival minden országnak szembe kell néznie. Egyre nagyobb problémát jelent – országosan és az Európai Unió szintjén is – egyrészt az emberek várható élettartamának folyamatos növekedése, ugyanakkor a születések számának csökkenő tendenciája, másrészt a migrációs egyenleg (a be-, illetve kivándorlók arányának) alakulása (Bedy, 2011). E két folyamat egymással párhuzamosan eredményezi napjaink népességi változásait, amelyet kezelni szükséges úgy uniós, mind nemzeti és/vagy regionális szinten.

Amint a fentiekből kiténik, a népességről való elmélkedés a történelem során mindig az adott társadalom aktuális problémáival volt szoros összefüggésben. Nem véletlen, hogy az ókori görög városállamok és a Római Birodalom a népességre, mint az „erő forrása”-ra tekintett. Később, a modern kor küszöbén a merkantilisták politikai és gazdasági céljaik elérése reményében szintén a nagy népesség mellett érveltek. Malthus népesedésméleteének gyökerei is megtalálhatóak korának politikai, társadalmi és gazdasági közegében, azaz a korai kapitalizmusban. A marxista nézetek (Marx és Engels) ellentmondtak Malthus elméletének, hiszen a tudományos szocializmus nem épülhetett az örök kapitalista társadalmi rendre, amely a népesség malthusi népesedési törvény alapja volt. Ezzel párhuzamosan, illetve ezután is születtek a természettudományok egyéb területein (matematika, biológia, szociológia) is a népességgel foglalkozó tanulmányok, amelyek más-más aspektusból világítják meg adott tér és a benne élő emberi populáció viszonyát. Napjainkban a népesség körében végzett vizsgálódások legfőbb célja az adott terület (legyen az Európai Unió, ország, régió vagy település) fejlődési lehetőségeinek, irányainak feltárása és ezen ismeretek alapján megfelelő fejlesztési politika kidolgozása, illetve megvalósítása.

2.2. A régió mint determináns

A régió a fogalmak azon kategóriájába tartozik, amelyet igen nehéz definiálni. Az értelmező szótár szerint: „1. Vidék, tájegység, övezet. 2. (Egy országon belül) a gazdaság szerkezete, fejlettsége, illetve a társadalmi, kulturális összetartozás alapján

kijelölt nagyobb területi egység.”⁹ A régió fogalma azonban a modern társadalomtudományban ennél sokkal összetettebb és attól függően, hogy milyen kontextusban használják, más-más jelentéstartalommal bír. Annak ellenére, hogy a régiót önálló, szubnacionális területi egységként értelmezzük, tartalmi és területi meghatározása akkor is a szemlélő nézőpontjának függvénye. Nevezetesen ugyanúgy régiókat jelölnek az ENSZ kontinentális blokkjai, mint az Európai Unió által kialakított politikai-közigazgatási egységek, amelyek a nemzetállamok szintje alatt helyezkednek el. Ezenkívül eltérő lehet a régió értelmezése a különböző nyelvekben is. Az angol nyelv esetében a „region” elsősorban közigazgatási-területi egységet jelent. A német nyelvben a „region” kifejezés szoros összefüggésben áll a „Landschaft” (táj) kifejezéssel, amely egyedi földrajzi tulajdonságokat hordozó meghatározott területet jelöl. A délszláv nyelvek megkülönböztetik a „regija” illetve a „region” kifejezéseket, amelyek közül a „region” egy kontinensen belül azt a tágabb földrajzi teret jelenti, amelyet különböző politikai vagy gazdasági regionális társulások alkotnak, a „regija” ezzel szemben egy országon belüli földrajzi területet jelent (Ibrahimagić, 1998). A régió ugyanakkor evolúciós kategória is, ugyanis a régiók keletkezésének és fejlődésének folyamata a történelem során több különböző fázison ment keresztül, amely fázisokat különféle természeti és társadalmi tényezők befolyásoltak. Az első fázisban a régióformálás elsődleges meghatározói a természeti faktorok (árvizek, aszályok, természeti erőforrások, stb.) voltak, amelyek a népesség nagy vándorlásaihoz, valamint a megfelelő életkörülményeket biztosító területek benépesüléséhez vezettek. Ezen vándorlásokat tehát fizikai és földrajzi tényezők indukálták, amelyekre az embernek nem volt hatása. A második fázisban az ember már nem csupán tárgya a természetnek, hanem aktív része, amely az urbanizáció és a természeti erőforrások kiaknázása révén befolyásolni képes a regionális tartalmakat és azok változásait. Az ember hatása a regionális tartalmakra fokozatosan jelent meg, majd a népességszám növekedésével párhuzamosan nőtt, különösen a XVI. századtól a kapitalizmus és a mezőgazdaság fejlődésével. Az ipari forradalmat követően a városokban bekövetkezett demográfiai expanzió, később pedig a XX. században a megapoliszok kialakulása teljesen új urbanizációs és funkcionális rendszert keltett életre, lényegi változást hozva a regionális természeti összetevők körében. A régióformálás történelmének harmadik fázisa a nemzetállamok kialakulásának idejére tehető (Lojić, 2007). Az eddigiek alapján a

---

⁹ Magyar Értelmező Szótár, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010

régiótartalmat meghatározó elemek is evolúciós kategóriákként szemlélhetők, és általuk a régiók is különbözőképpen definiálhatók. Meghatározhatók fizikai, emberi és funkcionális alapon. Annak függvényében, hogy melyik nézőpontot tartjuk elsődlegesnek, megkülönböztethetünk természetföldrajzi, kulturális, ökológiai, gazdasági, valamint népesség alapú régió meghatározásokat. Ily módon a gazdasági régiók elsősorban az adott tér társadalmi-gazdasági jellemzői mentén kerülnek kialakításra, úgy, hogy a leoptimálisabb legyen a természeti és gazdasági erőforrások kihasználása. A földrajzi régiók lehatárolása a természeti elemek alapján történik, pl. természetes vizek, hegységek, síkságok határain. Ezen elemek határozzák meg az adott régió arculatát, működését és homogenitását. A földrajzi és gazdasági jellemzők mellett a régió mindig hordoz magában politikai tartalmat is, főleg ha egy ország közigazgatási egységéről beszélünk. A régiók kialakítása során figyelembe vett domináns tényezők, illetve tényezőcsoportok alapján osztályozhatók a különböző régiók. Attól függően, hogy hány feltétel figyelembevételével körvonalazódik egy régió, megkülönböztethető (Hagett, 1977)

- *egyjellemzős* régió: egy domináns jellemző (pl. hegyvidék) esetén,
- *többjellemzős* régió: több mutató kombinálásával (pl. alacsony iskolázottság, magas munkanélküliség), valamint
- *totális* régió: összetett, komplex jelenség, egy társadalmi-gazdasági-történelmi egység.

A vizsgálandó társadalmi probléma szerint a szakirodalom (Benko, 1999, Lengyel, 2003) különbséget tesz

- *homogén* régió: a tér részei nagyon hasonló természeti, társadalmi vagy gazdasági jellemzőkkel rendelkeznek, egységes arculattal, megjelenéssel rendelkeznek (pl. mezőgazdasági terület centrumtelepülés nélkül) (Lengyel, 2003);
- *csomóponti* régió: valamely nagyvárost, mint térbeli csomópontot, és annak vonzáskörzetét tartalmazza, a tér mint erőter jelenik meg, a gazdasági tevékenységek térbeli sűrűsödése, a gazdaságpolitika és tervezési körzeteinek összehangolása jellemzi (Kovács, 2003), és
- *politikai* (tervezési vagy programozási) régió: egy ország adminisztratív területi beosztását, közigazgatási beosztását tükrözi (pl. megyék, NUTS szintű

tervezési-statisztikai régiók) között (Faragó, 1994; Horváth, 1998; Benedek, 2000; Illés, 2002).

Keating és Loughlin a régiókat négy típusba sorolja (Keating – Loughlin, 1997):

- *gazdasági* régió: gazdasági jellemzők figyelembevételével kialakított (Szabó, 2006)
- *történelmi* régió: államai, dinasztiái, népei között olyan szoros kötelék alakult ki az idők során, hogy történelmük külön-külön már nem érthető, nem értelmezhető (Herczeg, 2013)
- *tervezési, statisztikai* régió több megye (a főváros) területére kiterjedő, az érintett megyék közigazgatási határával határolt, egybefüggő tervezési, illetve statisztikai területi egység (Rechnitzer, 1998).
- *politikai* régió (köz)igazgatási szempontból együtt kezelendő területi egység, amely alulról induló kezdeményezés eredményeként meghatározott célra jött létre. Ebből következik, hogy nagyon változó, a politikai hatalom változásával bármikor átalakulhat (Nemes Nagy, 1997).

A szakirodalomban részletesebb régió kategorizációval is találkozhatunk (Đulabić, 2007):

- *közigazgatási (adminisztratív) régió*: az aktuális politikai irányítás adott területen történő megnyilvánulása. Általában ezen területi egységek egy-egy helyi önkormányzat illetékességi területét foglalják magukba (Brejc, Vlaj, 2001)
- *tervezési, fejlesztési régió*: a közigazgatási régió egy külön formája, amelyet az Európai Unió egyes tagjelölt országai vezettek be az európai jogharmonizáció megvalósulása érdekében, a csatlakozási stratégia részeként;
- *politikai régió*: a regionalizmus legerőteljesebb megnyilvánulása. A leginkább heterogén régióképződési forma (Đulabić, 2007);
- *statisztikai régió*: az Európai Unió regionális politikájának érvényesítése végett az adatgyűjtés és – szolgáltatás meghatározott szintű területi szerveződései. A legjelentősebb ilyen egységek az Európai Unió statisztikai hivatalának (EUROSTAT) által kidolgozott NUTS régiók. A NUTS jegyzékre vonatkozó előírás, a rendszer és annak szabályozása 2003-ben vált legitimmé (Regulation [EC] No 1059/2003) (Szabó, 2005);

- *kulturális régió*: azon területet jelenti, amely speciális kulturális ismertetőjegyek tekintetében hasonlóságot mutató helyi közösségekkel rendelkezik;
- *nyelvi régió*: legjellemzőbb vonása az ott élő emberek által beszélt közös nyelv (Heywood, 2000);
- *vallási régió*: ennek az ismérvnek a mai Európában egyre kisebb jelentőséget tulajdonítanak, kivéve Észak-Írországot és Bosznia-Hercegovinát (Ibrahimagić, 2003);
- *gazdasági régió*: gazdasági mutatók alapján kialakított terek. Ezen régiók kialakításában és szabályozásában az államnak kiemelt szerepe van (Horváth, 2009).
- *funkcionális régió*: meglévő intézményi struktúrák mentén formálódó térség (Schneider, 2010)

Amint a fentiekből kitűnik, számos tudományág (földrajz, szociológia, jog, antropológia, stb.) szolgált már – szemléletének megfelelő – definícióval a „régiók” vonatkozásában. A régió tekintetében nincs egységes fogalomhasználat, sem egységes alkalmazási terület (Éger, 2000). Tóth József szerint a „régiók régóta léteznek, ezeket mindennapi térhasználatunkkal mi magunk fokozatosan alakítottuk ki” (Tóth, 2005, 302. o.) A régiók azonosítása, vizsgálata hosszú ideig csupán a geográfusok kutatási területe volt (Probáld – Szabó, 2005), akik régió fogalma alatt – általában – egyedi sajátosságokat felmutató, valamely közös jellemzőket magában foglaló s ezek alapján földrajzilag elhatárolható területi egységet értenek (Kovács, 2003). Míg Faragó (2005) a földrajztudományhoz, a természetföldrajzhoz kötve a természeti tájat az ún. földrajzi régióval azonosítja, addig Süli-Zakar (2005, 188. o.) szerint „a természetföldrajzi tájakkal szemben a régióképzésben alapvető szerepet játszik a gazdasági tér, hiszen a gazdasági élet szereplői [...] a legaktívabb régióformálók”.

A gazdaságföldrajz a terek gazdasági-társadalmi komplexitását emeli ki, az általa szervezett régiókban a társadalmi összetartozásnak, a regionális identitásnak jelentős kulturális, politikai érdekérvényesítési vetülete van (Probáld, 1995).

A történelemtudomány részéről szintén történtek kísérletek a régió szabatos megfogalmazására (Hasslinger, 1999). Történeti régióknak nevezzük azt a történeti földrajzi egységet, amelyet a történelem folyamán tartományként kezeltek, és/vagy területi-közigazgatási autonómiában részesült (Nagy, 2004)

A szociológia és az antropológia tudománya az etnikai-kulturális, szellemi-tudati összetartozást, vagyis az identitástudattal azonosítja a régiót (Nemes Nagy, 1997, Kovács, 2003).

A politikatudomány a hatalommegosztás egyik formájaként értelmezi a régiókat, Altic meghatározásában a régiók a „hatalom földrajzának” megtestesítői (Altic, 2007).

A jog- és igazgatástudomány az intézményesült irányítási, igazgatási funkciót hangsúlyozza (Nemes Nagy, 1997).

A közgazdaságtudományban a „tér nélküli” gazdaság elméleteit felváltotta a gazdaság általános törvényszerőségeinek regionális érvényesülésének vizsgálata, ezáltal új meghatározással bővítve a régió-definíciók sorát.

A térszemlélet számos tudományterületben való megjelenése után megszületett a *regionális tudomány*, mint önálló diszciplína, amely „tudományterület, társadalmi problémákkal foglalkozik, feltáró és elemző vizsgálataiban a problémák súlypontja a régió, vagy olyan térbeli dimenziókkal rendelkező elemzési egység, amelyre értékelő eljárások, módszerek számos kombinációját alkalmazhatjuk.” (Walter Isard).¹⁰ Cerne (2005) szerint a régiók a földfelszín azon részei, amelyek meghatározott térbeli, gazdasági, környezeti, szociális, politikai és egyéb jellemzőkkel bírnak, valamint rendelkeznek bizonyos mértékű egyediséggel. Ez lehetővé teszi, hogy meghúzzuk a régiók határait. Az általunk régiónak aposztrofált területek tulajdonképpen a globális és a nemzeti gazdasági tér szeletei. Tehát a regionális tér területi, funkcionális és politikai kiterjedéssel jellemezhető (Keating, 1997), amelyet az Európai Unió a közös regionális politika megvalósítása érdekében egységes rendszerben törekszik meghatározni, figyelembe véve az országokban kialakult közigazgatási egységeket. Az egyes országokban történelmük során különböző közigazgatási rendszerek épültek ki, emiatt a régiók is igen változatos területi nagyságban fejezhetők ki (Horváth, 2001). A területi mértékegységet – társadalmi konstrukcióról lévén szó – az adott politikai tér határozza meg. A politikai tér – mint dinamikusan változó közeg – a régiók szükségességét is időnként megkérdőjelezi, ugyanakkor a modern és működőképes államra való igény újra és újra felülírja eme kételyeket. A régiók szükségességét és kialakulásuk okait Horváth Gyula (1998) a következőben látja: a modern állam technikai szükségletei, az államgazdaság hatékonyságának növelése, homogén kulturális értékek tartós jelenléte, önrendelkezési mozgalmak kialakulásának lehetőségei, valamint a fejlesztési

---

¹⁰ Forrás: Lengyel I.-Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan

lehetőségek kiaknázása a közösségi regionális támogatási politikák segítségével. A régiók kialakítása indulhat alsóbb szintről való kezdeményezéssel, valamint felsőbb szintről (központi kormányzat) irányítottan. Lorenz (1991) ennek megfelelően különbséget tesz a regionalizmus, mint down-up, illetve a regionalizáció, mint top-down irányú régiószervezési folyamat között. A regionalizáció egyre nagyobb szerephez jut a gazdasági problémák kezelésében, illetve egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki az új évezred politikai, szociális és globális folyamataiban. Mi több, a régiók ideális keretet biztosítanak a fenntartható fejlődés filozófiájának megvalósításához is. A regionalizáció nem cél, csupán a tervezés eszköze (Osmanković, 2004). A regionalizáció kérdésköre iránti érdeklődés fokozódása együtt jár az egyéni és a közösségi tudat formálódásával a globális, illetve ezzel párhuzamosan a regionális fejlődéssel (Rakić, 1987). A gyakorlati célok tekintetében a regionalizációnak több jelentése ismeretes. A legtöbb szerző szerint a regionalizáció alkalmazásának jelentősége a földrajzi tér jobb megismerésében rejlik, ezért általános feladata is e tudományos tevékenységnek. Speciális feladata pedig, a mai gazdasági-társadalmi és kulturális-történelmi fejlődéssel összhangban a régiók kialakítása, a regionális fejlesztési politika keretének meghatározása, a térségben mutatkozó szociális-gazdasági egyenlőtlenségek következményeinek kezelése, illetve a területi tervezés előfeltételeként az ország gazdaságpolitikájának egyik eszköze. (Papić, 1987) A szakirodalom a regionalizáció jelentőségét abban látja, hogy a regionalizáció során lehetővé válik az elválasztott régiók jellemzőinek, problémáinak azonosítása és a konkrét társadalmi akciók irányának kijelölése.

A regionalizáció elméleti megközelítése egy olyan modellt feltételez, amelyben a régiók önálló

- gazdasági,
- politikai,
- demográfiai,
- földrajzi, valamint
- infrastrukturális egységként léteznek (Kumalić, 2004).

Ezen sajátosságok képezik egy adott tér társadalmi-gazdasági specifikumát. A regionalizáció többféle kritérium mentén valósulhat meg, amelynek formái a következők:

- gazdasági (fejlesztési)

- földrajzi (területi),
- infrastruktúrális (közlekedési),
- demográfiai (népességi),
- urbanizációs (települési),
- történelmi (időbeli), és
- kulturális (etnikai és felekezeti).

A fentiek értelmében a regionalizáció nem csupán egy földterület – fejlesztési céllal történő – funkcionális részekre való felosztását jelenti, ahogy a régió sem pusztán egy adott földrajzi, illetve gazdasági terület egység.

A tér eltérő természeti régiókat, kultúrköröket, nyelveket, vallásokat foglal magába, egyes részein jelentős különbségeket mutatva, ezért a regionalizáció különböző kritériumainak megfelelően a régióhatárok változnak (Slukan, 2007). A kezdeti, földrajzi alapon – homogén természeti adottságok (síkságok, hegységek, folyók) mentén – meghatározott területi lehatárolásokat fokozatosan felváltották a funkcionális koncepciók, amelyek geográfiai szempontból heterogén, szintetikus régiókat eredményeztek (Klemenčič, 1997). A funkcionális területi egységek kialakítása során egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az antropogén tényezők, amelyek nem alárendelt, hanem mellérendelt elemei a térnek, mivel együtt, kölcsönösen formálják egymást (Ruppert – Schaffer – Maier – Paesler, 1981).

A régió fogalmának térben és időben való hosszas boncolgatása után joggal elvárható lenne, ha egy konklúzióval záródna ez a fejezet, a számtalan definíció közül azonban egyiket sem tekinthetjük a „legtökéletesebbnek”. Következtetés helyett Kovács Tibor szavai tolmácsolják leghűebben a valóságot: „...*nincs olyan régióalkotási lehetőség, amely homogén területeket fog össze, ... olyan sincs, amely minden vitán felül álló, és olyan sincs, amelyet valamilyen módon ne lehetne megvédeni.*” (Kovács, 1999)

2.3. A népesség és a régió szintézise

Amint az a népességről és a régiókról szóló fejezetek alapján egyértelmű, a népesség nem értelmezhető az általa „belakott” tér nélkül, mint ahogy a régiók is a bennük élő emberek által telnek meg tartalommal. A két fogalom kapcsolatának, vagyis a régiók népesség alapján történő vizsgálata tehát logikus, megalapozott és a regionális tudomány, valamint a fejlesztő politika részéről egyre nagyobb hangsúlyt kap. Ha

figyelembe vesszük, hogy a demográfiai alapon történő régiószervezés az objektív valóság két determinánsának (természet / tér és társadalom / népesség) dialektikájának eredménye, akkor a különböző tudományterületek által számos módon vizsgált két terület összefonódásához egyenes út vezetett (Jageljski, 1980; Woods, 1982). Hiszen a népesség és a régiók között nemcsak összefüggés van, hanem közvetlenül feltételezik egymást (Sterc, 1996).

2.3.1. A népesség és a tér összefüggéseire irányuló kutatások

A népesség és a tér kapcsolatának vizsgálata a földrajztudományból ered (Jageljski, 1980), felhasználva a keleti (Jageljski, 1980; Poksisevski, 1978) és a nyugati (Woods, 1979) tudományos kutatások eredményeit. A szakirodalom a témában a legeredetibb tanulmánynak a lengyel Jageljskij „Geografija ludnosci” című könyvét tartja, amely szerkezetében és koncepciójában is nagy mértékben eltér a tradicionális geográfiai gondolkodásmódtól, ugyanakkor logikusan építkezik a korábbi szakirodalom ismereteire, elképzeléseire. Koncepciója négy egymáshoz kapcsolódó szemléletre épül:

- regionális,
- környezeti,
- területi - analitikai és
- népességi.

A *regionális* megközelítés a különböző területi egységek vizsgálata során a klasszikus földrajzi szempontokat kiegészíti a közigazgatási tényezőkkel. A régió vonatkozásában azonban szükséges eltekinteni a geográfia által adott objektív határoktól, és az adott populáció objektív méretétől (Radovanović, 1980). A regionális megközelítés ezen objektív elemeket „bekebelezi” és a régiókialakításnak nem alapjai, hanem – több más elemmel együtt – elemeivé válnak. A tér és a népesség kapcsolatának regionális megközelítését alkalmazta J. Beaujeu-Garnier és G.T. Trewarthe már a múlt évszázad második felében. Clarke (1972) szerint „a népességföldrajznak be kellene mutatnia a népesség megoszlásában, szerkezetében, migrációjában és növekedésében bekövetkező változásokat egy adott területen [...] és a tér változásait”, amely javaslatával kiegészítette az addig inkább geográfiai szemléletet. Clarke javaslatában a „tér változásai”-nak vizsgálatára tett utalása már átmenetet jelent a környezeti, és a tér-analitikai megközelítések felé, ugyanakkor a demográfiai kategóriák regionális tanulmányozásával megalapozza a népesség alapú regionalizáció koncepcióját (Sterc, 1986).

A *környezeti* megközelítés a terület és a népesség viszonyát ökológiai nézőpontból vizsgálja, vagyis a népességet, mint adott természeti térben (környezetben) élő populációt. A környezet és az emberi populáció kölcsönhatásának vizsgálata nem újkeletű dolog, már az 1950-es években P. George felhívta a figyelmet a társadalom és a földrajzi környezet összefüggésének szükségszerűségére (Jageljskij, 1980), hiszen a természet éppúgy determinálja a benne élő emberek bizonyos tevékenységeit (ezáltal a népsűrűséget), mint ahogy az ember alakítja – érdekeinek megfelelően – az őt körülvevő természetet (Zelinsky – Kosinski – Prothero, 1970).

A *területi-analitikai* megközelítés, az előző kettőhöz képest fiatal irányzat, amely a számítógépek elterjedésével a népesség-tér reláció kutatásában nemcsak kvalitatív, hanem kvantitatív értelemben is változást jelentett. Alapgondolata az emberi közösségek térbeli tulajdonságainak és jelenségeinek (területi megoszlás, kapcsolatok, térszerkezetek) tanulmányozása, amelyeket már 1966-ban Bunge is felvetett¹¹. Kutatási területe tehát kiterjed a különböző földrajzi objektumok és a népesség területi megoszlására, illetve ezen elemek távolságára, irányára, kompaktságára, kapcsolatára, valamint egymásra gyakorolt hatására (Sterc, 1980). A népességtudomány területi-analitikai megközelítése George Demko, Harold Rose és George Schnell 1970-ben megjelent *Population Geography*¹² című munkája geográfiai alapú érdeklődésnek tekinthető a népesség demográfiai és nem-demográfiai mutatóinak területi különbségei iránt, amelyek egymásra gyakorolt hatásai befolyással vannak adott területi egység társadalmi és gazdasági jelenségeire. Jageljskij vélekedése szerint azonban, az emberek térbeli viselkedése jóval összetettebb jelenség annál, mint ami statisztikai adatokkal leírható, ezért két szálon történő vizsgálatot javasolt, amely jelenti

- egyrészt a statisztikai módszerekkel adott térben és időben a népességszerkezet alakulásának;
- másrészt dinamikus eljárás során a kutatási egységek összes változásának széleskörű elemzését,

tágabb értelemben véve: a népesség adott területen való viselkedését. A legmodernebb szemlélet Poksisevskij nevéhez fűződik, aki azokat a területi törvényszerűségeket

¹¹ Bővebben: Bunge, W. (1966): *Lund Studies in Geography Series C: General and Mathematical Geography*. Lund, Sweden: Gleerup, 285. o.

¹² Demko, G. – Rose, H. – Schnell, G. (1970): *Population Geography*, McGraw-Hill Series in Geography, New York in: Radovanovic, M. (1982): *Prostorne determinante i faktori demografskog razvitka u Srbiji*, Statisticar 10., Beograd

tanulmányozta, amelyek meghatározzák az adott terület népességének fejlődését (dinamikáját) és jellemzőit (Poksisevskij, 1978).

A *népességi* megközelítés, tulajdonképpen nem is megközelítés, hanem azon elméletek gyűjteménye, amelyek a fenti kategóriák egyikébe sem sorolhatók. Leginkább demográfusok koncepciót vegyíti, akik ugyan elképzelhetetlennek tartják a népesség vizsgálatát térbeli kontextus nélkül, ugyanakkor nem természetföldrajzi szemszögből definiálják a teret (Woods, 1982).

2.3.2. A népesség és a tér kapcsolatának kutatásai Jugoszláviában

A népesség és a tér kapcsolatának elméleti megalapozása a hajdani Jugoszláviában három kutató munkásságához fűződött, akik szinte minden tagköztársaságban (Szerbia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szlovénia, Macedónia) jelentettek meg a témában releváns tanulmányokat. A téma iránti érdeklődés az 1960-as évek végén kezdődött Radovanović: *Geografska sredina i stanovništvo* [Földrajzi környezet és népesség] címmel megjelent munkájával, amelyben a szerző a népesség-természet és természet-gazdaság kérdéskört elemezve a népesség és gazdaság összefüggésben a (földrajzi) teret határozta meg, mint kapcsoló elemet. A szerző kiemelte a tér meghatározó szerepét az emberi tevékenységek vonatkozásában, egy adott populáció szintjén, illetve össztársadalmi szinten (Radovanović, 1967). Elméletében könnyen felfedezhetőek az előző fejezetben említett környezeti megközelítés elemei, amelyeket saját módszertannal egészített ki (Radovanović, 1970). A tér determinanciájának Szerbiában végzett kutatásai során már megkülönböztette a „lakott területeket” az „ember által el nem foglalt területektől” és későbbi munkásságában csak a népesség és az általa elfoglalt terület kérdéskörével foglalkozott (Radovanović, 1982). Alig két évvel a Jugoszláviában megjelent első népesség-tér relációval foglalkozó publikáció után Carić (1967) már világszinten értékelte a modern földrajz népességtudományra irányuló új vállalkozását. Szakirodalmi háttérét szovjet szerzők tanulmányai, valamint francia és amerikai publikációk orosz fordításai jelentették (Carić, 1974a), ennek megfelelően a népesség és tér kapcsolatának értelmezését kizáróan a gazdaságföldrajz keretein belül látta megvalósíthatónak (Carić, 1974b). „A gazdaság minden kétséget kizáróan hat a népesség területi megoszlására, szerkezetére és mozgására, azonban nem az egyetlen tényező, amely befolyásolja egy adott területen élő emberi populáció demográfiai mutatóit” fogalmazta meg megkritikájában Friganović (1978), aki teljesen új alapokra helyezte a népesség és tér kapcsolatának mind elméleti (Friganović, 1983a), mind gyakorlati (Friganović, 1983b) kutatását. Friganović munkássága nemzetközi eredményekre (Bunge, 1966; Medvedkov – Szauskin, 1968) épült, és napjainkig meghatározó a – főleg szerbiai – regionalizáció kidolgozásában.

2.4. A népesség alapú regionalizáció sajátosságai

Függetlenül attól, hogy a teret funkcionális szempontok alapján vagy közigazgatási alapon osztjuk fel különböző egységekre, a népesség a maga potenciáljaival, illetve korlátaival ugyanúgy az egyik legfontosabb komponens marad (Vojković, 2007). Mint láttuk a területszervezés számos szempont alapján megvalósítható, ennek megfelelően a regionalizációnak megannyi formája ismert és elterjedt. Elsőként Jageljskij (1980) vetette fel, hogy a különféle régió meghatározások sorából hiányzik a „népességi régió” koncepciója, amely a demográfia, illetve a regionális földrajz szintézise által kidolgozható lenne. A konkrét népesség alapú regionalizáció koncepciójának gyökerei azonban több évtizeddel korábban megjelentek. Már 1921-ben Aurousseau tanulmányában megjelent a „regionlis csoport”, mint „szerves egész” kifejezés – amely kialakítása során a népsűrűség, a koncentráció a területi megosztás alapja –, azonban a funkcionalitás igénye még hiányzott elméletéből. Stokowski (1971) a népesség alapú régiót demográfiai mutatók alapján homogén területként képzelte el, amely demográfiai szempontból eltér a másik területektől. Szauskin (1968) éppen ellenkezőleg, a (demográfiaiilag) heterogén területi egységek mellett érvelt. Kates (1971) rendszerszemléletű megközelítésében a népességet dinamikusan változó összetett rendszerként definiálja, amelyet több, különböző szintű és többé-kevésbé önálló alrendszer épít fel. A régiók kialakításánál figyelembe kell venni e rendszerre ható külső (területi komponensből fakadó) hatásokat is, mert ezek együttesen alkotják majd a népességi régió sajátosságait. Jelonek (1976) *Application of the Method of Multifactor Analysis to Demographic Regionalization* című munkájában a régiót koherens térként kezeli, amely demográfiaiilag homogén természetű. A népesség alapú régiókat „individumként” értelmezi, amelyek a regionalizáció során lehetőséget kínálnak a régiók osztályozására. Az osztályozás lehetősége már előrevetíti a hierarchia kialakulását a régiók között, amelynek alapját Hampl (1976) szerint a korlátozott számú demográfiai ismérvek és a korlátlan számú külső heterogén hatások biztosítják. A külső hatások egyik fontos eleme Valentey elméletében a társadalmi közeg, amely különös figyelmet érdemel, hiszen ha az embereket pusztán biológiai lényként kezeljük, abban az esetben minden régió egyforma lenne. Az emberek azonban nem pusztán biológiai, hanem társadalmi (szociális) lények, ezért a társadalmi közeg lehet az egyik fő magyarázata a népesség alapú régiók különbözőségének (Valentey, 1976).

Ha végigtekintünk a népesség és a régióképzés kapcsolatának elméletein, megállapítható, hogy a különböző koncepciók három fő elv köré csoportosulnak. Az egyik ilyen a *fiziognómia* elve, amely a természet alapkoncepciójára épül, és amely nélkül már a földrajzi regionalizáció sem valósulhatna meg. A másik a *homogenitás* (vagy dominancia) elve, amely a fontosabb demográfiai mutatók hasonlósága alapján bontja fel a teret. Jagieljskij a homogén - heterogén régió kérdéskörben felmerült nézetkülönbségeket a következő módon oldja fel: nem lehet nagyobb területi egységeket homogén régióként definiálni, mivel a demográfiai mutatók kis területeken is dinamikusan változnak. A kisméretű demográfiailag heterogén területek azonban, nagyobb területeken egymáshoz képest hasonlóak/homogének lehetnek. Ez a gondolatmenet már előrevetíti a népesség alapú fejlesztési régió vízióját, amelyben a régiók ugyan heterogén területeket határolnak le, de ez a heterogenitás makroregionális szinten már nem érzékelhető, a makrorégiók – megfelelő regionalizációs modell mentén – homogének lehetnek, ami elősegíti az egységes makroregionális fejlesztési politika kidolgozását. A harmadik a *csomópontiság* elve, amely a népesség társadalmi és termelési tényezői mentén a funkcionális régiók kidolgozását alapozza meg.

2.4.1. A népesség alapú regionalizáció gyakorlati példái

A második világháborút követően, de főleg az 1970-es években fokozódott az érdeklődés a területi és demográfiai típusok meghatározására irányuló kutatási tevékenység iránt. A kérdéskör szakirodalmának nagy része lengyel, cseh, orosz és francia szerzőknek tulajdonítható. Kezdetben a tanulmányok többsége pusztán demográfiai mutatók elmzésén alapul, mivel a statisztikai adatokhoz való hozzáférés lehetőségei nyitottak voltak. Ilyen alapon készítette el Webb (1963) Anglia és Wales népességének részletes tipológiáját, amelyet egy koordináta rendszer segítségével ábrázolt a természetes szaporodás, valamint a ki- és bevándorlás adatainak felhasználásával.

Leonhard-Migaczowa (1965) már 13 mutatót vont be a vizsgálatába, (többek között a népsűrűség, a koreloszlás, a migrációs szaldó, a születésszám és halálozási, a természetes szaporulatra vonatkozó adatok stb.), amelyek segítségével Wrocław területét osztotta fel demográfiai szempontok alapján két alaptípusra, és azon belül megkülönböztetett további két altípust. Noin (1973) Franciaország 1968. évi demográfiai helyzetének jellemzésére szintén hasonló demográfiai mutatókat használt

fel. A lengyel szakirodalom két – e témában releváns – tanulmánya Sztokovszki (Lengyelország demográfiai regionalizációja, 1977), valamint Jelonek (Lengyelország demográfiai régiói, 1978) nevéhez fűződött. A szerzők Lengyelország területét a népességszerkezet és -dinamika relatív mutatói alapján osztották fel négy demográfiai régióra. Jelonek új tanulmányában a faktoranalízis alkalmazásával tökéletesítette az 1971-ben végzett próba-regionalizációját, és arra következtetésre jutott, hogy a demográfiai regionalizáció módszerei között nem létezik olyan, amely teljesen objektív lenne.

Az 1990-es években az Európai Unió országaiban és az akkori csatlakozás előtt álló államok (Magyarország, Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia) az Eurostat által kidolgozott NUTS rendszer (statisztikai területi egységek osztályozási rendszer) került bevezetésre, amelynek célja az volt, hogy egyetlen egységes, kompatibilis területi rendszer álljon rendelkezésre az Unió területi statisztikai adatainak az előállításához. Az Európai Unió regionális szakirodalmában számos tanulmány íródott a regionalizáció politikai, gazdasági és társadalmi problematikájáról, de hiányosságok mutatkoznak azon művek tekintetében, amelyek konkrét célként fogalmazták volna meg a népesség mozgásának és szerkezetének, mint regionalizációs elemnek a vizsgálatát.

Egy magyar példa, Tóth Krisztina Dél-Alföldi kistérségekre vonatkozó kutatása, amelyben a regionális gazdasági és demográfiai különbségeket vizsgálja, érinti ezt a kérdéskört. A kistérségeket 29 tényező alapján klaszteranalízis segítségével hasonóságaik és különbségeik alapján osztályozta. A 29 tényező között számos demográfiai mutató szerepelt, mint a népességszám, népsűrűség, 1991–1997 közötti migrációs adatok stb. A kutatás eredményeképpen a kistérségeket négy csoportba sorolta, amelyek az említett demográfiai mutatók tekintetében jelentős különbségeket mutatnak. A szerző következtetése szerint a Dél-Alföld kistérségeiben jelentős regionális egyenlőtlenségek mutathatók ki demográfiai és gazdasági szempontból. A nevezett módszer azon módszerek egyike, amely hozzájárulhat egy kistérségi fejlesztési program sikeres megvalósításához (Tóth, 2000).

A hajdani Jugoszláviában hagyománya volt a népesség területi kutatásának. A Jugoszláv Statisztikai Hivatal 1953-ban megkezdte a népszámlálási adatok alapján a demográfiai kutatásokra alkalmas területi felosztás kidolgozását¹³, amelyet a

---

¹³ Zavod za statistiku SFRJ (1953): Rejoni NRS, NRHR, NRBiH

Társadalomtudományi Intézet Demográfiai Kutatások Központja fejlesztett tovább és 1963-ban publikálta „A demográfiai kutatások állandó régióinak modellje”¹⁴ címmel. A modellben Jugoszlávia területét 79 elsőfokú, és 2 másodfokú régióra osztották fel. Jugoszlávia felbomlását követően néhány volt tagállamban igény mutatkozott a demográfiai régiók – most már önálló országban történő – újradefiniálására.

Horvátországban a demográfiai régióinak meghatározása I. Nejašmić (2005) nevéhez fűződik, aki a következő tér-népesség relációkat vizsgálta: népességmegoszlás, népességmozgások, népesség összetétele, népességfejlődés. Szerbiában G. Vojković (2007): A népesség, mint Szerbia regionalizációs eleme című tanulmánya mutatja be részletesen Szerbia népesség alapú regionalizációját, kezdve a tér-demográfiai elemek definiálásától a népességi dinamika vizsgálatán keresztül a népesség összetételének elemzéséig. Külön hangsúlyt kapnak a klasszikus demográfiai mutatók mellett a számokkal nem kifejezhető kvalitatív (kulturális, etnikai, történelmi) tényezők.

A népesség alapú régiók – mint ahogy számos példán keresztül bemutatásra került – alapját képezik egy ország teljes területét, illetve teljes társadalmát érintő adekvát regionalizációjának. A népesség kvantitatív és kvalitatív mutatóinak figyelembevételével olyan optimális területi felosztás dolgozható ki, amely erőforrás-térképként szolgál gazdasági és társadalmi fejlesztési programok eredményes megvalósításához, valamint elősegíti a közigazgatás hatékonyabb működését.

Bosznia-Hercegovinában – bár talán az összes volt Jugoszláv tagállam között a legnagyobb jelentősége lenne – még nem készült el az „új” demográfiai alapú regionalizáció koncepciója. E hiányt kívánja pótolni a jelen dolgozat, amely a szerző számára legkomplexebbnek tűnő szerbiai demogeográfiai regionalizáció szempontjait használta fel Bosznia-Hercegovina népesség alapú régióinak meghatározásához.

---

¹⁴ Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka (1963): Šema stalnih rejona za demografska istraživanja, Beograd

3. Bosznia-Hercegovina népessége és régiói

Bosznia-Hercegovina a hajdani Jugoszláv Szocialista Államszövetség hat államának egyike volt. Gazdaságát tekintve a közepesen fejlett tagköztársaságok közé tartozott, megelőzve Montenegrót és Macedóniát. Területét illetően Szerbia és Horvátország után a harmadik helyen állt. 1992. áprilisában nyerte el függetlenségét, azonban a függetlenség kikiáltását követően területén háború tört ki, amelyet 1995-ben a Daytoni békeszerződés zárt le. Az ország területi felosztása a történelem során többször változott. A II. világháború után a jugoszláv tagköztársaságok területét kerületekre osztották fel. 1961-től a területi felosztás alapja a járás lett. A regionalizáció nemzetközi trendje Bosznia-Hercegovinában is felvetette a régiókra való területi felosztás igényét. Az aktuális regionalizáció elemzése során azonban kérdések sora vetődik fel, hogy Bosznia-Hercegovina régiói alkalmasak-e arra, hogy biztosítsák a gazdaság optimális fejlődését, minimalizálják a potenciális belső konfliktusok megjelenését; képesek-e összehangolni a funkcionális elveket, valamint a versenyhelyzetekből, előnyökből fakadó konfliktusokat; képesek-e megteremteni az Európai Unió ajánlásait és szabályait a fenntartható fejlődés elvét illetően, valamint összehangolható-e az Európai Bizottság régió-víziója és az ország régiói, és ez mennyire egyeztethető össze a helyi érdekekkel. A fejezet Bosznia-Hercegovina népességét, annak fejlődését, valamint az országban eddig végbement regionalizációs kísérleteket, a mai közigazgatási felosztást, az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelését, valamint a regionális fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenségeket hivatott bemutatni.

3.1. Bosznia-Hercegovina népességfejlődése

Bosznia-Hercegovina története, több száz éves múltra tekint vissza, de népességét tekintve az egyik legérdekesebb időszak 1878-tól kezdődött, amikor az országban megjelent a nyugat-európai világkép, illetve amikor az addig honos kultúrát felváltotta egy új kultúra. Egy új kultúra megjelenése mindig hatással van a társadalom életének valamennyi területére, a gazdaságra, a szociális viszonyokra és alapvetően meghatározza a demográfiai folyamatok irányát is. A társadalom átalakulását kísérő kulturális, gazdasági és népességi változások Bosznia-Hercegovinában is számos fokozaton mentek keresztül, azonban a társadalmi kohéziót mindvégig sikerült

megőrizni. Az összetartás olyan erőt jelentett, amely egészen a huszadik század végéig a bosznia-hercegovinai közösség meghatározója volt. Az 1992–1995 időszak minden kétséget kizáróan Bosznia-Hercegovina történelmének legnagyobb válsága, amelyben a legfontosabb összetartó erő került a támadások középpontjába, illetve semmisült meg, és amely kis híján a társadalom széteséséhez, illetve az ország felbomlásához vezetett. Ezt megelőzően Bosznia-Hercegovina soknemzetiségű népessége normális demográfiai fejlődésen ment keresztül, egymás kultúrájának tisztelete és a közös érdekek megteremtették a harmonikus együttélés feltételeit. A XX. század közepétől a Bosznia-Hercegovinát sújtó legújabb háborús eseményekig terjedő időszak a balkáni stabilitás leghosszabb intervallumának tekinthető. Bosznia-Hercegovina ebben az időszakban – etnikai sokszínűsége ellenére – egységesnek tűnt, jelentős gazdasági növekedés és széleskörű modernizáció jellemezte. A demográfiai fejlődés békés körülmények között zajlott, az új kultúrához való alkalmazkodás nem akadályozta a népesség normál reprodukciós folyamatát és biológiai fennmaradását (Bošnjović I. – Pobrić – Bošnjović N. – Traljić 2000). Az 1992–1995 között zajló háború alapjaiban rázta meg Bosznia-Hercegovina népességének életét és az addigi demográfiai fejlődést. Minden szempontból kritikus állapotok uralkodtak az országban, amely legnagyobb hatását természetesen az ott élő népességre gyakorolta.

3.1.1. A bosznia-hercegovinai népesség fejlődésének szakaszai

A bosznia-hercegovinai népesség fejlődésének egyik meghatározó dátuma 1878, amikor Bosznia területe az Osztrák-Magyar Monarchiába, népessége a nyugati civilizációba olvadt, amely hatalmas változásokat hozott az ország életébe. A változások kezdetben óriási sokként érték Boszniát, amelynek nyomai még napjainkban is érzékelhetőek. Az új korszakhoz való alkalmazkodás folyamata mély nyomokat hagyott a társadalomban, amelyek közül talán a legszembetűnőbbek a népesség fejlődésében fedezhetők fel. A bosznia-hercegovinai lakosság közel 10%-a a Monarchiába való beolvadást követő három évtizedben teljes mértékben ellenállt a társadalmi, kulturális és politikai változásoknak és a saját régi világában keresett menedéket. Ez a magatartás alapvetően meghatározta a bosznia-hercegovinai népesség jövőjét és etnikai szerkezetét (Imamović, 1998).

Bosznia-Hercegovina a XIX. század 70-es éveiben kezdődő nyugat-európai modernizációja – nagy történelmi eseményekhez kötve – három szakaszra osztható: az

első 1878-tól 1921-ig, a második 1921-től 1948-ig, a harmadik pedig 1948-tól 1991-ig tartott. Ezen időszakok történései megpecsételték Bosznia-Hercegovina sorsát, amely természetesen tükröződött a demográfiai folyamatokban is (1. táblázat). Mindhárom időszaknak megvannak a saját jellemzői, de egyben hasonlóságot is mutatnak: minden periódusban találkozhatunk háborúval, háború okozta rombolással, újjáépítéssel és békeidővel, illetve egyik szakasz sem mentes jelentős gazdasági, társadalmi és politikai eseményektől sem (Bošnjović, 2003).

1. táblázat: A népesedési mérleg

Népességmozgás (fő)	1878–1921. év	1921–1948. év	1948–1991. év
Élveszületések száma	2 762 662	674 379	3 850 740
Elhalálozások száma	1 913 897	2 145 104	1 307 531
Természetes szaporulat	848 765	814 379	2 543 217
Bevándorlók száma	148 000	178 000	316 157
Kivándorlók száma	265 000	38 000	1 046 649
Migrációs szaldó	– 117 000	– 140 000	– 730 492
Népességszám-változás	731 765	674 379	1 812 725

Forrás: Bošnjović – Pobrić – Bošnjović – Traljić (2000) alapján saját szerkesztés

I. szakasz 1878-tól 1921-ig

A fentiek alapján, ez volt az a sorsfordító időszak, amikor Bosznia-Hercegovina az oszmán hagyományokat maga mögött hagyva a nyugati civilizáció kultúráját volt kénytelen átvenni. Mint minden átmenet, ez is magában hordozta a konzervatív, hagyományaikhoz ragaszkodó lakosság ellenállását, ami a bosnyákok nagyszámú kivándorlásához vezetett. A pszichológiai és kulturális nyomás mellett a népességet háborúk sora is sújtotta, kezdve a balkáni háborúktól az első világháborúig, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (az első délszláv állam) megalakulásáig.

A népességszám 1878–1921 között 1 158 164 főről 1 889 929 főre emelkedett, évente átlagosan 17 423 fővel nőtt. Tehát 42 év alatt 1,6-szoros növekedésről, illetve 1,2 %-os éves növekedési arányról beszélhetünk, ami lényegesen lassúbb növekedést jelent, mint ahogy az – a bosnyákok kivándorlása nélkül – várható volt. Természetesen

számolni kell a háborúk okozta emberi veszteséggel is. A kedvezőtlen körülmények ellenére 1878–1921 között is megfigyelhető egy meglehetősen intenzív népesedési folyamat. 42 év alatt 2 762 662 gyermek született, azaz évente átlagosan 65 569, ugyanakkor 1 913 897 ember halálozott el, azaz éves szinten átlagosan 45 569. A számok alapján megállapítható, hogy a bosznia-hercegovinai népesség növekedésének fő eleme a természetes szaporulat volt, mivel ebben az időszakban a bevándorlás mértéke nem volt számottevő. Az 1878–1921 közötti időszakban kivándorlók száma 265 000 volt, a bevándorlóké 117 000, tehát éves szinten átlagosan 2 786 fő hagyta el az országot. Ahogy már itt is szembetűnő, a továbbiakban is látni fogjuk, hogy Bosznia-Hercegovinát minden időszakban jelentős mértékű emigráció jellemzi, emiatt migrációs szaldója mindig negatív.

A szóban forgó 42 esztendő további két időszakra oszthatjuk: 1878–1910 és 1910–1921.

1878-től 1910-ig a népességszám a vártnál lassúbb ütemben nőtt, éves szinten mindössze 1,6%-kal, holott ekkor nem is folyt háború, amely a termékeny korú lakosságot megsemmisítette volna, vagy más módon kivonta volna a reprodukciós folyamatból. Ebben az időszakban zajlik azonban az országot érintő gazdasági, kulturális és politikai változásokhoz történő alkalmazkodás, amely jelentős mértékben befolyásolta a népesedési folyamatokat, gondoljunk csak a bosnyák etnikum tömeges kivándorlására. A népesség ilyen mértékű fogyását a bevándorló szerb, horvát és egyéb nemzetiségek nem voltak képesek kompenzálni.

1910-től 1921-ig a demográfiai változások legfőbb generáló tényezői a balkáni háborúk, az első világháború, a bosnyák etnikum további – ugyan már enyhébb fokú – kivándorlása, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia szétesésének, illetve az első délszláv állam megalakulásának közvetett hatásai, amely negatív (éves szinten -0,1%) népességszám-változásban mutatkoztak meg. Ezen események következtében a háborúk során elesettek, eltűntek és egyéb módon a populációt elhagyók száma meghaladta a 250 000-et.

II. szakasz: 1921-től 1948-ig

Az időszak legfontosabb történelmi vonatkozású eseményei a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd ezt követően a Jugoszláv Királyság politikai és társadalmi történései, az 1929-ig tartó gazdasági fejlődés, majd az 1929-től kezdődő gazdasági világválság

hatásai, végül a második világháború és azt követően a Szocialista Jugoszláv Szövetségi Köztársaság megalakulása. 1921–1948 között Bosznia-Hercegovina népessége 1 889 929 főről 2 564 308 főre – vagyis 674 379 fővel – emelkedett (évente átlagosan 24 977 fővel nőtt). Az 1,3-szoros (évente átlagosan 1,1%-os) növekedést a második világháború és az azzal összefüggő események határozták meg. A 27 év során az élve születések száma 2 145 104 fő (éves átlagban 79 448), a halálozások száma 1 330 725 fő (évente átlagosan 49 286) volt, amiből kitűnik, hogy a népességszám növekedésének fő eleme – ebben az időszakban is – a természetes szaporulat. A kivándorlók száma megközelítőleg 178 000 fő, míg a bevándorlóké 38 000, amely újfent negatív migrációs szaldót eredményezett, ugyanakkor az előző időszakhoz képest lényegesen magasabb a migráció éves átlaga (5 185 fő/év).

Hasonlóan az előző periódushoz, ezt az időszakot is két szakaszra oszthatjuk: 1921–1941 és 1941–1948.

Az 1921-től 1941-ig terjedő húsz év alatt nem történtek olyan események, amelyek jelentős mértékben megzavarták volna a népesség reprodukciós folyamatát. Ebből adódóan viszonylag magas volt a demográfiai növekedés (évente 1,9-2%). 1921-től dinamikus növekedés figyelhető meg a háború ideje alatt tapasztalható alacsony mértékű természetes szaporulathoz képest, amelyet háború utáni kompenzációs folyamatként értelmezhetünk.

Az 1941–1948 közötti időszakot nagy történelmi események tarkították: a második világháború elérte a Jugoszláv Királyságot, ezt követte a Királyság szétesése. Az elfoglalt területeken népfelszabadító mozgalom kezdte meg működését, Horvátország és Bosznia-Hercegovina területén új államképződmény jelenik meg Független Horvát Állam néven. Mindezeket követően megszületik a második Jugoszlávia a maga szocialista társadalmi-politikai berendezkedésével. Ezek a történések kedvezőtlen hatást gyakoroltak Bosznia-Hercegovina demográfiai fejlődésére, amelynek hatására 1948-ra a népességszám 0,1-0,3%-kal, azaz – beleértve a háború okozta emberi veszteségeket – 600 000 fővel csökkent.

III. szakasz: 1948-tól 1991-ig

Az 1948-ban kezdődő és 1991-ig tartó időszak demográfiai szempontból igen sajátos és egyben jelentős periódusként értelmezhető, amelynek két fő jellemzője a viszonylag hosszú ideig tartó béke, valamint a radikális gazdasági és szociális változások. A

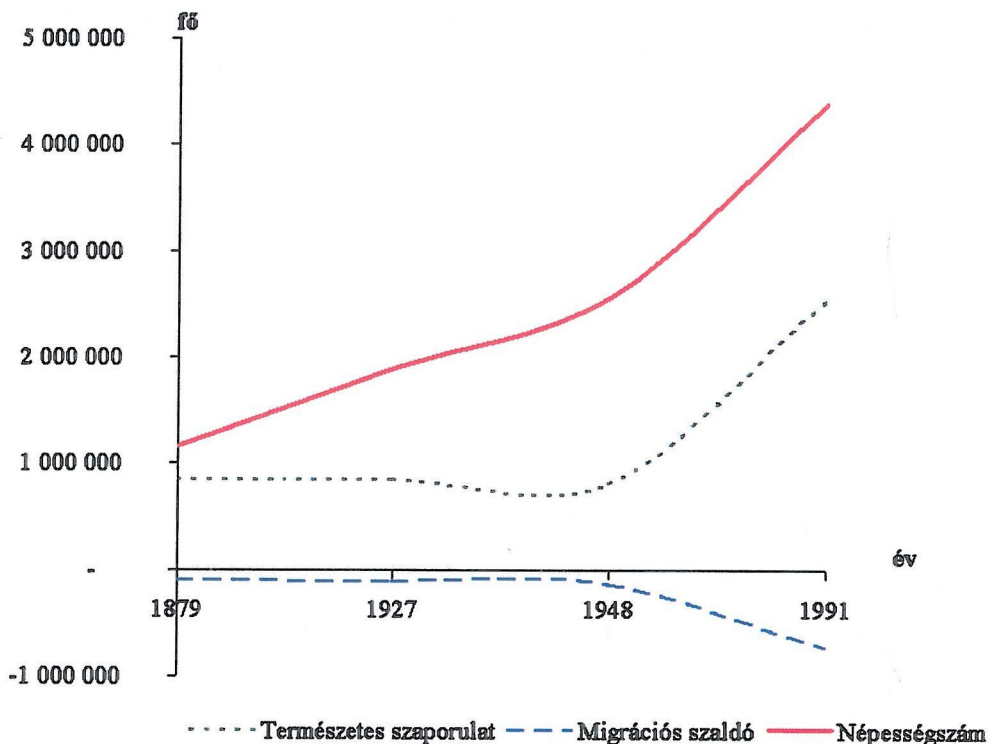
kedvező irányú változások intenzívebb népesedési folyamatot indítottak el. A népesség növekedésének üteme ennek ellenére csökkenő tendenciát mutat: a kezdeti magas (2,1) arányhoz képest az időszak végére alacsony (0,6) mutatóval. Az első világháborút követő periódushoz hasonlóan, itt is tanúi lehetünk annak a kompenzációs hatásnak, amely a termékenység növekedésében mutatkozik meg. A népességszám átlagosan évi 1,3%-kal nőtt, egyenletes növekedést mutatott, jelentős kilengések nélkül. A 43 esztendő alatt a népességszám 1,7-szeresére nőtt.

1948–1991. között összesen 3 850 740 gyermek született, azaz évente átlagosan 89 552. A halálozások száma összesen 1 307 531 volt, ami éves szinten 40 408 fővel csökkentette a népesség számát. Az előző két időszak mutatóit tekintve megállapítható, hogy ebben a periódusban a születési ráta magasabb, a halálozási arány pedig alacsonyabb, ami a lakosság életkörülményeinek javulásával magyarázható. Az előző időszakokhoz hasonlóan itt is a természetes szaporulat járult hozzá legnagyobb mértékben a népességszám növekedéséhez (2 564 308-ról 4 377 033-ra). 1948–1991 között összesen 1 046 649 fő hagyta el az országot, és mindössze 316 157 fő a betelepültek száma, ezen adatok mindkét esetben nagyobbak az eddigi időszakokhoz képest, amely a felgyorsult gazdasági fejlődéssel járó nagyobb mobilitási hajlandóság következménye. A migrációs egyenleg azonban továbbra is negatív (-730 492).

Az 1878–1991 időszak összefoglalva

Annak ellenére, hogy 1978–1991 között az ország számos politikai és gazdasági átalakuláson, romboláson és kulturális asszimiláción ment keresztül, amelyek alapjaiban rengették meg Bosznia-Hercegovina létét, mégis sikerült megőriznie biológiai vitalitását, demográfiai tekintetben folyamatosan megújult és fejlődött. Ugyanakkor a teljes időszak alatt emigrációs területnek számított, munkaképes népességgel látta el a demográfiailag elmaradottabb szomszédos országokat. A népességstruktúra vonatkozásában is jelentős változások történtek. A modernizáció kezdetétől a kilencvenes évek végéig tartó periódus 120 évében Bosznia-Hercegovinát jellemző népesedési tényeket az 2. ábra foglalja össze.

2. ábra: Népesedés alakulása (1878–1991)

Forrás: Bošnjović, I. – Pobrić – Bošnjović, N. – Traljić (2000) alapján saját szerkesztés

A demográfiai változások egyenlőtlenségét számos tényező befolyásolta. A háborús, illetve az azt követő időszakokban a nemek aránya a társadalomban felborult; a nők arányához képest a férfiak aránya csökkent, amely csak 1991-re érte el ismét az optimális állapotot. A népesség korszerkezete a vártak megfelelően alakult, a többi modernizációs folyamaton átesett országhoz képest nem mutatkozott figyelemreméltó eltérés.

Jelentős változás figyelhető meg azonban a családszerkezet alakulásában: az 1895. évi adatok szerint a családok létszáma átlagosan 6,53 fő volt, azonban 1991-ben mindössze 3,63 főt számláltak családonként. Kedvező változást mutat a tíz évnél idősebb analfabéták aránya, az 1910-es évi 86,2%-ról az időszak végére 9,9%-ra csökkent. Hasonlóképpen pozitív irányú a mortalitás alakulása, amely az 1878–1921 közötti időszak átlagát (29,9), valamint az 1948–1991 időszak átlagát (8,76) figyelembe véve 3,5-szeres csökkenést tapasztalunk. (Bošnjović, I. – Pobrić – Bošnjović, N. – Traljić, 2000)

3.1.2. A demográfiai sokk (1992–1995)

A bosznia-hercegovinai háború, amely 1992 áprilisában Szarajevó ostromával kezdődött, majd folytatódott a bosnyákok erőszakos kiűzésével Kelet-Boszniából, Kelet-Hercegovinából, Banja Luka térségéből, valamint a horvátok elűldözésével a Száva menti területekről, és folytatódott a Milošević rezsim további katonai agressziójával. A nevezett rezsim célja egy egységes, etnikailag homogén térség kialakítása volt, amelynek a Szerb Nép Köztársasága nevet viselte volna. 1992 végén Bosznia-Hercegovina területének 70% a Jugoszláv Néphadsereg, vagyis a Szerb Nép Köztársaságának Hadserege névre keresztelt Jugoszláv Néphadsereg felügyelete alatt állt. A területről, amelyet a Szerb Nép Köztársaságának Hadserege tartott felügyelet alatt megközelítőleg 300 000 horvát, és több mint 500 000 bosnyák nemzetiségű lakos kényszerült elhagyni otthonát. Ez jelentette a horvátok és a bosnyákok erőszakos kitelepítésének első hullámát. A kitelepítettek általában a Horvát Köztársaság, Szlovénia, illetve Nyugat-európai országaiban kerestek menedéket. Az erőszakos kitelepítésének második hulláma 1993. májusában következett a horvát-bosnyák konfliktust követően. Ezen konfliktus eredménye a bosnyákok kiűzése Mostar nyugati területéről, majd Čapljinából, Ljubuškiból, Stolacból, Prozorból, Duvanból, Livnoból és Kiseljából. A horvátoknak pedig el kellett hagyniuk Fojnicát, Konjicot, Zenicát, Maglajt, Zavidovićit, Varest, Travnikot, Bugojnot, Jablanicát és Kakanjt. Ebben a hullámban nagy számú szerb nemzetiségű lakosnak is menekülnie kellett a Szövetség területéről: Bihaćból, Travnikból, Zenicából, Bugojnoból, Jajceből, Konjicból, Mostarból, Szarajevóból, Tuzlából, Lukavacból, Maglajból, Zavidovićiből, Čapljinából, Živiniceből és Livnoból. Becslések szerint a Bosnyák-Horvát Államszövetség (Federacija BiH) területéről a háborút követően is megközelítőleg 400 000 szerb nemzetiségű lakos távozott. Egy részük a Szerbiában (kb. 50%), másik részük Ausztráliába, Kanadába, az Amerikai Egyesült Államokba, és Nyugat-európában keresett új otthont. Nemzetközi felmérések alapján a Bosznia-Hercegovinában zajló háború három éve alatt több mint két millió bosznia-hercegovinai lakos vált az erőszakos kitelepítés és az elűzés áldozatává (Ibrahimagić, 1996).

A bosznia-hercegovinai népesség a múlt század utolsó évtizedéig képes volt minden, a fejlődésére destruktív hatást gyakorló külső tényezőt – legyen szó háborúról, vagy egyéb negatív hatásról – hosszabb, rövidebb idő elteltével legyőzni. Az 1992. esztendő azonban fordulatot hozott. A külső hatás egy olyan különös formája jelent meg, amely Bosznia-Hercegovina legérzékenyebb pontját célozta meg: a sokszínűség

egységét. Bosznia-Hercegovina Achilles sarkát érte támadás, amelynek eredménye egymás közti súrlódások, majd véres összecsapások sorozata lett, amit joggal nevezhetünk az ország történetének legfélelmetesebb időszakának. Mindez akkor történt, amikor legkevésbé lehetett rá számítani, mialatt az ország demográfiai fejlődése, gazdaságának modernizációja kedvező irányban haladt.

A sarajevói Kutató- és Dokumentációs Intézet (IDC) által készített és 2013. januárjában publikált „Boszniai halottak könyve”¹⁵ című, négykötetes kiadvány összesítése szerint 57 701 katonát és 38 239 polgári személyt öltek meg 1991–1995 között. A civilek közül 31 107 bosnyák, 4178 szerb, 2484 pedig horvát nemzetiségű volt, míg a katonák közül 30 900 bosnyák, 20 774 a szerb és 5919 horvát (Pejanović, 2005).

3.1.3. A „tüneti” kezelés és a rehabilitáció kezdete

A daytoni alapkoncepció Bosznia-Hercegovina területi felosztásán alapult, amely eredményeképpen az ország két részre szakadt: a bosznia-hercegovinai Államszövetségre (Federacija Bosne i Hercegovie) és a [Boszniai] Szerb Köztársaságra. A békeszerzős kitért továbbá a menekültek háború előtti lakóhelyére történő visszaköltözésének elősegítésére, valamint az országban élő nemzetiségek teljeskörű egyenlőségére is (Komšić, 2006). A Daytonban aláírt békeszerződés – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – a problémákat csak tünetileg kezelte; ugyan lezárta a háborút, de számos konfliktus forrását hordozta magában. Az átmeneti alkotmányt immár 12 év elteltével sem sikerült olyan formába önteni, amely mindhárom fő nemzetiségi csoport számára egyaránt elfogadható lenne. A permanenssé vált bizonytalanság a társadalom és a gazdaság fejlődésének meghatározó gátjává vált (Ibrahimagić, 2005).

A háború és a Daytoni békeszerződést követő első választás a nemzetiségi pártok¹⁶ győzelmével zárult. A menekültek és a kitelepítettek háború előtti lakóhelyeikre történő visszatelepítése tekintetében a nemzetiségi pártok politikájukban a kölcsönösség elvét vallották, úgy vélték, hogy az egyes nemzetiségi népcsoportok visszatelepülését a többi nemzetiségi népcsoportok visszatelepüléséhez mérten kell

¹⁵ Tokača, M.: Bosanska knjiga mrtvih, Istraživačko dokumentacioni centar, 2013.

¹⁶ SDA – Demokratikus Akció Pártja (bosnyák)

HDZ BiH – Bosznia-Hercegovinai Horvátok Demokratikus Szövetsége

SDS – Szerb Demokratikus Párt

koordinálni és ellenőrizni. Az egyes pártok a következő döntéseket hozták (Pejanović, 2005):

A Szerb Demokratikus Párt (SDS) támogatta a szerbek visszatelepülésének politikáját a szerbek a Bosnyák-Horvát Államszövetség területére történő visszaköltözését, egy meghatározott területen teljes etnikai homogenitás megvalósítása céljából, ugyanakkor obstruktív politikát folytattak a horvát és a bosnyák nemzetiségű lakosok a Boszniai Szerb Köztársaság (Republika Srpska) területére való visszatelepülési jogát illetően. Ennek a politikának köszönhetően a Száva menti és boszniai területekre 1996–2007. között visszatelepült horvátok száma elenyésző, míg a [Boszniai] Szerb Köztársaságba visszatérők száma 12 – 15 ezer között volt¹⁷. Ez kevesebb, mint tíz százaléka azon horvátoknak, akik a háborút megelőzően a Száva menti, a banjalukai és a doboji régióban éltek.

A Demokratikus Akció Pártja (SDA) támogatta és anyagilag is segítette a bosnyákok visszatérését a Boszniai Szerb Köztársaság területére. Ezen segítséggel megközelítőleg 160 ezer bosnyák térhetett vissza otthonába a Boszniai Szerb Köztársaság területén Prijedor, Bosanska Gradiška, Prnjavor, Doboj, Bijeljina, Modriča, és Visegrad járásokba, illetve jelentéktelen számban Trebinje, Gacko és Nevesinje járásokba.

A Bosznia-Hercegovinai Horvátok Demokratikus Szövetsége (HDZ BiH) politikájával a háborúban elűzött és kitelepített horvát lakosság számára Mostar, Čapljina, Stolac, Livno, Kupresa, Kiseljak, Bosovaca és Vitez térségében településépítést kezdeményezett, de politikája nem terjedt ki a horvátok Száva mentére, a banjalukai régióba, Szarajevóba¹⁸, Konjicba, Kakanjba és Zenicába történő visszatelepítésére. Így a Bosznia-Hercegovinai Horvátok Demokratikus Szövetsége – mint kormányzó párt – a horvát lakosság (főleg a Száva menti területekre való) visszatelepítésére vonatkozó érdektelensége miatt a horvátok [Boszniai] Szerb Köztársaság területére történő visszatelepítése sikertelen maradt.

A Daytoni békeszerződést követően (1996–2007) a szerb lakosság a Bosnyák-Horvát Államszövetség területére történő visszaköltözését nemzetközi és civil szervezetek is segítették. A szerb lakosság a Bosnyák-Horvát Államszövetség területére való visszatelepülésének legfőbb ösztönzője és konstruktív megvalósítója a Szerb Polgári Tanács (SGV), valamint a Horvát Nemzeti Tanács (HNV) volt. A két szervezet

¹⁷ Pejanović, M. (2005): Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu. Sarajevo, 79. old.

¹⁸ A menekültek visszatérésének legnagyobb hulláma 2002-ben volt

közös tevékenységének eredménye kb. 140 ezer szerb nemzetiségű lakos visszatelepülése Szarajevóba, Tuzlába, Drvarba, Grahovoba, Glamočba, Bosanski Petrovacra,, Bosanska Krupaba, Sanski Mostba, Lukavacba, Konjicba, Kalesijaba, Gradačacba és Maglajba. A háború előtti lakóhelyeikre visszatért menekültek és a kitelepítettek száma – népszámlálás hiányában – becsült adatok alapján 1 004 898 fő¹⁹. A Bosnyák-Horvát Államszövetség területére több mint 800 ezer, míg a Boszniai Szerb Köztársaságba megközelítőleg 170 ezer a visszatelepült lakosok száma. Becslések szerint az Európán kívüli országokba (USA, Kanada és Ausztrália) települő, és ott állampolgárságot szerzett Bosznia-hercegovinai polgárok száma 800 ezerre tehető. Ez a csoport mára Bosznia-Hercegovina diaszpórájává alakult (Ibrahimagić, 2004).

A menekültek és kitelepítettek a háborút követő visszatelepülésével Bosznia-Hercegovinába két alapvető változásnak lehetünk tanúi:

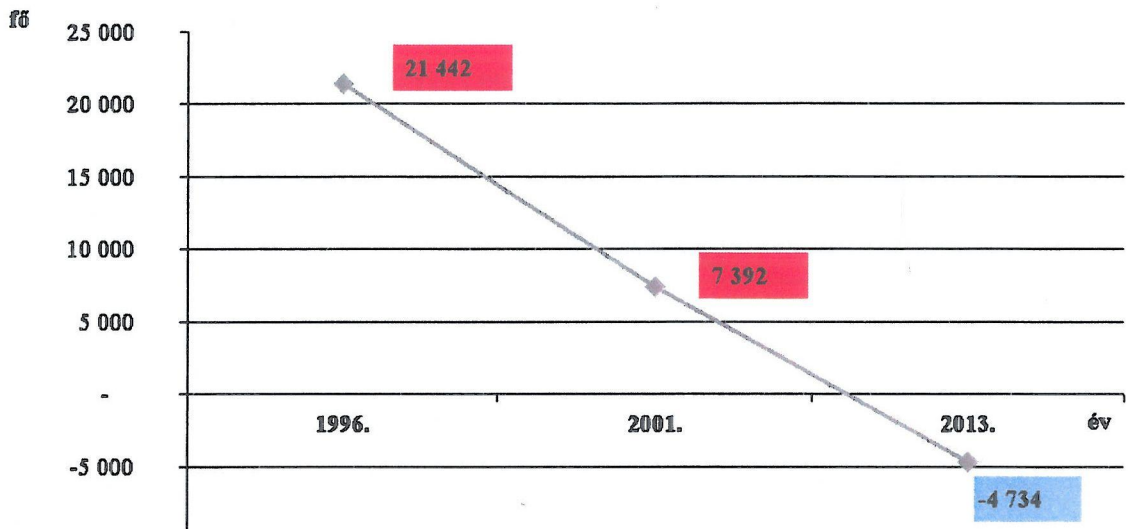
1. Bosznia-Hercegovina az 1992–1996 között zajló háború során a tartós kitelepítések következtében több mint 800 ezer lakost veszített, amely jelentős demográfiai veszteségnek tekinthető, valamint
2. Bosznia-Hercegovina városainak és járásainak etnikai szerkezete radikális változtatáson ment keresztül (pl. Mostar, Bihać, Kakanj és Banja Luka).

Az 1996-tól napjainkig Bosznia-Hercegovina a demográfiai rehabilitáció időszakát éli. Az ország entitásokra történő területi megosztása, az etnikai gettósítás komoly akadályok elé állította a lakóhelyükre visszatérni kívánó embereket. Az emigrációra kényszerült népesség reprodukciós hajlandósága alacsony, ugyanakkor azok, akik nem kényszerültek lakóhelyük elhagyására a bizonytalan gazdasági-társadalmi folyamatok miatt nem, vagy csak kis mértékben járultak hozzá a népességnövekedéshez. A történelemből háború utáni kompenzációs folyamatként ismert dinamikus növekedés most sem maradt el, 1996. évi 21 442 fős természetes szaporulat csupán 30%-kal esett vissza az 1991. évi demográfiai csúcshoz képest, azonban 5 év múlva már nagyságrenddel kevesebb (7 392 fő), majd 2013-ra negatív értéket vett fel -4 734 fő. (3. ábra)

---

¹⁹ ENSZ Menekültügyi Főbiztosság (UNHCR) hivatalos statisztikája alapján

3. ábra: Természetes szaporulat 1996–2013

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine alapján saját szerkesztés

A háború elől külföldre menekültek Bosznia-Hercegovinába történő visszaáramlása az ezredfordulón volt a legnagyobb mértékű, de a fiatalok a kilátástalan munkaerőpiaci helyzet miatt egyre nagyobb számban hagyják el az országot. A népességmozgás fenti folyamatai nyomonkövethetők a népesség számának változásaiban is. 1996–2001 között a születések számának, valamint a be-, illetve visszavándorlásnak köszönhetően a népességszám 3 645 000 főről 3 798 000 főre nőtt, azonban 2001 után folyamatos csökkenés figyelhető meg. A 2006-ig még pozitív természetes szaporulat már nem volt képes kompenzálni a kivándorlás mértékét, a 2007-től tapasztalt negatív tendencia pedig tovább gyorsította a népesség fogyását, így a 2013. évi népszámlálás eredményeképpen 3 791 622 főre csökkent az ország népessége.

3.2. Regionalizációs kísérletek Bosznia-Hercegovinában

Történelmi aspektusból szemlélve a Balkán-félsziget és azon belül Bosznia-Hercegovina regionalizálására tett első kísérletek a területi-közigazgatási régiók meghatározása érdekében már a XIX. század második felében megjelentek (Kljajić, 1878 próbálkozásai), valamint folytatódtak a XX. század első felében (Cvijić, (1922); Krebs (1928); Marek (1931)). E regionalizációs törekvések alapvető jellemzője az egyszerűség, az elméleti-módszertani kidolgozatlanság és a homályos regionális

koncepció volt. A XX. század második felében számos szakember kutatta Jugoszlávia, azon belül Bosznia-Hercegovina, regionalizációs lehetőségeit.

2. táblázat: Bosznia-Hercegovina makro- és mezorégiói (2004)

Makro- és mezorégiók	Terület (km ²)	Bosznia- Hercegovina=100 (%)	Népesség* (fő)	Népsűrűség (fő/km ²)
1. Peripanonska makrorégió (Pannónia-menti makrorégió)				
Unsko-Sanska mezorégió (Una-Sana folyók közti mezorégió)	5 871	11,5	468 662	79,8
Posavsko-donjovrbasko-donjobosanska mezorégió (Száva-Vrbas-Bosna folyók által határolt mezorégió)	846	16,5	807 368	95,4
Posavsko-sprečansko-majevčko-donjodrinška mezorégió (Száva-Spreča-Drina folyók és a Majeвица hegység által határolt mezorégió)	7 529	14,7	979 954	130,2
Összesen	2 186	42,7	2 255 984	103,2
2. Planinsko-kotlinska makrorégió (Hegyes-völgyes makrorégió)				
Gornjovrbasko-plivska mezorégió (Vrbas-Pliva folyók közti mezorégió)	2 655	5,2	126 598	47,7
Gornjobosansko-lašvanska mezorégió (Bosna-Lašva folyók közti mezorégió)	5 821	11,4	897 208	154,1
Gornjodrinška mezorégió (Felső Drina folyó menti mezorégió)	4 406	8,6	134 156	30,4
Összesen	12 882	25,2	1 157 962	89,9
3. BH visokog krša makrorégió (Magas sziklás makrorégió)				
Bila, polja i površi jugozapadne Bosne mezorégió (Délnyugat-boszniai hegygerincek és fennsíkok mezorégió)	6 254	12,2	93 079	14,9
Planinska Hercegovina mezorégió (Hegyvidéki Hercegovina mezorégió)	4 879	9,5	106 953	21,9
Összesen	11 133	21,7	200 032	18
4. Mediteranska makrorégió (Mediterrán makrorégió)				
Zapadnohercegovačka mezorégió (Nyugat-hercegovinai mezorégió)	1 544	3	98 113	63,5
Istočnohercegovačka mezorégió (Kelet-hercegovinai mezorégió)	2 072	4	53 228	25,7
Neretvanska mezorégió (Neretva folyó menti mezorégió)	1 708	3,3	138 036	97,1
Összesen	5 324	10,4	285 052	53,5

Forrás: Mešanović (2010) alapján

*Népszámlálás hiányában az Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine által becsült adatok

A témában több tanulmány is megjelent: Melik (1948), Kayser (1951), Petrović (1957 és 1975), Ilesić (1961), Marković (1967 és 1980), Rogić (1973 és 1974), Papić (1977 és 1985), Smlatić (1983), Nurković és Mirić (1998) stb.

4. ábra: Bosznia-Hercegovina (földrajzi) makro- és mezorégiói

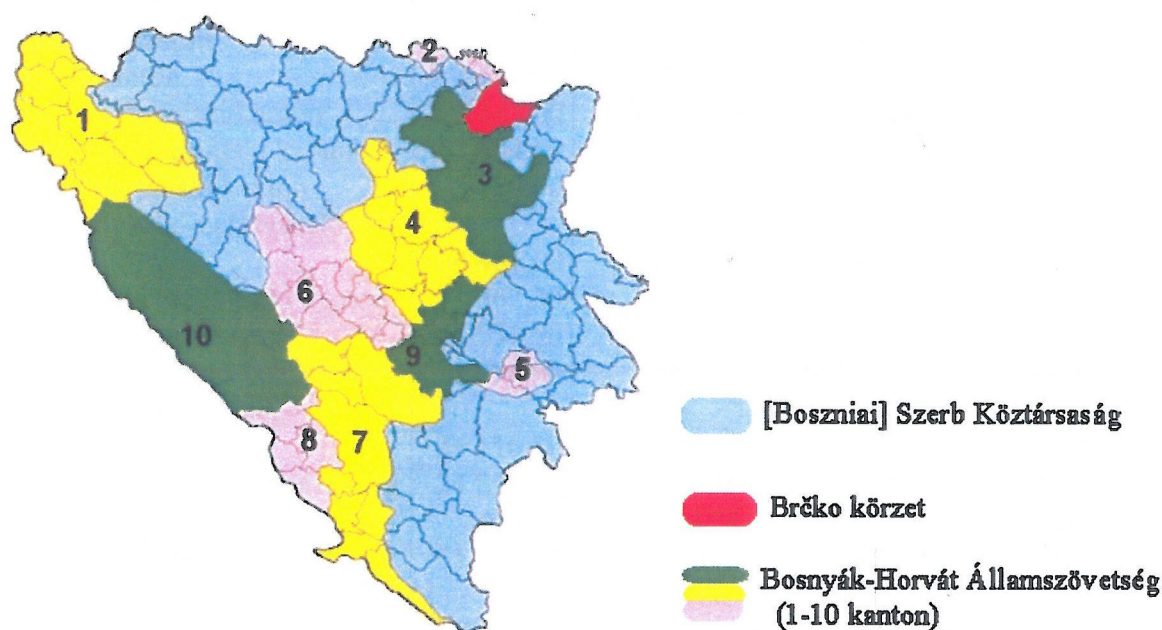
Forrás: saját szerkesztés

E regionalizációs elméleteket természetföldrajzi, gazdasági, funkcionális, kulturális, történelmi alapokon, illetve a centrum-periféria elmélet elvei mentén dolgozták ki. Bosznia-Hercegovina új regionalizációs váza a komplex földrajzi homogenitás elvére épül, amelynek lényege, hogy az intraregionális hasonlóságok és interregionális különbségek felkutatása során olyan területi egységek (régiónk) kialakítását célozzák meg, amelyeken belül kisebb területi, jövedelmi, életkörülményekbeli különbségek tapasztalhatók, mint a szomszédos területi egységek esetében (Marinović – Uzelac, 2001). Ezek alapján Bosznia-Hercegovinát 4 makrorégióra (elsőfokú régió), 12 mezorégióra (másodfokú régió), valamint 67 mikrorégióra (harmadfokú régió) osztották fel (2. táblázat; 4. ábra). A homogén területi egységek tehát természetföldrajzi adottságok és társadalmi tényezők sajátos kombinációjának eredményeképp születtek (Nurković – Mirić, 2005). Nurković

regionalizációs elméletében²⁰ Bosznia-Hercegovina régiói olyan speciális természet-földrajzi egységek, amelyeknek sajátos szociális jellemzői vannak, vagyis sajátos népességstruktúrával és dinamikával rendelkeznek, gazdasági mutatóik, illetve a természeti és társadalmi erőforrásaik egyedi vonásokat mutatnak, valamint rendelkeznek saját határokkal, amelyek – amellet, hogy Bosznia-Hercegovina regionalizációs vázát képezik – megtartották a járásokra, mint közigazgatási egységekre való területi felosztás hagyományát.

5. ábra: Bosznia-Hercegovina közigazgatási felosztása

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine alapján saját szerkesztés

3.2.1. Bosznia-Hercegovina mai közigazgatási felosztása

A daytoni békeszerződés alapján Bosznia-Hercegovina alkotmánya az ország politikai-területi felosztását első fokon két entitásra (Bosnyák Horvát Államszövetség és [Boszniai] Szerb Köztársaság), majd egy 1999. évi határozat alapján ezektől elkülönül Brčko körzet, amely közvetlen állami irányítás alatt áll (5. ábra).

A felosztás értelmében Bosznia-Hercegovina területének 51%-a a Bosnyák-Horvát Államszövetségéhez, 49%-a pedig a [Boszniai] Szerb Köztársasághoz tartozik. A

²⁰ Bővebben erről: Nurković S. – Mirić R.: Osvrt na geografsku regionalizaciju Bosne i Hercegovine, Geografski radovi, Broj 1., Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 2005., 82-83. old.

bosznia-hercegovinai népesség közel kétharmada él Bosnyák-Horvát Államszövetségben. (3. táblázat) A Bosnyák-Horvát Államszövetség területét tíz kantonra osztották, amelyek összesen 79 járást foglalnak magukba, a [Boszniai] Szerb Köztársaság pedig 63 járásból áll.

3. táblázat: Bosznia-Hercegovina területi és népességi adatai (2011)

Közigazgatási egységek	Terület (km ²)	Lakosok száma (fő)	Nép- sűrűség (fő/km ²)	BH=100 (%)
Unsko-sanski kanton	4 125,00	287 835	69,78	7,5
Posavski kanton	324,60	39 585	121,95	1,0
Tuzlai kanton	2 649,00	499 221	188,46	13,0
Zeničko-dobojski kanton	3 343,00	399 856	119,61	10,4
Bosansko-podrinjski kanton	504,60	32 818	65,04	0,9
Srednjobosanski kanton	3 189,00	254 003	79,65	6,6
Hercegovačko-neretvanski kanton	4 401,00	224 902	51,10	5,9
Zapadno-hercegovački kanton	1 362,20	81 414	59,77	2,1
Livnoi kanton	4 934,90	79 879	16,19	2,1
Szarajevói kanton	1 276,90	436 757	342,04	11,4
Bosnyák-Horvát Államszövetség	26 110,50	2 338 270	89,55	60,8
[Boszniai] Szerb Köztársaság	24 858,00	1 433 038	57,65	37,3
Brčko körzet	493,32	75 674	153,40	2,0
Bosznia-Hercegovina	51 209,20	3 843 000	75,05	100,0

Forrás: Tematski bilten, Demografija 2012/1, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.; Federacija Bosne i Hercegovine u brojama, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2012.; Saopštenja statistike stanovništva, Republički zavod za statistiku, Banja Luka, 2012.; Bilten Statisticki podaci Brcko Distrikta, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012. alapján saját szerkesztés

3.2.2. Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése

Bosznia-Hercegovina az Európai Unióhoz történő csatlakozásának egyik fontos feltétele a bosznia-hercegovinai tér adekvát – az integrációs normatívák alapján való – régiókra történő felosztása. Az aktuális tudományos vélekedések és szakirodalom alapján megállapítható, hogy Bosznia-Hercegovina eddigi szerepe Európa regionalizációjában szinte elhanyagolható. Erről a kérdésről főleg politikai körökben esik szó, illetve azon

intézmények képviselői között, amelyek valamely tekintetben regionalizációs problémákban részben érintettek (Ibrahimagić, 2012). A bosznia-hercegovinai tér európai felhasználásra történő – valódi értelemben vett – regionalizációja még meg sem kezdődött (Mešanović, 2010). Ami azonban biztosan tényként állítható, hogy az ország jelenlegi entitásokra és kantonokra épülő közigazgatási szerkezete sem méret, sem népesség, sem pedig a fontos európai szabvány, a NUTS 2 szintű kritériumok tekintetében nem megfelelő (Ibreljić – Kulenović, 2005).

Az Európai Bizottság 2004-ben bemutatta Bosznia-Hercegovina regionalizációjára vonatkozó elképzeléseit, amely szerint az ország területét a következő öt régió alkotja: Észak-nyugat-boszniai régió, ÉszakKelet-boszniai régió, Közép-Bosznia, Szarajevói gazdasági régió és Dél-Kelet-Boszniai (Hercegovinai) régió (4. táblázat). A régióközpont a Szarajevói gazdasági régió esetében a névadó Szarajevó, az Északnyugat-boszniai régióban Banja Luka, Észak-Kelet-Boszniai régióban Tuzla, Közép-Boszniában Zenica és a Dél-Kelet-Boszniai régióban Mostar. (Osmanković, 2004)

4. táblázat: Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése (1998)

Régiók	Terület (km ²)	Lakosok száma (fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	BH=100 (%)
Északnyugat-boszniai régió	17 077	1 101 704	64,51	29,2
Észak-kelet boszniai régió	7 268	1 003 921	138,13	26,7
Közép-boszniai régió	5 367	575 000	107,14	15,7
Szarajevói gazdasági régió	8 699	703 912	80,92	18,7
Dél-kelet boszniai (Hercegovinai) régió	12 718	383 000	30,11	9,7
Bosznia-Hercegovina	51 129	3 767 537	73,69	100,0

Forrás: Regionális Fejlesztési Ügynökségek²¹ adatai alapján

²¹ RDA - Északnyugat-boszniai régió regionális fejlesztési ügynöksége
NERDA - Északkelet-boszniai régió regionális fejlesztési ügynöksége
REZ - Közép- boszniai régió regionális fejlesztési ügynöksége
SERDA - Szarajevói gazdasági régió regionális fejlesztési ügynöksége
REDAH - Dél-kelet Boszniai (Hercegovinai) Régió regionális fejlesztési ügynöksége

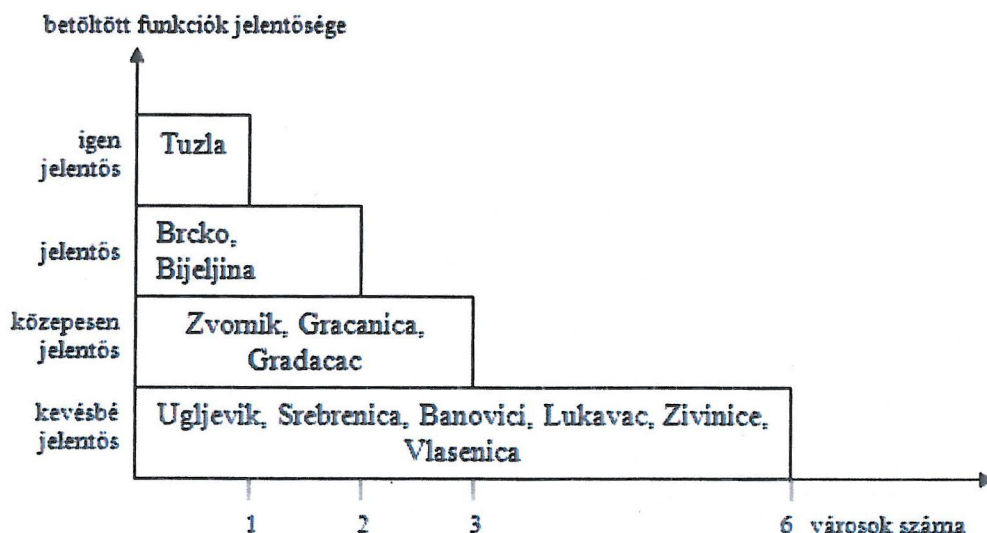
6. ábra: Az Európai Bizottság Bosznia-Hercegovina regionalizálására vonatkozó elképzelése (1998)

Forrás: Regionalna razvojna agencija Bosne i Hercegovine alapján saját szerkesztés

A gravitációs kritériumok alapján egy makrorégió akkor működőképes, ha rendelkezik egy – funkcionális szempontból – igen jelentős (régióközpont), két jelentős, két-három közepesen jelentős, illetve négy-hat jelentősebb központtal. A gravitációs kritériumokat a 6. ábra az Észak-Kelet-Boszniai makrorégió példáján mutatja be.

7. ábra: Az Északkelet-boszniai régió városai

Forrás: Nerda alapján saját szerkesztés

Egy régió meghatározásakor fontos szempont az is, hogy olyan térbeli és gazdasági egység kerüljön kialakításra, amely egyben heterogén természeti és ipari potenciállal, valamint világosan definiálható központtal (jelen példában: Tuzla), fejlett termeléssel (bányászat, ipar) és központi funkciókkal (közigazgatási, kulturális, felsőoktatási és egészségügyi központ) rendelkezik. A régió, mint funkcionális-gravitációs tér egymással gazdasági-társadalmi érdekek és szükségletek alapján egymásra utalt kisebb területi egységekből álló struktúrát határol le (Osmanković, 2003). Ebben az értelemben Bosznia-Hercegovina számára elkerülhetetlen más európai országok tapasztalatait felhasználva, és minden politikai és tudományos előítéletet elvetve egy olyan regionalizációs modell kidolgozása, amely alkalmas egy működőképes állam, mint egész, illetve annak alkotóelemei (régiók) létrehozására. A regionalizáció modelljének kidolgozásához a következőket szükséges figyelembe venni (Ibrahimagić, 1998):

- a már működőképes regionalizációs modellek alapjául szolgáló európai tapasztalatok,
- saját hagyományok (történelmi aspektus)
- hosszabb időn keresztül kialakult funkcionális kapcsolatok rendszere és viszonya egy adott területen (működési aspektus),
- természetföldrajzi adottságok,
- gazdaságföldrajzi tényezők, stb.

A fentiek szerint egyértelmű, hogy Bosznia-Hercegovinának az EU számára előkészítendő regionális koncepciójában nem több, mint négy területi egység kialakítása szerepelhet, amely egységek átvinnék az egyetlen(!) államtól az adott régióra vonatkozó jogköröket és kötelezettségeket. E regionalizáció elsődleges központjai Szarajevó, Tuzla, Banja Luka és Mostar lennének. (8. ábra), A „daytoni” Bosznia-Hercegovina területének bármely – európai értelemben vett – regionalizációs tervezete azonban különleges helyi és régiós stratégiát, illetve az említett elvárások mentén megfogalmazott operacionalizációt igényel (Ibreljić – Kulenović, 2005). Ugyanakkor a mai Bosznia-Hercegovinában azonban a fejlesztés és az integráció valódi problémái alig kerülnek a felszínre. Annak ellenére, hogy az Európai Unióba történő integráció Bosznia-Hercegovinának szinte egyet jelent az ország fennmaradásával, a csatlakozási folyamat napjainkban – a pusztán deklaratív integrációs, de valójában anti-integrációs tevékenységek eredményeképpen – nem tartozik a központi témák közé. Mint minden más országot, Bosznia-Hercegovinát is a társadalmi stabilitás irányába mutató érdekek

vezérlik, amelyek elsődleges célja az ország politikai, gazdasági és közigazgatási folyamatainak megfelelő befolyásolása. Az Unióhoz való csatlakozás azonban megköveteli e folyamatok internacionalizálását is, ami bizonyos esetekben hozzájárul az integrációs esélyek növeléséhez. A csatlakozási folyamatokat vizsgálva megállapítható, hogy ez a fajta esélynövelés fordított hatással van az országok gazdasági, politikai és egyéb folyamataira, amelyek további kedvezőtlen hatásokat eredményeznek, felborítva a csatlakozás ütemét. Ezzel ellentétben a mai bosznia-hercegovinai tudományos gondolkodás a területi identitás, a helyi tradíciók és a nemzeti értékek mellett foglal állást (Ibreljić – Kulenović, 2005).

8. ábra Az Európai Unió számára előkészített regionális koncepció és az elsődleges regionális központok

Forrás: Pejanović (2007) alapján saját szerkesztés

3.2.3. Egyenlőtlenségek a regionális fejlődésben

Bosznia-Hercegovinában – bármely társadalmi vagy gazdasági mutatót is tekintve – a területi fejlettségbeli egyenlőtlenségek mértéke jelentős. Az 5. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy Bosznia-Hercegovinában 2010-ben megvalósult beruházásokból 65%-ban a Bosnyák-horvát Államszövetség, 34%-ban a [Boszniai] Szerb Köztársaság és 1%-ban Brčko körzet részesült. A Bosnyák-horvát Államszövetség tíz kantonja közül a Szarajevói kantonnak a legnagyobb (33%), míg Posavski kantonnak a legkisebb a részesedése a beruházásokból (0,04%).

5. táblázat: Néhány makroökonómiai mutató (2002, 2010)

Terület	Foglalkoztatási ráta (%)		Munkanélküli- ségi ráta (%)		Egy főre jutó GDP (BAM/fő)		BH GDP =100 (%)	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Unsko-sanski k.	10,2	16,4	48,2	56,7	2120,8	3955	44	62
Posavski kanton	12,3	20,4	48,8	49,7	2862,4	5061	59	79
Tuzlanski kanton	13,8	24	50,7	53,4	2749,1	4809	56	75
Zeničko- dobojski kanton	17,1	25,8	46,1	48,6	3019,9	5460	62	85
Bosansko- podrinjski k.	12,3	25,1	47,4	41	2430,1	6074	50	95
Srednjobosanski kanton	15,2	22,9	45,3	50	2851,1	4593	59	72
Hercegovačko- neretvanski k.	20,1	29,5	33,9	40,4	4376,1	7513	90	117
Zapadno- hercegovački k.	16,2	29,9	33,8	36,4	3011,2	5479	62	86
Sarajevói kanton	21,4	42,9	39,7	35,7	5957,8	12757	122	199
Livnoi kanton	11,6	18,7	39,9	47,7	2411,6	4789	50	75
<i>Bosnyák-Horvát Államsz.</i>	<i>15,9</i>	<i>27,7</i>	<i>44,1</i>	<i>45,7</i>	<i>3425,1</i>	<i>6582</i>	<i>70</i>	<i>103</i>
Banja Luka	26,5	40,1	28,6	22,84	6522,6	11058,2	134	173
Bijeljina	21,2	38,3	45,2	38,39	3752,9	6916,5	77	108
Doboj	14,7	21,3	47,8	44,9	3444,2	5804,7	71	91
Zvornik	16,2	28,5	40,1	38,03	2801,3	5150,2	58	81
Prijedor	10,6	19,2	48,6	45,87	2675,7	4815,9	55	75
Srebrenica	8,9	17,6	54,2	49,3	966,7	2646,9	20	41
Foča	10,1	21,1	47,9	45,68	1783,1	5541,9	37	87
Trebinje	23,8	37,4	30,1	26,47	5213,7	10096,5	107	158
Istočno Sarajevo	19,6	39,6	22,7	22,41	10831	13573,1	222	212

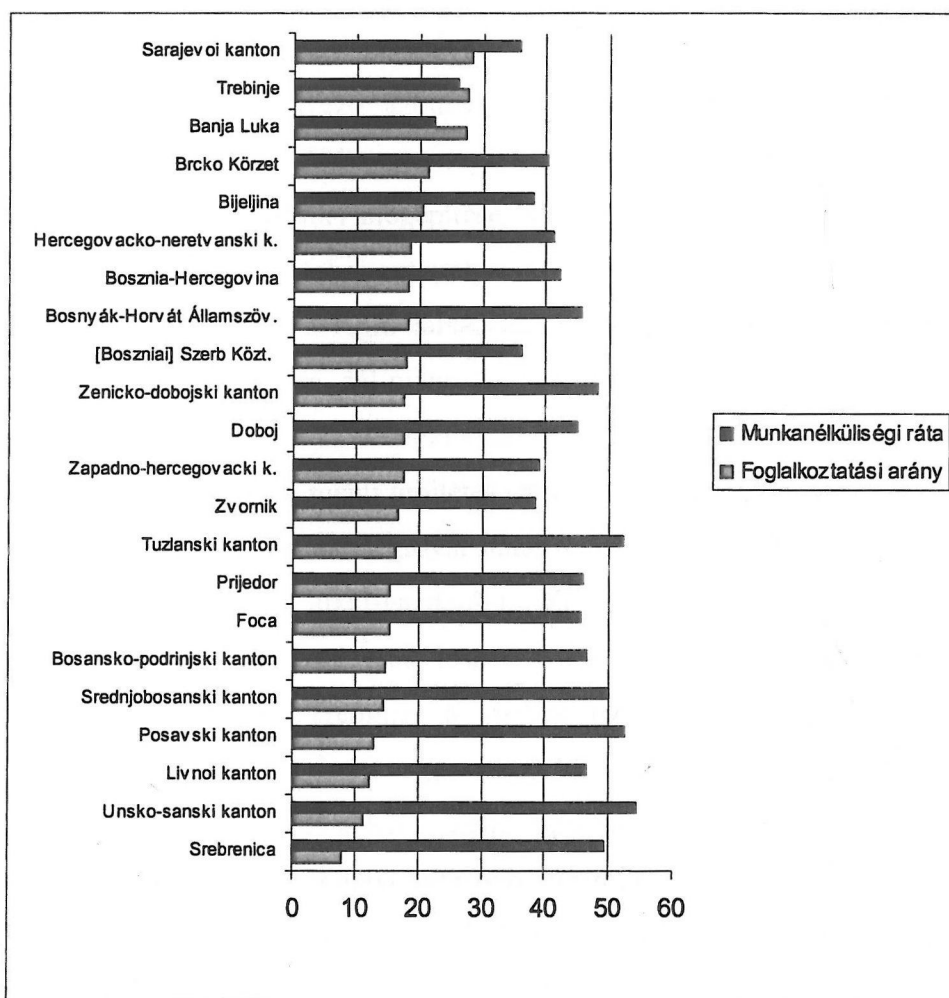
Terület	Foglalkoztatási ráta (%)		Munkanélküli- ségi ráta (%)		Egy főre jutó GDP (BAM/fő)		BH GDP =100 (%)	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
[Boszniai] Szerb Közt.	23,2	36,1	41,9	36,8	2887,3	5798	59	91
Brčko Körzet	19,1	31,4	56,2	40,01	6035,2	7662,1	124	120
Bosznia- Hercegovina	19,7	31,7	47,3	42,1	4871,1	6397	100	100

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003; 2011.; Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2003; 2011.; Republički zavod za statistiku, Banja Luka, 2003; 2011.; Bilten Statistički podaci Brčko Distrikta, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003; 2011. alapján saját szerkesztés

A munkaerőpiaci jellemzők (9. ábra) közül a legmagasabb foglalkoztatási mutatókkal Szarajevói kanton rendelkezik, ahol a népesség és foglalkoztatottak számának aránya 28,2%, ezt követi Trebinje (27,5%) és Banja Luka (27,4%) térsége, a legalacsonyabb foglalkoztatási rátával Srebrenicában (7,7%), Unsko-sanski (11,4%) és Livnoi (12,1%) kantonban találkozunk. A munkanélküliek számát illetően Unski-sanski kanton áll a legkedvezőtlenebb helyen 54,2%-os munkanélküiségi rátával, amelyet Posavski (52,4%), Tuzlai (52,1%) és Srednjobosanski (50,1%) kanton, valamint a Srebrenicai (49,3%), Prijedor (45,9%), Foca (45,6%) és Doboj (44,9%) járás követ.

A területi egyenlőtlenségeket még szemléletesebbé teszi a Bosnyák-Horvát Államszövetség, a [Boszniai] Szerb Köztársaság, illetve egész Bosznia-Hercegovina területén előállított bruttó hazai termék egy főre számított értékének vizsgálata 2010-ben. Az egy főre jutó GDP egyben az adott terület gazdasági fejlettségének mutatójaként is szolgálhat, ezáltal a területi egyenlőtlenségek mentén a fejlettebb és kevésbé fejlett területek azonosítására is alkalmas. E tekintetben Bosznia-Hercegovina fejlettebb területei közé sorolható Sarajevo kanton és Brčko Körzet, míg az ország kevésbé fejlett térségei Unski-sanski, Srednjobosanski, Posavski és Livnoi kanton. A Bosnyák-Horvát Államszövetséghez tartozó járások többsége, valamint a [Boszniai] Szerb Köztársaság járásai is a bosznia-hercegovinai átlagnál rosszabb mutatókkal rendelkeznek.

9. ábra: Munkaerőpiaci mutatók 2010-ben

Forrás: Agencija za rad i zaposljavanje Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

3.2.4. A határ menti területek fejletlenségének problémái

Bosznia-Hercegovina határ menti területeit is nagy fejlettségbeli különbségek jellemzik. A fejlettségben jelentkező regionális különbségek természetföldrajzi, gazdasági, valamint politikai okokra vezethetők vissza. (Pak, 2003) A természetföldrajzi tényezők közül kiemelt jelentősége van a domborzatnak. Míg Bosznia-Hercegovina északi területein általában sík felszínnel találkozunk, addig a keleti, nyugati és déli területeket hegységek alkotják, amely alól Bijeljina térsége kivétel. A hegységekkel tagolt tájakon azonban a közlekedési infrastruktúra szintjének, illetve a gazdasági kapacitás növelése nagyságrendekkel több beruházást igényel, ezért kedvezőtlen természetföldrajzi adottságai miatt Bosznia nagy területe kevésbé alkalmas a gazdaság megtelepedésére. Itt jellemzően a bányászat, az energia- és erdőgazdálkodás jelenti az ipari termelés

alapját. Ez az oka annak, hogy az ország keleti, nyugati és déli határ menti területein a mezőgazdaság és a turizmus erőteljes fejlesztése lenne indokolt.

Az északi – a Horvátországgal és Szerbiával határos – területek földrajzi elhelyezkedése rendkívül kedvező, azonban az elmúlt évtizedekben kialakult politikai helyzet a jövőre nézve beszűkítette a regionális gazdasági fejlődés lehetőségeit. A tervezett autópálya (Vc koridor) megépítése, a vasúthálózat modernizációja, a Banja Luka-Gradiška, Banja Luka-Doboj autópálya, a Tuzla-Száva folyó közti gyorsforgalmi út elkészülte elősegíti majd a régió társadalmi-gazdasági fejlődését. A Drina-menti, valamint Bosznia-Hercegovina dél-nyugati területei kedvezőtlen földrajzi adottságai miatt közlekedési szempontból is elmaradottak.

Összességében a határ menti területek, mint a Szerbiával határos Drina-mente, a Horvátországgal, valamint Montenegróval határos Száva-mente és Kelet-Hercegovina fejlődésének elmaradása politikai-gazdasági, illetve demográfiai okokra vezethető vissza. Ezek a térségek ritkán lakottak, leszámítva a néhány túlnépesedett várost, mint Bijeljina, Zvornik, Brčko, Trebinje, a rurális területek demográfiai tekintetben gyakorlatilag üresek: a népesség egy részét a háború ideje alatt (1992–1995) kitelepítették, alacsony mértékű a természetes szaporulat, a lakosság korstruktúrájában az idősebb generáció dominál, a helyi munkaerő képzetlen.

Bosznia-Hercegovina jövőbeli regionális fejlődésének fő elemei a Dél-kelet Európa közlekedési szempontjából kedvező elhelyezkedés, természeti- és emberi erőforrások, valamint politikai-földrajzi tényezők lehetnek. A háborút követő gazdasági-társadalmi fejlődés rámutatott arra az összefüggésre, hogy egy országban jelenlévő gazdasági és szociológiai értelemben vett regionális különbségek mély társadalmi gyökerekre vezethetők vissza. Általában azoknak a problémáknak a megoldása válik sürgetővé, amelyek szociális, politikai, illetve etnikai eredetű ellentéteken alapulnak. A regionális fejlesztési politika a kevésbé fejlett területek felzárkóztatását, valamint a népességen belül a szegények számának csökkentését tűzte ki célul. Kevesebb figyelmet szenteltek a depressziós területekre, illetve a különböző agglomerációkra, holott ezen térségek is számos problémával küzdenek (pl. a természeti környezet degradációja, az ipari létesítmények elöregedése, a vállalatok privatizációs és szervezési természetű gondjai, a globális pénzügyi és gazdasági válság hatásai, munkanélküliség, elnéptelenedés, az agrárium felszámolása, az urbanizáció növekedése, politikai tényezők, a népesség elvándorlása, az infrastruktúrából eredő gondok stb.) Ebben az értelemben szükségessé válik egy új törvényi szabályozás bevezetése, amely

szabályozná Bosznia-Hercegovina kevésbé fejlett régióinak, járásainak, helyi érdekképviselőinek, valamint a határmenti területeinek fejlesztését.

A fentiek alapján Bosznia-Hercegovina számára az Európai Unióhoz való csatlakozás különösen nagy stratégiai jelentőséggel bír. Az ország azonban, éppen csak megkezdte az Európai Unióba történő integrációhoz való közeledést és hosszú, nehéz fejlesztési folyamatok elé néz. Mindenekelőtt az egyik legsürgetőbb feladat Bosznia-Hercegovina funkcionális régiókra való felosztása, amely régiók képesek állami feladatok hatékony ellátására. Ugyan a köztudatban az ország még ENSZ protektorátusként működik és nem képes felügyelni területeit, biztató törekvések mutatkoznak a homogén etnikai területeket kialakító daytoni békeszerződés revíziójára, új alkotmány megalkotására. Az intenzív és fenntartható fejlődés érdekében Bosznia-Hercegovinának modern európai országgá kell alakulnia oly módon, hogy a hatályos európai uniós javaslatokkal összhangban átépíti gazdasági rendszerét, újraéleszti „régiektől” megőrzött iparát, megtöltve új technológiai tartalmakkal, új irányítási szemlélettel, valamint fejleszti az energiagazdaságát, idegenforgalmát, mezőgazdaságát és közlekedési infrastruktúráját. Ezek megvalósításához nyújthatnak megfelelő keretet a régiók.

4. A népesség alapú regionalizáció elemei Bosznia-

Hercegovinában

A regionalizáció elméletét sokan és sokféleképpen dolgozták ki, annak függvényében, hogy milyen cél által vezérelve kívánták felosztani az adott teret. A leginkább „emberközeli” elmélet a kvantumfizikához vezethető vissza, ahol minden mindennel összefügg és összeköttetésben van. Ez a szemléletmód teljesítette ki az ökológiát is, amikor az évtizedeken keresztül uralkodó nézetet, – amely szerint az ember a természet felett, illetve azon kívül helyezkedik el – felváltotta egy új holisztikus, rendszerszemléletű paradigma, amely rámutatott, hogy az egyes „részek” sajátosságainak megértéséhez meg kell érteni az „egész” dinamikáját (Capra, Steindl-rast, 1991). Minden rendszer több alrendszerből épül fel, ugyanakkor egy nagyobb rendszer részét is képezi, ezzel hozzájárulva a rendszeren belüli komplexitáshoz, hierarchiához. Ez egyben azt jelenti, hogy egy adott rendszer definiálása ugyanolyan mértékben függ a megfigyelő érdekeitől, mint amennyire a megfigyelt dolog sajátosságaitól. Egy rendszer a megfigyelő elképzeléseiben létezik, és tőle nem lehet független (Barryman, 1981).

A fentiek alapján egy régiót is úgy kell elképzelnünk, mint egy szerves egészből vett mintát, egy részt az egységből, amelyet nem lehet közigazgatási vagy politikai érdekek mentén felszabdalni, elválasztani a környezetétől. A régió természetföldrajzi, antropológiai, gazdasági, történelmi, kulturális egység, amely csak a maga komplett mivoltában képes előnyeit megmutatni, valamint alkalmazkodni a környezetéhez. A regionális fejlődés is ezen ismérvek mentén folyik, egy adott régió fejlődése során egyre inkább képes adaptálódni környezetéhez, miközben maga versenyelőnyeit egyre nagyobb mértékben képes kinyilatkoztatni (Vojkovic, 2004). A fejlett országok felismerve, hogy az erősebb és integráltabb tér feltétele az egyenletes regionális fejlődés, egyre nagyobb figyelmet fordítanak a regionális különbségek csökkentésére. A folyamatos növekedést mutató regionális különbségek az emberiség egyre nagyobb mértékű polarizációjához vezetnek. A földrajzi és antropológiai logikát követő regionalizáció hozzájárul egy régió-rendszer megismeréséhez, feltérképezéséhez modellezve a teljes teret, ugyanakkor feltárva az egyes régiók egyedi karaktereit (Radovanović, 1993). A regionalizáció és a régió újradefiniálása a területi tervezés és fejlesztés gyakorlatában vált elsősorban szükségszerűvé. Az Európai Unió országaiban

a regionalizációs folyamatok – mintegy két évtizedes krízisét követően – újra fontos elemét képezik a fejlesztő stratégiáknak. Különösen fontos ez Bosznia-Hercegovina esetében, ahol a Daytoni békeszerződés keretében ideiglenes jelleggel kialakított területi felosztás nem csupán értelmét veszítette, de az ország hatékony működésének gátjává vált.

A rendszerszemléletű gondolkodás új dimenziókat nyitott meg a regionalizáció és a régió koncepciójában, ugyanis az egyes alrendszerek vizsgálatával is következtetéseket vonhatunk le a teljes rendszer tulajdonságaira vonatkozóan. Az új megközelítés rámutat, hogy a makrorégiók kialakítása sokkal inkább kvalitatív, mint kvantitatív eljárás (Derić, Perišić, 1996). A térszervezés legjobb módszerének kiválasztása során – függetlenül attól, hogy közigazgatási, funkcionális, esetleg politikai cél által vezérelt a terület régiókra történő felosztása – a népesség, a benne rejlő minden potenciállal és korláttal mindenképpen az egyik legfontosabb komponens. A népesség alapú regionalizáció során azonban fontos megjegyezni, hogy bár a népesség az egyik legfontosabb eleme a térnek – ezért is került a jelen kutatás vizsgálatának fókuszába – azonban a tér teljes rendszerétől, annak jelenségeitől és folyamataitól nem függetleníthető. Jelen kutatás Bosznia-Hercegovina népességét, mint a regionális rendszer, illetve a területi tervezés kulcsfontosságú elemét vizsgálja. Amint már fentebb megjegyzésre került, egy régió csak teljes rendszerként, az összes alrendszerének relációjában definiálható, ezért pusztán demográfiai regionalizációról nem beszélhetünk, inkább népesség (mint egy alrendszer) alapú regionalizációról. A népesség alapú regionalizáció magába foglalja a populációs alrendszer jelenségeit, a népességfejlődés folyamatát, amelyet számos környezeti tényező (természeti, társadalmi, gazdasági stb.) befolyásol, adott történelmi feltételek között alakítva a népesség területi szerkezetét és szerveződését, amely természetesen visszahat a környezetre (Vojković, 2009). Tehát a regionalizáció szempontjából a népességet a demográfiánál sokkal tágabb kontextusban kell értelmezni, annak történelmi fejlődésétől, a településszerkezet alakulásának trendjén át, a területi megoszlás változásain keresztül Bosznia-Hercegovina népességének minden térbeliséget érintő mutatójáig.

4.1. A népesség alapú regionalizáció fő elemei

A második világháborút követően, de főleg a hatvanas évektől gyorsuló iparosodási és urbanizációs folyamatok nagy változásokat hoztak Bosznia-Hercegovina népességfejlődésébe, amelyek egyrészt a kialakuló demográfiai homogenizációban, másrészt az egyre jelentősebb polarizációban mutatkoztak meg. E két jelenség világított rá a népesség alapú regionalizáció tényezőinek vizsgálatára. Az 1963-ban kiadott „*A demográfiai kutatások állandó régióinak modellje*”²² című, valamennyi volt jugoszláv tagállamra vonatkozó nagy volumenű kutatás tapasztalatai alapján megfogalmazható, hogy a demográfiai fejlődés alacsonyabb stádiumaiban a népesség természetes megújulásának mutatói (születések száma, halálozások száma, természetes szaporulat), valamint egyes társadalmi-gazdasági tényezők (pl. az írástudatlan népesség aránya, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya) dominánsak a területi lehatárolásokban. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan megnő a népesség mobilitási hajlandósága, ezért a térrel szoros kapcsolatot mutató demográfiai elemek közül a népesség területi megoszlása, a népsűrűség, a migrációs folyamatok alakulása, valamint a népesség foglalkoztatási szerkezete kerül a regionális folyamatok vizsgálódások fókuszába. A demográfiai folyamatok Bosznia-Hercegovinában a 90-es évek háborús eseményei miatt azonban új irányt vettek, ezért jelen ország esetében a népesség alapú regionalizáció tényezőinek sorában elengedhetetlen azon elemek vizsgálata is, amelyek közvetett vagy közvetlen módon összefüggésbe hozhatók a háború következményeivel (társadalmi-gazdasági elemek, kulturális és civilizációs tényezők). A fent nevezett kutatás tapasztalatait felhasználva jelen dolgozat a természetes mozgás és a népességszerkezet alapján vizsgálja a népesség alapú regionalizáció kérdését, azonban szemben az eddigi kutatásokkal, a népesség kvantitatív mutatói mellett hangsúlyt fektet a kvalitatív tényezők térbeli problematikájára. Fontos megemlíteni, hogy napjainkban a népesség alapú régió egy dinamikusan változó és bonyolult része a nagy „népesség-településhálózat” rendszernek, amelyben az erőforrások (ember, tőke, információ) kiterjedt mozgása, a különböző térelemek interakciója és sajátos homogenizációja figyelhető meg. Egy adott terület népességfejlődése számos történelmi, társadalmi és gazdasági esemény által meghatározott folyamat, amely események a földrajzi adottságok mentén kialakítják a tér településrendszerét, megteremtve a belső

---

²² Šema stalnih rejona za demografska istraživanja, Centar za demografska istraživanja (Institut društvenih nauka) Beograd, 1963.

hálózatokat és kapcsolatokat. A kapcsolatrendszer kialakulását a régió egy vagy több városának fejlődési dinamikája befolyásolja, majd amikor ezek egyike eléri azt a fejlettségi szintet, amely lehetővé teszi számára, hogy régióközponttá váljon, a város olyan mértékben alakítja viszonyát a közeli és távoli környezetével, amely szükséges a további fejlődéséhez (Tošić, 1999). A város és környezetének viszonyában bekövetkező változások ugyanakkor a népesség területi szerkezetét és dinamikáját is alakítják.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy a népesség alapú régiók nem pusztán az adott térben élők népesedési mutatói által determináltak, hanem a népesség és a tér (környezet) közti kölcsönhatás- és feltételrendszer komplex hatásmechanizmusa formálja őket. Ezen kölcsönhatás- és feltételrendszert befolyásoló tényezők közül fontos szerepe van a történelmi, földrajzi, szociológiai és gazdasági faktoroknak, amelyek egyik szintjét képezik a demográfiai rendszernek, ezáltal befolyásolják a településrendszer kialakulását és fejlődését, illetve meghatározzák a térnek azt a részét, amely népességfejlődés vonatkozásában egységként definiálható. A környezet számos sajátosságot visz egy adott régióba, amelyek nehezen mérhetőek és kevésbé elemezhetőek statisztikai módszerekkel, mint a demográfiai alrendszer. A népesség és környezetének kölcsönhatásai a *népesség – tér – funkció*, illetve *népesség – település – tevékenység* viszonylatban értelmezhetőek (Vojković, 2007). A népesség és a térben lejátszódó tevékenységek közötti kapcsolat a populáció viselkedésében, vagyis a népesség társadalmi-gazdasági hatásokra adott reakciójában tükröződik. A gazdasági feltételek változása egy adott területen nyomon követhető a népesség térbeli és szakmai mobilitásában, szerkezetében, valamint gazdasági aktivitásában. Látható, hogy a gazdaságilag aktív népesség szerkezetében – a munkaerő kínálatban – bekövetkező változás ok-okozati kapcsolatban áll a gazdaságszerkezetben mutatkozó változásokkal.

Az agrártársadalomhoz képest az iparosodás a népesség térbeli szerveződésének teljesen új formáját igényli, amely az ipari tevékenység központjába történő koncentrációt jelenti. A népesség térbeli átrendeződése mellett ugyanakkor, a munkaerő vertikális mozgása (a mezőgazdaságból egyéb ágazatokba) is megfigyelhető, tehát a gazdasági fejlődés a népesség szerkezetében és mozgásában megnyilvánuló közvetlen hatása érvényesül (befolyásolja pl. a népesség reprodukciós hajlandóságát és ezáltal a népességfejlődés tekintetében valamennyi szociális és pszichológiai tényezőt), amely szükséges az urbanizáció teremtette új munka-, élet- és kommunikációs feltételekhez való alkalmazkodáshoz (Wertheimer-Baletić, 1978). A gazdaság és a népességfejlődés közötti, illetve az iparosodás - urbanizáció - népesség hármasa közti

kapcsolat a populáció térbeli elrendeződésében és mozgásában (az iparvidékek központjában és a városokban való koncentráció), valamint a népesség tevékenység szerinti eloszlásában tükröződik. Éppen ez a fajta kifejezett migrációs dinamika – egyrészt (horizontálisan) térben, másrészt (vertikálisan) a gazdasági aktivitás tekintetében – válik az intraregionális, valamint interregionális terület – funkció kapcsolat legjelentősebb mutatójává (Vojković, 2007).

A népesség tevékenységeinek vizsgálata, amellet, hogy a népességfejlődés megértését szolgálja (a gazdaságfejlődés során változik a népesség foglalkozási és képzettségi szerkezete, valamint a reprodukciós hajlandósága is), elengedhetetlen a szociális és gazdasági fejlesztőpolitika kidolgozásához és megvalósításához. A gazdaságilag aktív népesség aránya, illetve képzettségi mutatói tükrözik egy adott terület aktuális munkaerő kínálatát, amely a gazdaság és adott technológiák a térségben történő megtelepedésének fontos alapja. Wertheimer-Baletić Alica szerint ez a népesség egy sajátos „minőségi” paramétere: azokon a területeken, ahol alacsony a születések száma, idővel jelentős csökkenés következik be a munkaképes korúak számában (munkaerő) is, míg a magas születési mutatókkal jellemezhető területeken idővel többlet mutatkozik a munkaképes korúak körében, akiket a munkaerőpiac már nem képes felvenni, ezáltal növekszik mind a nyílt, mind a látens munkanélküliek száma. A gazdasági és a demográfiai szerkezet kölcsönhatása, valamint ezen struktúrák viszonya a társadalmi fejlődés folyamán törvényszerűségeket mutatnak, amelyek meghatározott logikát követnek (Wertheimer-Baletić, 1978). A népesség alapú régiókat, mint rendkívül összetett népességi – térbeli rendszereket meghatározó tényezőket módszertani okok miatt két csoportra oszthatjuk (Vojković, 2007):

- *természeti (vagy földrajzi) tényezők*, amelyek alapvetően determinálják egy adott régióban a népesség és a javak eloszlását, a tér-funkció kapcsolatok alakulását, valamint ok-okozati viszony alapján meghatározzák a népesség mindenkori szerkezetét és mozgását;
- *demográfiai tényezők*, amelyek között a népességi és népesedési adatok mellett fontos szerepe van a történelmi, kulturális, etnikai elemeknek is.

Egy tér régiókra osztása többféle céllal történhet, ezért a régiók elemzése is többféle tényező vizsgálatával végezhető, de a régiók határainak kialakítása során két elem figyelembe vétele elengedhetetlen: a tér és a benne élő emberek.

4.2. Tér-demográfiai elemek

Tér-demográfiai elemekként definiálhatók azok a népességi/népesedési mutatók, amelyek kiemelt területi dimenzióval rendelkeznek, vagyis a népesség és a tér szoros kapcsolatát, egymásrataltságát fejezik ki, ezáltal alapjául szolgálhatnak egy adott tér relatíve konzisztens egységekre történő felosztásához. Stojanović szerint azon elemek csoportja, amelyek lehetővé teszik, hogy a demográfia és a földrajz egy sajátos szimbióziosa által valósulhason meg a népesség alapú regionalizáció. (Stojanović, 1998). Ezen elemek közé sorolandó a népesség területi disztribúciója és redisztribúciója, a népsűrűség, valamint az urbanizáció foka, amely egyrészt eredménye, másrészt fő oka és mozgatórugója – Bosznia-Hercegovinában is – a komplex területi-népességi transzformációnak.

4.2.1. A népesség területi eloszlásában bekövetkezett változások

A népesség intenzív vándorlásai nagy változásokat eredményeztek a népesség területi eloszlásában. Ezen változások azonban nem egyedüli és független elemei a Bosznia-Hercegovinában zajló demográfiai fejlődésnek. Kiindulva abból a tényből, hogy a népesség területi eloszlásában bekövetkezett változások a migráció – urbanizáció – természetes szaporulat reláció háttérében zajló demográfiai fejlődés minden elemében és tényezőjében megmutatkoznak, megállapítható, hogy ezen változások regionalizációs szempontból igen jelentős tényezőként jelennek meg. Rančić szerint a fenti reláció a népességmozgás két alaptípusát foglalja magába, amelyek adott társadalmi feltételek mellett közvetlenül, és egymással összekapcsolódva alakítják a migrációs folyamatokat, valamint a természetes népességmozgást, mint társadalmi jelenségeket, és amelyek magukban hordozzák bizonyos biológiai folyamatok hosszútávú alakulását is (Rančić 1984). Példa erre egy népesség területi átrendezésének következményeit vizsgáló kutatás eredménye, amely felhívta a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kor szerinti termékenységi arányszámok a bevándorlási zónák járásaiban magasabbak, mint ugyanezen arányszámok a kivándorlási zónák járásaiban (Breznik, 1982). A teljes folyamat, amely a népességvándorlás és az urbanizáció kölcsönhatásából indul, számos következménnyel jár a népesség koreloszlásában, ezen keresztül a teljes népességmozgásban és annak megújulásában. Szükséges hangsúlyozni, hogy a folyamat első szakasza pozitív hatásokat hordoz magában, mivel kezeli a rurális területek

túlnépesedésének problémáját, azonban a folyamat előrehaladásával az ipar és az egyéb nem-agrár ágazatok már egyre kevésbé képesek a nagy számú volt mezőgazdasági munkaerő abszorpciójára, így a munkanélküliség égető problémává válik. Az elsődleges urbanizáció során idővel uralkodóvá válnak azok a negatív térbeli következmények, amelyek egyes területeken a népesség szuperkoncentrációjához, más területeken elnéptelenedéshez vezetnek.

Nurković Safet és munkatársai által végzett kutatások²³ alapján Bosznia-Hercegoviában a népesség területi átrendeződésében mutatkozó változások a következő eseményekre vezethetők vissza:

- a geopolitikai viszonyok globális átalakulása a „keleti blokk” szétesését követően,
- Bosznia-Hercegovina politikai önállósodása,
- a már kikiáltott és nemzetközileg elismert független bosznia-hercegovinai Köztársaságot ért agresszió,
- a volt Jugoszláv Szocialista Federatív Köztársaság szétesésével összefüggő problémák,
- a politikai és gazdasági átmenet Európában, valamint
- Bosznia-Hercegovina politikai-területi kialakítása a daytoni békeszerződés által.

A kutatási eredmények szerint Bosznia-Hercegovina új demográfiai fejlődésében különösen nagy regionális különbségek figyelhetők meg, amely a lakosság egyenlőtlen regionális eloszlásában, a városi lakosság számának nagymértékű növekedésében, a falusi lakosság számának drasztikus csökkenésében, valamint az ország lakosságának térbeli koncentrációjában és polarizációjában nyilvánul meg.

A népsűrűség legmagasabb az Észak-boszniai és Közép-boszniai régióban és a legkisebb Kelet-boszniai, a Kelet-hercegovinai és a Nyugat-boszniai régiókban (10. ábra). A városokban végbemenő élénk demográfiai folyamatok és a falvak elnéptelenedése az elsődleges urbanizációs folyamatok eredménye, ami a lakosság polarizációjához vezetett.

---

²³ Bővebben: Nurković, S. (2006): Suvremeni socijalno-geografski problemi regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine, Znanstveno-raziskovalno središte Univerze na Primorskem, Koper

10. ábra: Bosznia-Hercegovina lakosságának koncentrációja

Forrás: Nurković (2005. 16. o.)

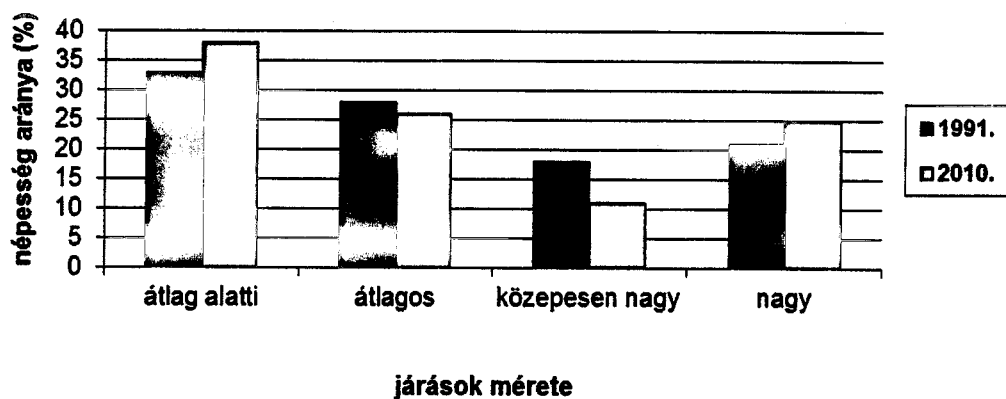
Bosznia-Hercegovina demográfiai polarizációs folyamatainak gócpontja Szarajevó és annak agglomerizációs övezete, illetve az egész szarajevói társadalmi-gazdasági régió, ahol a népesség nagy része koncentrálódik és amely intenzíven alakítja az ország társadalomföldrajzi képét. A polarizálódás eme jelensége nem egyedi, hiszen Szarajevó és agglomerációjának fejlődése ugyanazt a gazdasági transzformációs modellt követte, mint a többi posztoszocialista ország fővárosa (Gorzelak, 1998; Horváth, 2000). Szarajevó mellett – demográfiai polarizáció tekintetében – további vezető területi központok még Banja Luka, Tuzla és Mostar mint makrorégióközpontok. Alacsonyabb regionális szintet képvisel demográfiai polarizáció szempontjából több központ mint pl. Bihać, Doboj, Bijeljina, Zenica, Travnik és Livno. Ezekben a központokban a demográfiai koncentráció különböző mértékű, Bihać, Zenica és Bijeljina régióiban egy erősebb, Doboj és Livno térségében egy kevésbé kifejezett polarizálódás figyelhető meg. Bosznia-Hercegovina falvainak elnéptelenedése (depopuláció) az országban végbemenő iparosodás, deagrarizáció és a városiasodás, valamint a falvak és a

mezőgazdasági területek társadalmi-gazdasági elmaradottságának eredménye. Ezen folyamatok vezettek a falusi lakosság elvándorlásához Bosznia-Hercegovina periferiális és periféria-menti elmaradott rurális vidékeiről a fejlett régióközpontok közelébe, ahol ezáltal nőtt a népesség koncentrációja. (Uzelac, 2001)

A polarizációs folyamatok és a regionális differenciálódás következményeként Bosznia-Hercegovina régiószerkezetében egyre nyilvánvalóbbá váltak a fejlettségbeli különbségek. A különböző régiók közti fejlődésbeli eltérések folyamatosan nőnek, a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamatok minden nemkívánatos következményével együtt.

11. ábra: A népesség megoszlása járások mérete szerint

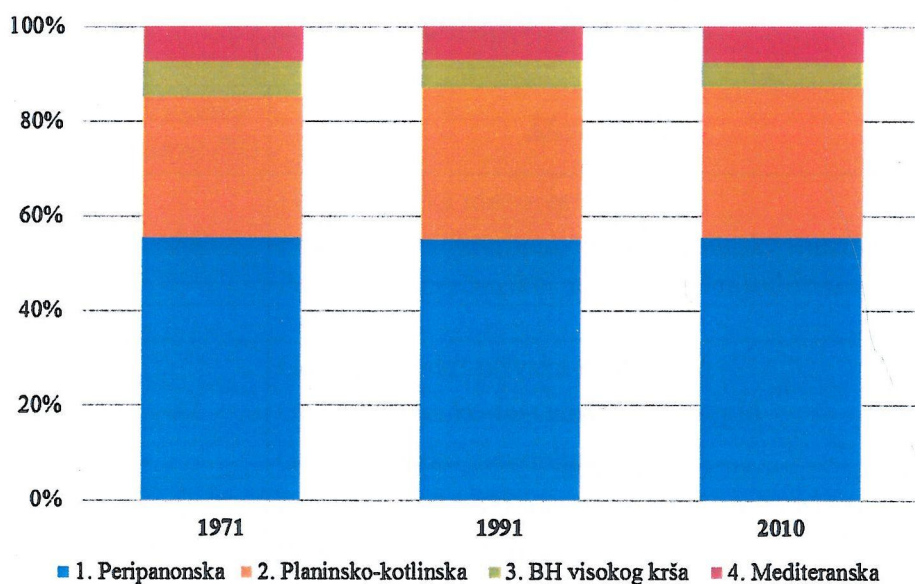
Forrás: saját szerkesztés

Bosznia-Hercegovina népességének területi eloszlása alapján heterogén közegnek tekinthető, amely az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül. A járások területük és demográfiai dimenziójuk alapján történő osztályozása során megállapítható, hogy az *átlagosnál kisebb* területtel és népességszámmal rendelkező járások közé már az 1991. évi adatok alapján is a járások 63%-a tartozott. Ezek a járások az ország területének több mint felét foglalják el, de az össznépesség alig több mint harmada él itt. Az *átlagos méretű* járások (a bosznia-hercegovinai járások 22%-a) közé jellemzően azok tartoznak, amelyek valamely központi funkciót betöltő város szűkebb gravitációs zónájában helyezkednek el, lakosaik száma pedig 40–70 ezerre tehető. Az 70–100 ezer lakosú, *közepesen nagy méretű* járások képviselik az ország területének azon pólusait, ahol nagymértékű a demográfiai koncentráció.

Bosznia-Hercegovina területének mindössze 5%-át teszik ki a 100–200 ezer lakosú járások, amelyek a *legnagyobb* városokat (Szarajevó, Tuzla, Banja Luka, Mostar) illetve azok vonzáskörzetét foglalják magukba. A fentiekből látszik, hogy már az 1991-es adatok is jelezték a bosznia-hercegovinai népesség területi eloszlásában mutatkozó jelentős egyenlőtlenségeket, amelyek húsz év elteltével – ugyan kis mértékben – de tovább nőttek. (11. ábra)

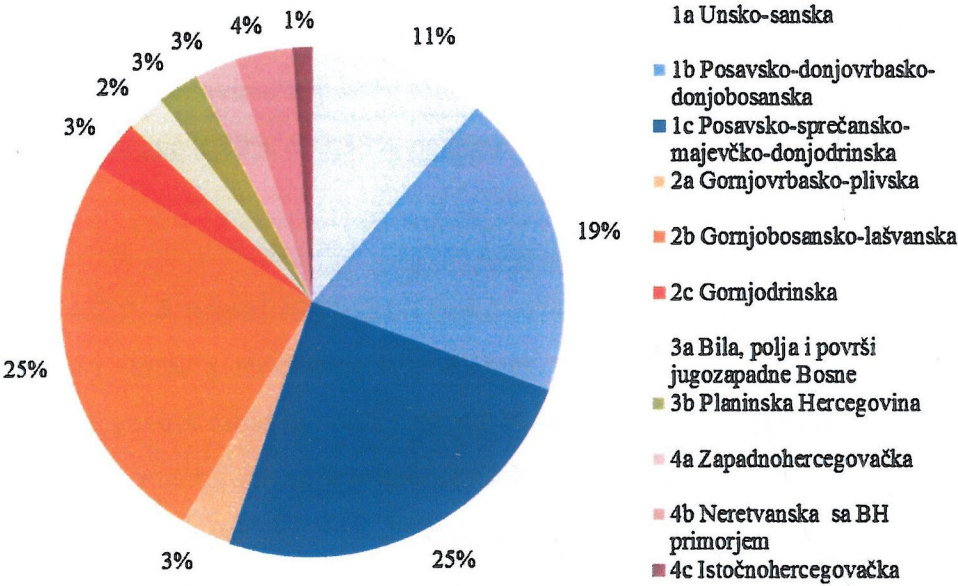
A népesség területi eloszlásában mutatkozó egyenlőtlenségek makroregionális is szinten is szembetűnőek. Már az 1971. évi adatok is alátámasztják a Peripanosnska makrorégió dominanciáját a népességszám terén, amely a napjainkig sem változott. A 12. ábrán jól látszik, hogy ez a makrorégió a bosznia-hercegovinai népesség több mint felének szolgál lakóhelyül, míg a Viskog krsa makrorégióban annak ellenére, hogy az ország területének egy ötödén terül el, a népesség alig 5%-a él. A területi egyenlőtlenségek intraregionális szinten is kifejezettek, a mezorégiók vonatkozásában megfigyelhető kontrasztot az 13. ábra mutatja be.

12. ábra: A népesség makroégiók szerinti megoszlása (1971., 1991., 2010.)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

13. ábra: A népességszám mezorégiók szerinti aránya

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2010. évi adatai alapján saját szerkesztés

6. táblázat: A népesség megoszlása Bosznia-Hercegovina makro- és mezorégióiban (2010)

Makrorégiók	Népesség aránya (%)	Mezorégiók	Népesség aránya (%)
Peripanonska makrorégió	55	Unsko-sanska mezorégió	11
		Posavsko-donjovrbasko-donjobosanska mezorégió	19
		Posavsko-sprečansko-majevčko-donjodrinska mezorégió	25
Planinsko-kotlinska makrorégió	32	Gornjovrbasko-plivska mezorégió	3
		Gornjobosansko-lašvanska mezorégió	25
		Gornjodrinska mezorégió	3
Visokog krša makrorégió	5	Bila, polja i površi jugozapadne Bosne mezorégió	2
		Planinska Hercegovina mezorégió	3
Mediterranska makrorégió	8	Zapadnohercegovačka mezorégió	3
		Neretvanska mezorégió	4
		Istočnohercegovačka mezorégió	1

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2010. évi adatai alapján saját szerkesztés

Az 6. táblázat a makro- és mezoregionális szinten mutatja a népesség fragmentálódását. Az intraregionális polarizációra legjobb példa a Planinsko-kotlinska makrorégió (13. ábra), amelynek Gornjobosansko-lašvanska mezorégiójában (Szarajevóban és annak agglomerizációs övezetében) – az ország területének alig 13%-án – a bosznia-hercegovinai népesség több mint negyede (25,3%) koncentrálódik, míg a másik két mezorégió 2,29% és 3,33%-os népességarányával ettől messze elmarad.

4.2.2. A népsűrűségben bekövetkezett változások

A népsűrűség, mint a tér-demográfiai elemek másik fontos tényezője tekintetében, Bosznia-Hercegovina mind kvalitatív, mind kvantitatív vonatkozásban jelentős területi különbségeket mutat. A népességmozgások, valamint a térben eltérő mértékű biodinamika eredményeképpen a differenciáltság nem csupán makrorégiós, hanem járási szinten is igazolható. Az 1991. évi népszámlálás adatai szerint Bosznia-Hercegovina átlagos népsűrűsége 91 fő/km² volt, amely érték európai viszonylatban közepes népsűrűségnek felel meg, ugyanakkor az intervallum a Visokog krša makrorégió 24 fő/km² értékétől, a Peripanonska makrorégió 123 fő/km² értékéig terjed. A népsűrűségben megnyilvánuló nagy különbségek már 1971-ben is érzékelhetőek voltak úgy makroregionális, mint intraregionális szinten. 1971-ben – az akkori tagköztársaság – területének 43%-a számított ritkán lakottnak, az (akkori) 107 járásból 55 az országos átlag (78 fő/km²) alatti népsűrűségértékkel volt jellemezhető, közülük 36 (<50 fő/km²) – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – a folyamatos elnéptelenedés sorsára jut, ugyanakkor 37 sűrűn (100–250 fő/km²) és 3 nagyon sűrűn (>250 fő/km²) lakott járás is kiemelkedik, amelyek idővel a népesség szuperkoncentrációjának egy viszonylag konzisztens zónáját határozzák meg Bosznia-Hercegovina területének mindössze 4%-án. A múlt század utolsó évtizedére kikristályosodtak az elnéptelenedésre ítélt területek: 9 járásban 20 fő/km² alatt volt a népsűrűség. A népesség szuperkoncentrációjának területén (a legnagyobb városok és azok agglomerációja) a népsűrűség az országos átlag 5-szöröse, sőt a fővároshoz tartozó három járás esetében 20-szorosa lett.

A 2010. évi adatokat tekintve az ország népsűrűségben bekövetkezett változás nem tűnik túl drámainak (77 fő/km²), azonban a szélső értékek közti távolság jelentősen megnőtt, főként a Planinsko-kotlinska makrorégióban. A ritkán lakott, valamint a nagyon ritkán lakott területek viszonylag kompakt és egyre szélesebb zónává alakulnak

a Visokog krša makrorégió északi területein, a Mediteranska makrorégió délnyugati részén, de hasonló jelenséggel találkozunk az ország legnagyobb urbanizációs agglomerációjának közvetlen közelében is. A *ritkán lakott területek* közé 2010. évben már 12 járás tartozott, amelyek a Visokog krša makrorégiót teljes egészében, valamint a Mediteranska makrorégió Kelet-hercegovinai területét, illetve a Planinsko-kotlinska makrorégió Felső-Drina vidékének 7 járását foglalják magukba.

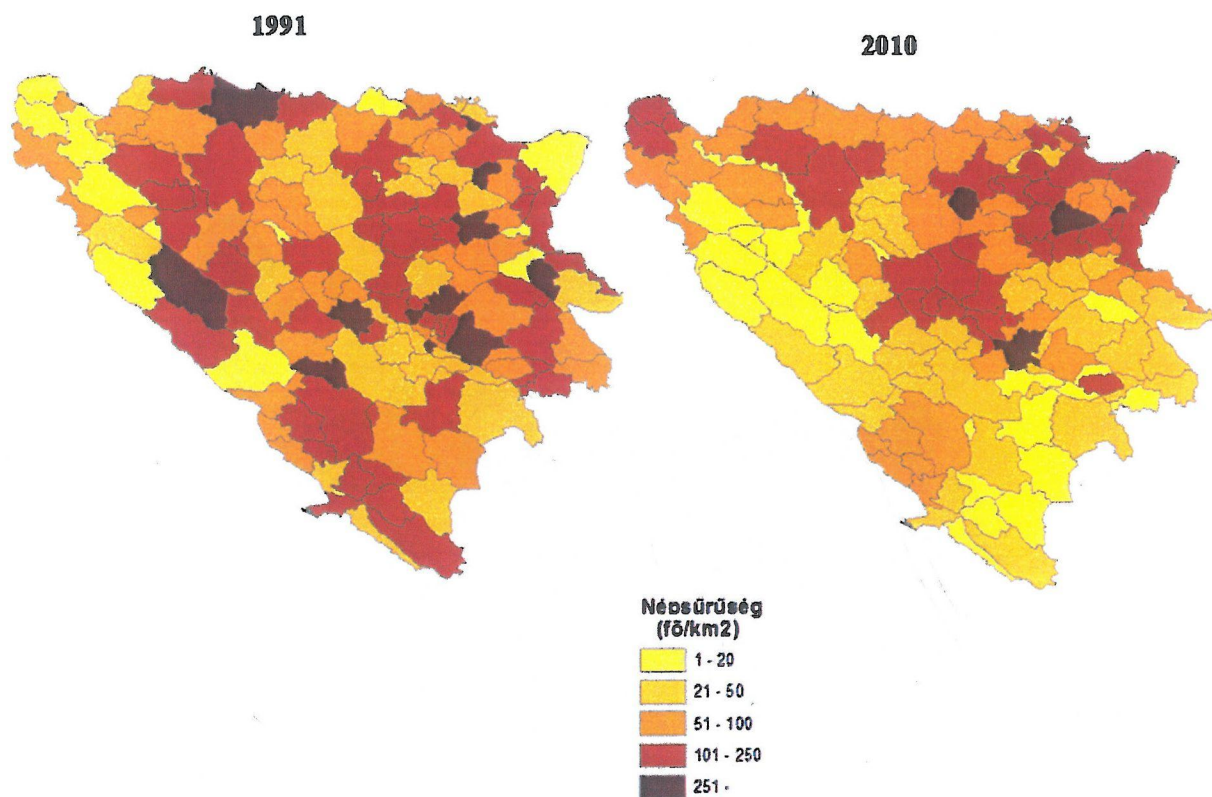
A *közepesen lakott*, 51–100 fő/km² népsűrűséggel jellemezhető 29 járás aránylag egyenletesen oszlik meg a Peripanonska makrorégióban valamint, a Planinsko-kotlinska makrorégió középső és a Mediteranska makrorégió északi területén. Érdekes megfigyelés, miszerint e csoportban a viszonylag kis népességszámú központtal bíró járasok mellett néhány olyan járás is megfigyelhető, amelynek központja jelentős térségi csomópont (pl. Mostar). Ez arra enged következtetni, hogy egy járás népsűrűségét nem csupán a terület nagysága, illetve az ott élő népesség száma határozza meg, hanem a központi település demográfiai koncentrációjának mértéke (Stojanović, 1998). A *nagy népsűrűséggel* jellemezhető járasok esetében, amelyek központjai egyben az ország legnagyobb agglomerációval rendelkező városai, mint Szarajevó, Banja Luka, Tuzla, Zenica, amely településekben az adott térségben élők legnagyobb számban koncentrálódnak. A járásra vonatkozó népsűrűségi adat nem ad reális képet az adott területet illetően, mivel az intraregionális polarizáltság miatt a valós népsűrűség a járás többi területein jelentősen kisebb.

2010-re a *nagyon sűrűn lakott* (>250 fő/km²) járasok száma nyolcra emelkedett, amelyek közül 3 extrém magas népsűrűséget (>1800 fő/km²) ért el. A várt eredményekkel ellentétben a főváros (Szarajevó) és Tuzla után nem az ország klasszikus értelemben vett nagyvárosaihoz tartozó járasok következtek, hanem Tešanj és Gračanica (a térségben jól működő textil-, fa- fémfeldolgozó, autóalkatrészgyártó iparnak köszönhetően)(14. ábra).

Négy évtized alatt (1971 – 2010) Bosznia-Hercegovina átlag népsűrűsége 17%-kal nőtt (78 fő/km²-ről 91 fő/km²-re), de a dél-nyugati makrorégió népsűrűsége tovább csökkent 26 fő/km²-ről 24 fő/km²-re. A legnagyobb mértékű (24%-os) növekedés a Planinsko-kotlinska makrorégióban volt tapasztalható.

14. ábra: Bosznia-Hercegovina népsűrűsége (1991, 2010)

Forrás: saját szerkesztés

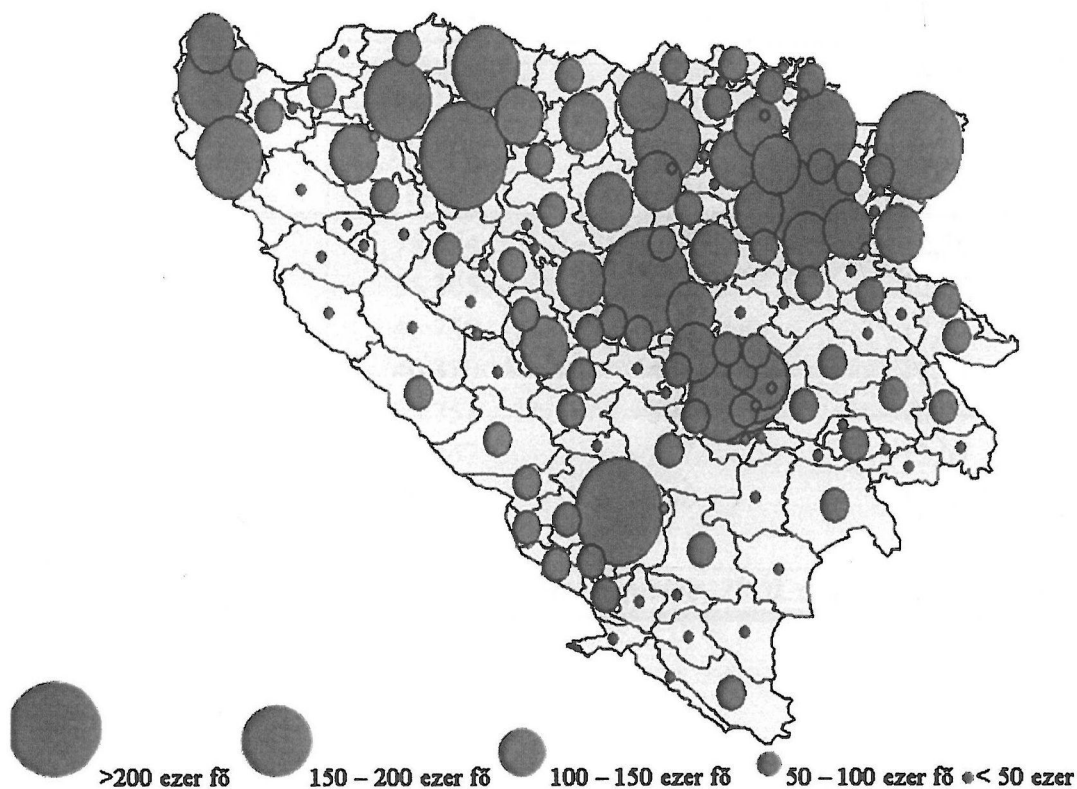
4.2.3. Az urbanizáció mértéke

Tekintettel arra, hogy az urbanizációs folyamat az iparosodással szoros kapcsolatban van, mintegy mozgatórugója lett Bosznia-Hercegovina a fokozódó polarizáció irányába mutató tér-demográfiai változásainak, a népesség térbeli elhelyezkedésének és szerkezetének. Az urbanizáció mértéke ezáltal a népesség alapú regionalizáció egyik fő mutatójává vált. Jelentősége komplexitásában rejlik, vagyis abban, hogy demográfiai, társadalmi és gazdasági faktorok által szintetizált mutató. Egy ország urbanizációs szintje jól reprezentálja a demográfiai folyamatok vertikális (fejlődésbeli) és horizontális (térbeli) vetületét, valamint gazdasági és társadalmi háttérét (Vojković, 2009).

A 2010-es urbanizációs helyzetkép (15. ábra) alapján az intenzív urbanizációs zónák az ország területének közel egy harmadát foglalják magukba és ide

koncentrálódik a népesség több mint fele. A másik pólus az urbanizáció alacsony fokát mutató zóna, szintén egyharmadnyi részt határol le az ország területéből, ahol a népesség mindössze 19%-a él.

15. ábra: Urbanizáció járási arányai (2010)

Forrás: saját szerkesztés

Alapvető különbség mutatkozik makroregionális szinten az aránylag jól urbanizált és többközpontú északi (Peripanonska) makrorégió és a szabálytalan városszerkezettel és hierarchiával rendelkező Visokog krsa makrorégió között. A XXI. század új tendenciát hozott az urbanizáció területén: csökkeni látszik a nagyvárosok (Szarajevó, Tuzla, Banja Luka, Mostar) felé irányuló vándorlási hajlam és növekedésnek indult a nagyvárosokhoz közeli, de kisebb városokba (Velika Kladuša, Brčko, Živinice, Kalesija, Široki Brijeg, Bužim) való migráció. A kisebb városok preferenciája a termékeny korú lakosságra jellemző, így ezekben a városokban jellemzően relatíve magasabb a születések száma, mint a nagyvárosokban. (7. táblázat)

Jelentőségük abban rejlik, hogy ezen városok válhatnak majd Bosznia-Hercegovina revitalizációjának potenciális pólusaivá.

7. táblázat: Nagy és kisvárosok relatív születési mutatói (fő) (2010)

Városok	Népesség száma	Születések száma	1000 főre jutó születések száma
Sarajevo	496 532	4 636	9,33
Banja Luka	226 459	1 919	8,47
Tuzla	131 718	1 146	8,70
Mostar	111 364	1 061	9,53
Brčko	75 674	916	12,10
Živinice	55 305	712	12,87
Velika Kladuša	46 759	567	12,13
Visoko	40 320	472	11,71
Kalesija	35 751	393	10,99
Široki Brijeg	26 267	317	12,07
Bužim	17 911	240	13,40

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2010. alapján saját szerkesztés

A településhálózat átalakulása

A regionalizáció és a népesedési folyamatok vonatkozásában az urbanizáció mellett nem kevésbé fontos szerepe van a településhálózat átalakulásának. A városodás különböző szakaszai tükröződnek a településszerkezetben, illetve a népesség területi megoszlásában (16. ábra). A városok fejlődése, tevékenységi körének változásai valamint egy adott területen központi településévé válásának fázisai mind nyomon követhetőek a város és a környező közelebbi – távolabbi települések közötti kapcsolatok alakulásában, amely hatással van a népesedési folyamatokra, a népesség szerkezetére, valamint területi eloszlására. Veljković városfejlődés kutatása során négy szakaszt különböztet meg, amelyek eltérő sajátosságokat mutatnak a város – környező települések relációjában, illetve ezzel párhuzamosan a demográfiai folyamatokban. Az első szakaszban a városnak még nincs jelentősége a környező települések fejlődésében, mert még nem rendelkezik olyan tevékenységrendszerrel, amely hatással lehet a környezetére. A második szakaszban veszi kezdetét a város polarizáló hatásának

megnyilvánulása, a harmadik szakasz a tevékenységek koncentrációját foglalja magába, míg a negyedik szakaszban a város betölti egy adott tér központi funkcióját (Veljković et al., 1995). Más szerzők szerint, az első stádiumban a terület hat a városra és biztosítja számára a növekedési pólus szerepét; míg a második stádiumban a város van hatással a környezetére, saját központi szerepét gyakorolva. Levetítve ezeket az elméleteket Bosznia-Hercegovina területére, a népesedési folyamatokra ható városfejlődés, illetve a központi helyzetű városok és a járások többi települése közti viszony alakulása hatásmechanizmusuk alapján két fázisra osztható.

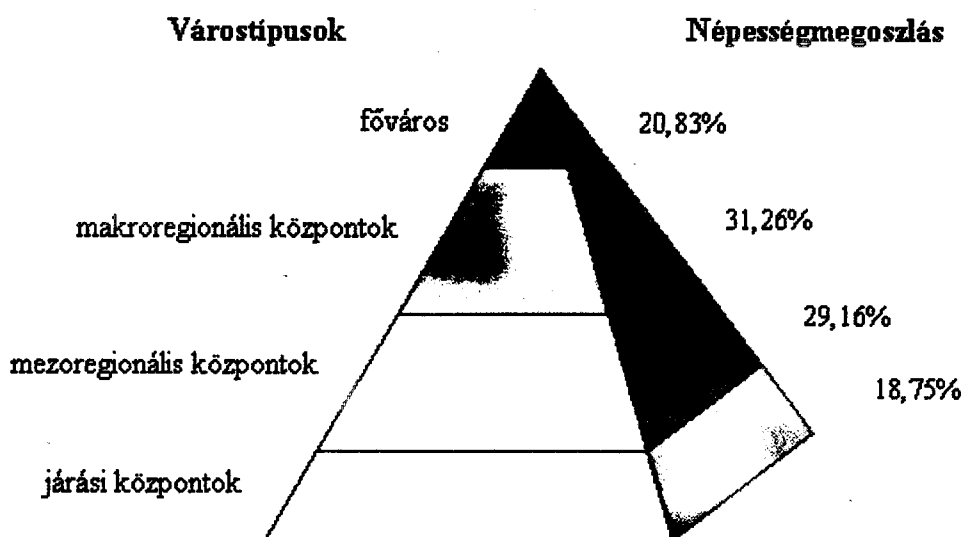
Az első szakasz a bosznia-hercegovinai városok intenzív iparosodási időszakához köthető, amely a múlt század 60-as éveiben kezdődött és közel másfél évtizedig tartott. Ebben az időszakban a városi népesség és a város közvetlen szomszédságában lévő településeken élők jelentős része válik foglalkoztatottá a nem-mezőgazdasági ágazatokban. Az urbanizáció eme szakaszában a népesség nagy része a városokban koncentrálódott és ezzel párhuzamosan megkezdődött a környező települések lakónépességének csökkenése.

A második szakaszban a fejlődési központok már ösztönzőleg hatnak környezetükre, ezáltal a fejlődésnek indult környező települések ismét vonzóvá válnak a népesség számára. A 80-as évektől csökken a falusi népesség városokba történő vándorlása, megkezdődik a városközeli települések városiasodása, valamint jellemzővé válik a napi migráció. A szolgáltatások és az infrastruktúra fejlődésével a falu-város kontraszt folyamatosan csökken (Đurić, 1971.; Tošić, 1999). A városokhoz közeli településekkel ellentétben a városoktól térben távoli települések lakónépességének száma mindkét szakaszban csökkent. A fenti folyamatok vezettek a rurális területek kétféle – egymástól nagy mértékben eltérő – funkcionális és demográfiai fejlődéséhez (Vojković, 2000).

A rurális területek a fejlődési központok vonzáskörzetében lévő zónája – a kedvező földrajzi helyzetének és fejlett közlekedési infrastruktúrájának köszönhetően – a demográfiai koncentráció zónájává vált. A város közelségének pozitív hatása hozzájárult a népesség egyre nagyobb arányú betelepüléséhez, a növekvő természetes szaporulathoz és a kedvező korszerkezetet fenntartásához. A nem-mezőgazdasági tevékenységek javára történő gazdasági differenciálódás, az ipari és a szolgáltatási gócpontok kialakulásával a mezőgazdasági munkaerő aránya 20% alá csökkent (egyes településeken akár 10% alá). Meg kell említeni azonban, hogy ez a fajta népességi transzfer nem mutatott egyenletes dinamikát a területi eloszlásban. Az 1991. évi

népszámlálási adatok alapján a teljes jugoszláviai népesség 49% élt falvakban, de a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya mindössze 17% volt (Radovanović, 1999), tehát a napi migrációban résztvevők száma relatíve magas volt és mint látni fogjuk ez a szám tovább növekedett. A rurális területek ezen zónájába tartozó településeken a népsűrűség növekedését intenzív építkezési hullám, kommunális és infrastrukturális fejlesztések kísérték. Ezek a települések lassan elveszítették agrár jellegüket és egyfajta átmeneti morfológiával együtt fejlődtek a várossal. Funkcióik tekintetében a klasszikus agrár tevékenységeik átalakultak és egyre nagyobb teret kaptak a szolgáltatási és az innovációs ágazatok.

16. ábra: A városi népesség megoszlása várostípusok szerint

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Popis 2013. alapján saját szerkesztés

A fejlődési központoktól földrajzilag távolabb eső, közlekedési szempontból nehezebben megközelíthető rurális területeken a városfejlődés negatív hatásai lettek érzékelhetőek. Demográfiai szempontból a legszembetűnőbb egyes területek elnéptelenedése, illetve a népesség elöregedésének folyamata. Ebben a zónában legintenzívebb a kivándorlás, a népességszám csökkenése, valamint a korszerkezet kedvezőtlen alakulása. A népesség gazdasági aktivitása tekintetében még mindig a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő dominál, bár a szolgáltatási ágazatokba történő munkaerő transzfer, illetve a fiatal munkaerő kivándorlása egyre nagyobb

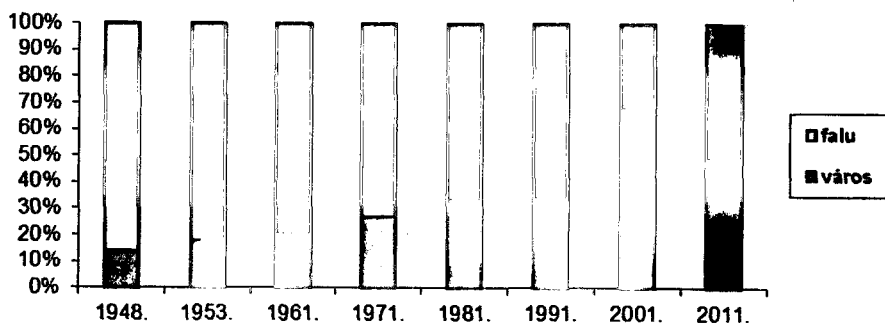
méreteket ölt. A mezőgazdasági ágazatból ezáltal kivonuló gazdaságilag aktív munkaerő pótlása végett az agráriumban növekszik a női foglalkoztatottság, amely folyamat közvetlenül csökkenti a gyermekvállalási hajlandóságot, tovább súlyosbítva a már negatív irányt vett népesedési folyamatot. A rurális területek eme zónájában is megfigyelhető az egyenlőtlen dinamika, amely természetföldrajzi okokra vezethető vissza. Míg a sík területeken élők jövedelmezőbb munka reményében bevállalják a napi vagy heti ingázást munka- és a lakóhelyük között, fenntartva a mezőgazdasági termelés egy részét, addig a magasabb hegységek települései a teljes elnéptelenedés és az agrárium megszűnésének korát élik. A folyamat tetőpontja a háború időszakára tehető (1992–1995), amikor is a bosznia-hercegovinai falvak társadalmi-gazdasági értelemben véve szinte teljes mértékben leértékelődtek. A demográfiai tényezők negatív irányba fordulása miatt a falvak lakossága drasztikus mértékben csökkent. (17. ábra) Mindezek mellett fontos megjegyezni, hogy a falvak és a mezőgazdasági területek elhagyása nem csupán klasszikus értelemben vett szociológiai és gazdasági folyamat, hanem az itt élők személyes biztonságára való törekvés is. A háború alatt elmenekült lakosság visszatérése azért is lassú folyamat, mert egyrészt a falvak nagy részét a háború alatti agresszió során felégették, megsemmisítve ezzel az itt élők minden ingóságát és ingatlanát, illetve nem szabad megfeledkezni a mai napig elaknásított területekről sem. Szerte Bosznia-Hercegovina rurális és agrár területein több, mint 2 millió akna és több, mint 3 millió egyéb emberi élet kioltására alkalmas szerkezet lett „szétszórva” (Ibrahimagić, 1996).

A városok népességfejlődését tekintve megállapítható, hogy a demográfai növekedés egyenes arányban áll a város központi funkciójának mértékével. A 80-as évekig minden járási központ migrációs mérlege pozitív volt, majd az 1981–1991 közötti időszakra a kevésbé fejlett járási központok esetében már a kivándorlás túlsúlya tapasztalható.

A 90-es évek elejétől Bosznia-Hercegovina urbanizációs folyamatai során végbemenő polarizáció igen erős dinamikát mutat a monocentrizmus irányába, vagyis Szarajevó és a makrorégiós központok Banja Luka, Tuzla, és Mostar dominanciájának növelésére, amely folyamat a háború következményeként egyre intenzívebbé vált, mivel a háborús területekről elmenekült és elűzött emberek eme központokba települtek és nem, vagy nagyon kis arányban költöznek vissza eredeti lakóhelyükre. Ez az oka a területi polarizáció kialakulásának, vagyis az említett városok nagymértékű növekedésének, szemben Bosznia-Hercegovina egyéb vidékeinek elnéptelenedésével,

mint például Trebinje, Foča és Goražde környéke. Ezen városok 1992 előtt jelentős regionális központok voltak, amely funkciójukat a daytoni békeszerződéssel elveszítették (Mirić, 2005).

17. ábra: A népesség megoszlása településtípusok szerint

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

Az ország településrendszerének 1995 utáni dezintegrációja a daytoni békeszerződés politikai és területi megosztásának következménye (Nurković, 2006). A bosznia-hercegovinai településrendszer felbomlásának részfolyamatai:

- a városrendszer felbomlása;
- a nagyvárosi szerkezet felbomlása;
- az összes település 7%-nak (304 település) felbomlása.

A településrendszer dezintegrációja számos negatív hatást gyakorolt az ország társadalmi-gazdasági fejlődésére (Nurković, 2005). A településszerkezetben bekövetkezett káros változások a városhálózat és a települések közti funkcionális kapcsolatok megszűnését eredményezték. A daytoni békeszerződésben rögzített politikai és területi megosztás megsemmisítette Bosznia-Hercegovina városszerkezetének „T” alakú gerincét (18. ábra), amelynek függőleges részét Bosanski Šamac – Doboj – Zenica – Szarajevó – Mostar – Čapljina, vízszintes részét pedig Bihać – Prijedor – Banja Luka – Doboj – Tuzla – Zvornik városok alkották. Hasonló módon szűnt meg az addigi nagyvárosi szerkezet (Szarajevó, Doboj stb.), valamint 304 egyéb település struktúrája is. A folyamat leginkább nyomon követhető az Usore folyó és Sprec, valamint Szarajevó, Goražde és Jajce térségében (Mirić, 2005).

18. ábra: Bosznia-Hercegovina városszerkezetének „T” alakú gerince

Forrás: saját szerkesztés

A háború ideje alatt egy érdekes jelenség volt megfigyelhető Bosznia-Hercegovinában, mégpedig a városok „elfalusiasodása”. A városok sajátos ruralizációja 1993. közepétől vette kezdetét és kb. 2000. elejéig tartott. A városok falusiasodása tulajdonképpen a városi tevékenységek változását jelentette, amikor az ipari termelést és a szolgáltatási tevékenységeket folyamatosan a falvakra jellemző egyéni mezőgazdasági termelő tevékenység váltotta fel. A háború ideje alatt Bosznia-Hercegovina városaiban földművelés és aratás folyt, a lakosság nagy része mezőgazdasági munkát végzett. A háború befejeztével kisebb arányban de még néhány évig jellemző volt a mezőgazdasági termelés. Ennek emlékét őrzi a városokban megszorodott piacok, vásárterek száma, ahol az emberek mezőgazdasági termékekkel kereskedtek. A városok ruralizációja tehát közvetlen kapcsolatban áll a lakosság nagymértékű koncentrációjával. A háború alatt és utána a rurális területekről a városokba való elvándorlás nagymértékű munkanélküliséghez (a munkanélküliségi ráta 2002-ben 46% volt), szegénységhez (2002-ben az egy lakosra jutó BDP 1.310\$ volt), alacsonyfokú iskolázottsághoz, analfabetizmushoz vezetett azon lakosság körében, akik

az elmúlt 15 évben költöztek a városokba, illetve a város-menti területekre. A hirtelen benépesült és ösztönösen beépített területek a bosznia-hercegovinai városok periferiáján fél-falusi jelleget vettek fel, ami ugyan ritkán, de néhol a város központig is elér. E jelenség tehát az urbanizáció olyan sajátos változata, amely pusztán „mennyiségi” városiasodást jelent, szemben a klasszikus urbanizációs folyamat mennyiségi és minőségi változásaival szemben (Uzelac, 2001). Napjainkra azonban a lassú gazdasági fejlődés megindulásával, valamint az ipari termelés újraindításával ez a folyamat megállt, és 2000-től a bosznia-hercegovinai városok újra a klasszikus urbanizáció trendjét követik.

4.3. A népességmozgás dinamikájának területi alakulása

A népességi és népesedési problematika világszinten és az egyes országok szintjén is egyre nagyobb figyelmet kap, mind a tudomány, mind a politika terén. A népességre vonatkozó elemzések már nem csupán a népesség aktuális adataira vonatkoznak, hanem egyre inkább fókuszba kerül a demográfiai fejlődés folyamatának, illetve a demográfiai trendek alakulásának vizsgálata. A demográfiai tényezők nem autonóm faktorok, hanem technológiai, társadalmi, politikai és gazdasági tényezőkkel állnak kölcsönhatásban. Ezen tényezők egységben, rendszerként fejtik ki hatásukat az egyes ember viselkedésére, a gyermekvállalási döntésre, lakóhely váltására, tanulmányaira, pályaválasztására, életvezetésére, valamint értékkövetésére, ezáltal determinálják a társadalom fejlődését. Ez az oka annak, hogy a demográfiai törvényszerűségek és változások iránti érdeklődés egyre nagyobb méreteket ölt. A népességfejlődési folyamat kutatásával olyan demográfiai trendek figyelhetők meg, amelyek elősegítik a népességre, mint erőforrásra, illetve mint fejlődési tényezőre vonatkozó prognózisok elkészítését, valamint a társadalmi-gazdasági fejlesztési lehetőségek kidolgozását (Katona – Gyémánt, 2010). Különösen fontos a népességben rejlő erőforrás lehetőségeinek kutatása egy napjainkban is útkeresőnek számító országban, mint Bosznia-Hercegovina.

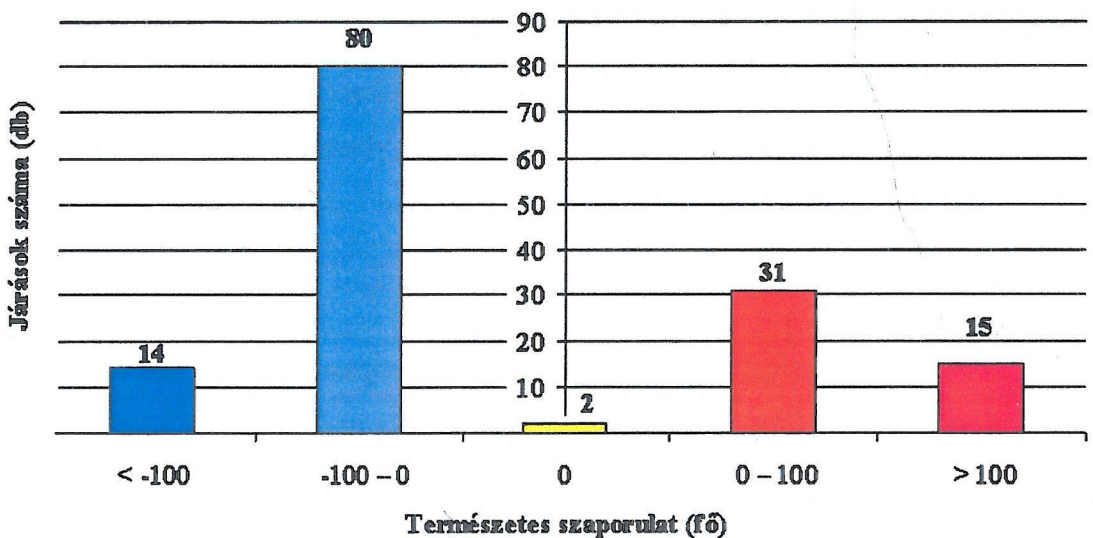

4.3.1. A népesség természetes mozgása

A népesség természetes megújulásával kapcsolatos mutatók az egyik leggyakrabban használt jellemzők közé tartoznak, amelyekkel egy tér demográfiai vonatkozású homogenitása vizsgálható a regionalizáció során. Az elméleti részben már említett „A demográfiai kutatások állandó régióinak modellje”-nek kidolgozásakor is kiemelt figyelmet kaptak ezek a mutatóknak, hiszen az első 19 vizsgált jellemzőből 10 kapcsolódott az életeseményekhez, majd a modell használata során 10-ből 5 kötődött közvetlenül a természetes népességmozgáshoz (születések száma, elhalálozások száma, halva születések száma, természetes szaporulat, a haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya). A természetes szaporulat, mint a népességmozgás dinamikájának egyik mérőszáma a regionalizációs kutatások napjainkban is gyakran használatos faktora.

2013-ban Bosznia-Hercegovina járásainak mindössze harmadában (33%) volt pozitív a születések és elhalálozások számának egyenlege. A járások 66%-a negatív szaporodási mérleggel zárta az évet. A legkevezőtlenebb adatok Prijedor (-352), Bijeljina (-263) és Gradiška (-260) területéről, míg legjobb mutatók Velika Kladuša (252) Novi Grad Sarajevo (329) és Živinice (330) járásokból származnak. (19. ábra)

19. ábra: A természetes szaporulat alakulása járási szinten

Forrás: saját szerkesztés

A mezorégiók szintjén a Gornjobosansko-lašvanska mezorégió (894) messze meghaladta a többi mezorégió természetes szaporodási mutatóit, amelyek a Zapadno-hercegovačka mezorégió (5) kivételével mind negatív tartományba estek. A legkedvezőtlenebb természetes népességmozgás a Posavsko-donjovrbasko-donjobosanska mezorégiót (-468) jellemezte.

A makrorégiók szintjén egyetlen esetben volt tapasztalható pozitív érték, a Planinsko-kotlinska makrorégió (406) esetében. Az öt évvel ezelőtti (2007) adatokkal összevetve, megfigyelhető, az országos negatív tendencia követése mind közép-, mind makroszinten. 2007-ben még négy mezorégió is pozitív szaporodási mutatókkal rendelkezett, és a makrorégiók is a negatív értékek alig felét produkálták.

4.3.2. A népesség mechanikus mozgása

A regionalizációs vizsgálatok során a népesség természetes mozgása mellett fontos szerepet kap a vándorlások révén megvalósuló mechanikus mozgás. Migráció tekintetében Bosznia-Hercegovina igen heterogén képet mutat. Járási szinten az 1000 lakosra jutó bevándorlók alapján 2013-ban Perovac (368) vezette és Tomislavgrad (2) zárta a rangsort. Az 1000 lakosra jutó kivándorlók száma Usorában (3) volt a legalacsonyabb és Istočni Drvarban (525) a legmagasabb. A migrációs egyenleg 99 járás esetében volt negatív, egy esetben 0 és 42 járásban pozitív. A legkedvezőtlenebb migrációs szaldó Konjic (-192), a legkedvezőbbet Banja Luka (1161) járáshoz kötődött.

A mezorégiók szintjén a Gornjobosansko-lašvanska mezorégióban volt a legmagasabb a bevándorlók aránya, míg a Unsko-sanska mezorégió a kivándorlók arányának vonatkozásában került az élre. A makrorégiók tekintetében BH visokog krša makrorégió az egyetlen, amely negatív migrációs egyenleggel jellemezhető, míg a Planinsko-kotlinska makrorégióban számít a legnagyobb imigrációs területnek.

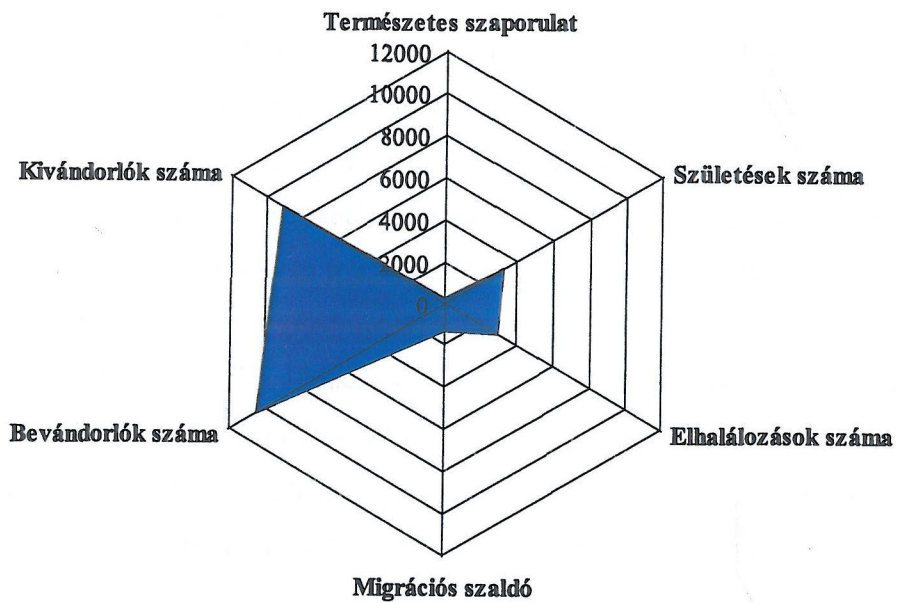
4.3.3. A népességmozgások komplex vizsgálata

A terület és a népesség komplex vizsgálatára olyan mutatók a legalkalmasabbak, amelyek többféle demográfiai jellemzőt szintetizálnak, ezáltal alkalmasak a minőségi jellemzőkön túlmutatva egy egységes tér-demográfiai kép által a népességfejlődés folyamatának (jelen és jövő) értelmezésre is. (Vojković, 2007). A népesség térben és időben való kutatása során több szerző is kiigazított olyan tipológiákat, amelyek alkalmassá váltak jól körülhatárolható területi egységek (régiók) meghatározására,

kialakítására (Kostrowicki – Szeczesny, 1972). Vert egy matematikai modell (demográfiai hexagon) segítségével elemezte a népséget, mint nyitott rendszert, amelynek változói a népességi dinamika elemeiből kerültek ki (születések száma, elhalálozások száma, természetes szaporulat, bevándorlás, kivándorlás, migrációs egyenleg), és amelyek leginkább alkalmasak a népességfejlődés irányának, illetve intenzitásának kutatására. Nevét onnan kapta, hogy a felsorolt mutatók grafikai megjelenítése egy szabálytalan hexagonban történik. (20. ábra)

20. ábra: Szarajevó demográfiai hexagonja (2013)

Forrás: saját szerkesztés

Hasonló szintetikus mutatót dolgozott ki Szerbia népességének vizsgálatára Friganović Mladen, aki a természetes és mechanikus népességmozgások kutatása során arra a megállapításra jutott, hogy a migrációs egyenleg kiemelten fontos szerepet tölt be egy adott tér társadalmi-gazdasági folyamataiban. Az általa kidolgozott tipológia alapján a népességmozgások – a természetes szaporulat, valamint a migrációs egyenleg alakulásának függvényében – nyolc osztályba sorolhatók (Friganović, 1987).

8. táblázat: Friganović féle népességmozgás-tipológia

Bevándorlás	B1	Bevándorlás általi növekedés
	B2	Bevándorlás általi regeneráció
	B3	Bevándorlás általi enyhe regeneráció
	B4	Bevándorlás általi nagyon kismértékű regeneráció
Kivándorlás	K1	Kivándorlás
	K2	Elnéptelenedés
	K3	Jelentős mértékű elnéptelenedés
	K4	Kihalás

Forrás: Friganović (1987) alapján saját szerkesztés

Az ilyen módon kategorizált népességmozgások két népszámlálás közötti vizsgálatával meghatározható egy adott terület népességmegoszlásának trendje, valamint a regionális fejlődés intenzitása és iránya (Vojković, 2007). A módszer komplexitása és Szerbia területén történt eredményes prezentációja miatt, Bosznia-Hercegovina népességi dinamikája a Friganović-féle tipológia felhasználásával kerül bemutatásra.

A bevándorlás és kivándorlás típusait a 8. táblázat foglalja össze. A különböző kategóriák (B1–B4; K1–K4) az alábbi módon kerültek meghatározásra:

- *Bevándorlás általi növekedés:* a népszámlálások adatai alapján mért népességszám növekszik, a természetes szaporulat pozitív, a migrációs szaldó pozitív érték.
- *Bevándorlás általi regeneráció:* a népszámlálások adatai alapján mért népességszám növekszik, a természetes szaporulat negatív, a migrációs szaldó pozitív és a népességszám növekedésének üteme meghaladja a természetes szaporulat ütemét.
- *Bevándorlás általi enyhe regeneráció:* a népszámlálások adatai alapján mért népességszám növekszik, a természetes szaporulat negatív, a migrációs szaldó pozitív és a népességszám növekedés üteme nem éri el a természetes szaporulat ütemét.
- *Bevándorlás általi nagyon kismértékű regeneráció:* a népszámlálások adatai alapján mért népességszám csökken, a természetes szaporulat negatív, a migrációs szaldó pozitív érték.

- *Kivándorlás*: a népszámlálások adatai alapján mért népességszám növekszik, a természetes szaporulat pozitív, a migrációs szaldó negatív érték.
- *Elnéptelenedés*: a népszámlálások adatai alapján mért népességszám csökken, a természetes szaporulat pozitív, a migrációs szaldó negatív és a természetes szaporulat üteme meghaladja a népességszám csökkenésének ütemét.
- *Jelentős mértékű elnéptelenedés*: a népszámlálások adatai alapján mért népességszám csökken, a természetes szaporulat pozitív, a migrációs szaldó negatív és a természetes szaporulat üteme kisebb, mint a népességszám csökkenésének üteme.
- *Kihalás*: a népszámlálások adatai alapján mért népességszám csökken, a természetes szaporulat negatív, a migrációs szaldó negatív érték.

A fenti definíciók alapján Bosznia-Hercegovina népességmozgása az 1991. évi és a 2013. évi népszámlálás adatai alapján a következőképpen alakult: a járások több mint kétharmada (69%) a kivándorlási kategóriában szerepel, csupán alig harmaduk (31%) számít bevándorlási területnek. A járások közel fele (45%) a kihalás kategóriájába tartozik és mindössze tized részükben (10%) tapasztalható növekedés. (21. ábra) Az egyes járások Friganović-féle tipológia alapján történő besorolását a 9. és 10. táblázat foglalja össze.

9. táblázat: Bosznia-Hercegovina járási kategóriái a Friganović-féle tipológia alapján (Bevándorlás)

Bevándorlás általi növekedés	Bevándorlás általi regeneráció	Bevándorlás általi enyhe regeneráció	Bevándorlás általi nagyon kismértékű regeneráció
Banja Luka Bihać Brčko Distrikt Doboj Jug Hadžići Ilidža Ilijaš Istočno Novo Sarajevo Kalesija Laktaši Novi Grad Sarajevo Srebrenik Stari Grad Sarajevo Trnovo (FBiH)	Bijeljina Istočna Ilidža Istočni Mostar Mostar Novo Sarajevo Oštra Luka Petrovac Ravno Trebinje Tuzla Vogošća	Dobretići	Bosansko Grahovo Čapljina Čitluk Doboj Donji Žabar Drvar Foča - Ustikolina Gradiška Han Pijesak Kostajnica Odžak Orašje Pale Pelagićevo

Bevándorlás általi növekedés	Bevándorlás általi regeneráció	Bevándorlás általi enyhe regeneráció	Bevándorlás általi nagyon kismértékű regeneráció
			Teslić Usora Berkovići
B1	B2	B3	B4

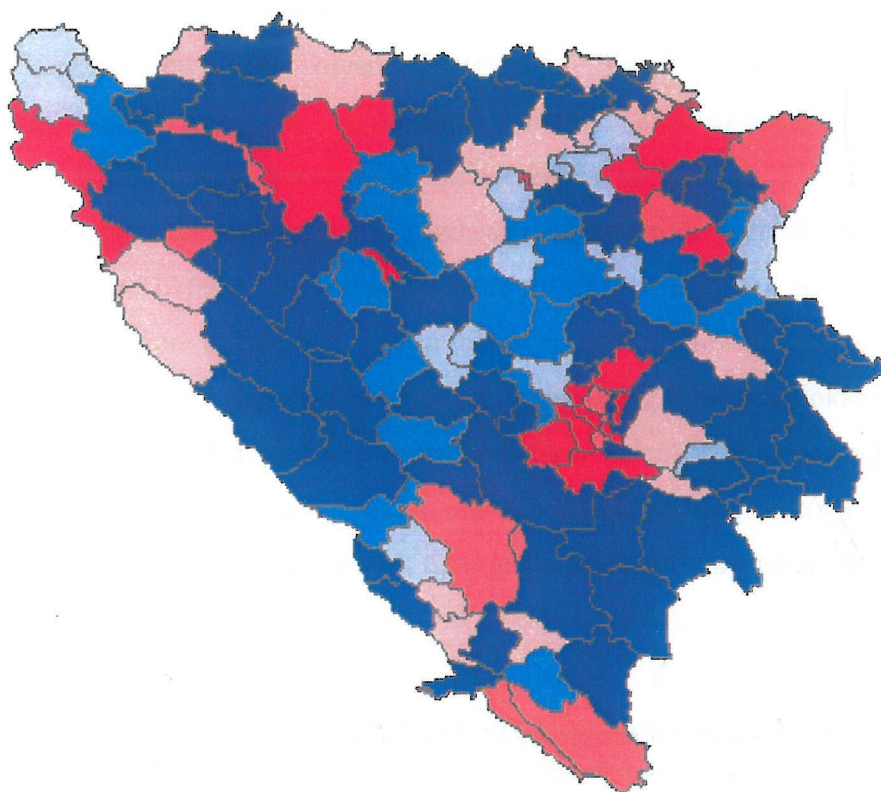
Forrás: saját szerkesztés

10. táblázat: Bosznia-Hercegovina járási kategóriái a Friganović-féle tipológia alapján (Kivándorlás)

Kivándorlás	Elnéptelene- dés	Jelentős mértékű elnéptelenedés	Kihalás			
Banovići	Bosanska Krupa	Busovača	Bileća	Istočni Drvar	Novi Grad	Neum
Bužim	Bugojno	Živinice	Bosanski Petrovac	Istočni Stari Grad	Novo Goražde/ Ustiprača	Nevesinje Tomislavgr ad
Cazin	Čelinac		Bratunac	Jablanica	Olovo	Travnik
Doboj Istok	Jajce		Breza	Kalinovik	Osmaci	
Gračanica	Jezero		Brod	Ključ	Petrovo	
Gradačac	Kakanj		Čajniče	Kneževo	Prijedor	Trnovo (RS)
Novi Travnik	Kiseljak		Čelić	Konjic Kozarska	Prnjavor	Ugljevik
Široki Brijeg	Kladanj		Centar	Dubica	Ribnik	Višegrad
Tešanj	Kotor Varoš		Fojnica	Kreševo	Rogatica	Vukosavlje
Živinice	Ljubinja		Gacko	Krupa na Uni	Rudo	Vareš
Zvornik	Maglaj		Glamoč	Kupres	Šamac	
Velika Kladuša	Posušje		Goražde	Livno	Sanski Most	
Visoko	Prozor-rama		Gornji Vakuf-			
Vitez	Sapna		Uskoplje	Ljubuški	Šekovići	
Pale - Prača	Teočak		Derventa	Lopare	Šipovo	
	Vlasenica		Domaljeva c	Lukavac	Sokolac	
	Zavidovići		Donji Vakuf	Milići	Srbac	
	Žepče		Foča	Modriča	Srebrenica	
			Grude	Mrkonjić Grad	Stolac	
K1	K2	K3	K4			

Forrás: saját szerkesztés

21. ábra: Bosznia-Hercegovina járásainak aránya a Friganović-féle tipológia alapján

Bevándorlás általi növekedés	10 %
Bevándorlás általi regeneráció	8 %
Bevándorlás általi enyhe regeneráció	1%
Bevándorlás általi nagyon kismértékű regeneráció	12%
Kivándorlás	11%
Elnéptelenedés	12%
Jelentős mértékű elnéptelenedés	1%
Kihalás	45%

Forrás: saját szerkesztés

4.4. A népesség korszerkezetének regionalizációs jelentősége

Regionalizáció vonatkozásában a népesség korszerkezetének jelentősége abból fakad, hogy különböző stádiumai magukban hordozzák a népesség természetes és térbeli mozgásának összes jellemzőjét (születések és halálozások száma, migráció), ezáltal a

korszerkezet a kvantitatív mellett, a népességfejlődés kvalitatív mutatójává is válik. A demográfiai jelenségekkel és folyamatokkal való szoros kapcsolatának köszönhetően alkalmas a népességfejlődés trendjének meghatározására, amely miatt egyedülálló, a többi demográfiai mutatóhoz képest.

A korszerkezet tehát olyan demográfiai keret, amely meghatározza funkcionalitás tekintetében a népességen belüli arányokat (kisgyermek, iskoláskorúak, fiatalok, termékenykorúak, munkaképes korúak stb.), amely arányok ismerete nélkülözhetetlen a társadalmi és gazdasági folyamatok megfelelő tervezéséhez, az egészségügy-, az oktatás, és a foglalkoztatáspolitik, valamint a nyugdíjrendszer kidolgozásához. Hiszen a korszerkezetben bekövetkezett változások tükröződnek a népesség szaporodási és halálozási mutatóiban éppen úgy, mint a munkaerőpiaci és egyéb jellemzőkben. Tehát a népesség korszerkezetének jelentősége abban rejlik, hogy meghatározza a népességfejlődés irányát térben és időben egyaránt (Vojković, 2007). Penev népességi korszerkezetre kiolgozott tipológiája a népesség korának hét stádiumát különbözteti meg (11. táblázat)

11. táblázat: A népesség korának stádiumai és azok jellemzői

Szakaszok	Átlag életkor (év)	20 évesnél fiatalabbak (%)	40 évesnél fiatalabbak (%)	60 évesnél idősebbek (%)
1. A korai demográfiai ifjúság	< 20	>58	>85	<4
2. Demográfiai ifjúság	20–25	50–58	75–85	4–7
3. Demográfiai érettség	25–30	40–50	65–75	7–11
4. A demográfiai öregség küszöbe	30–35	30–40	58–65	11–15
5. Demográfiai öregség	35–40	24–30	52–58	15–20
6. Mély demográfiai öregség	40–43	20–24	45–52	20–25
7. Legmélyebb demográfiai öregség	>43	<20	<45	>25

Forrás: Penev (1995. 19. o.)

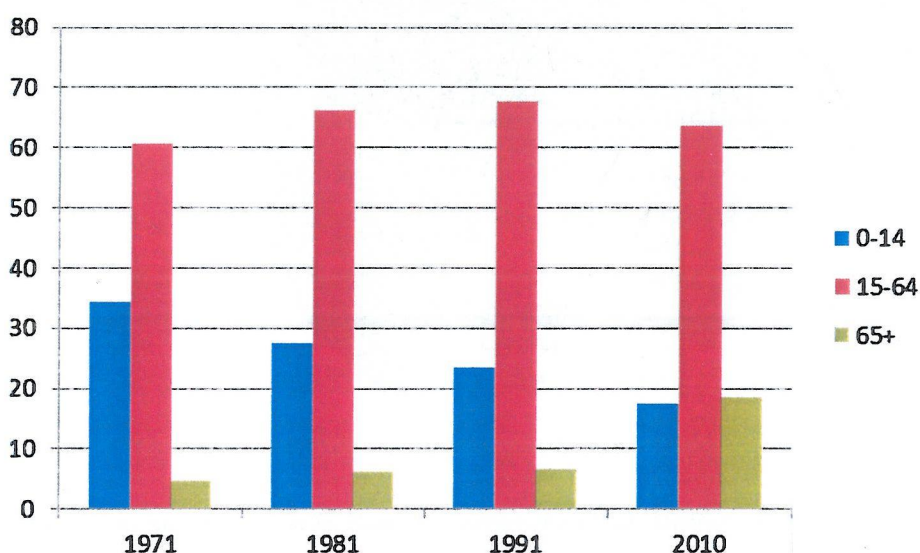
Az egyes stádiumok meghatározása a népesség korszerkezetének nem csupán aktuális képét tükrözi, hanem eszközként szolgál egy adott populáció múltjának megismeréséhez, illetve jövőjére vonatkozó prognózis felállításához (Penev, 1995).

Az elmúlt negyven évben Bosznia-Hercegovina népessége folyamatosan öregszik, amely leginkább a fiatalok népességén belüli arányának csökkenésében, illetve az időskorúak arányának növekedésében követhető nyomon. (22. ábra)

2010-ben a 65 év feletti népesség aránya 18,5% volt, ami az ENSZ osztályozása szerint már az öregedő társadalom ismérve. A folyamat gyorsaságát mi sem bizonyítja jobban, hogy 1971–1991 között a demográfiai érettség stádiumába tartozó ország 2000-re a demográfiai öregedés küszöbére került, azóta viszont intenzív előreagedés jellemzi.

22. ábra: Bosznia-Hercegovina korszerkezete (1971–2010)²⁴

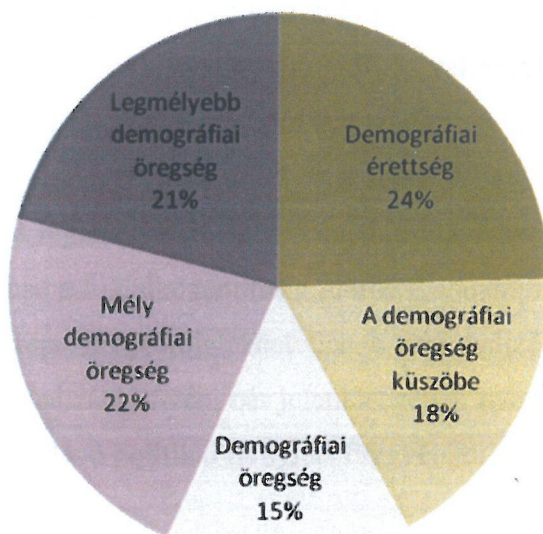
Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

2010. évi (becsült) adatok alapján makroregionális szinten a Peripanonoska makrorégió rendelkezik a legkevesebb korszerkezeti mutatókkal, míg a BH visokog krša makrorégió mutatja leginkább az előreagedés jeleit. A mezorégiók szintjén a Unsko-sanska, Posavsko-sprečansko-majevčko-donjodrinska, Gornjobosansko-lašvanska és a Zapadnohercegovačka mezorégiók a penevi osztályozás szerinti érett demográfiai mutatókkal jellemezhetők, amelyek alapján Bosznia-Hercegovinában a fiatalok népességén belül aránya e területeken a legmagasabb. Földrajzilag ezen területek a

²⁴ A 2013. évi népszámlálás korszerkezetre vonatkozó adatai a dolgozat írásakor még nem álltak rendelkezésre, ezért az 1971., 1981. 1991. évi népszámlálási adatok mellett Bosznia-Hercegovina Statistickai Hivatalának 2010. évi becsült adatai szerepelnek.

makroregionális központok (Szarajevó, Banja Luka, Tuzla, Mostar) és azok szűkebb agglomerációs övezetét képezik. Ezekről távolabb eső területek mezo és mikro szintjein egyaránt a demográfiai öregedés mélyebb szintjeivel találkozunk. A legnagyobb az időskorúak népességen belüli aránya Bila, polja i površi jugozapadne Bosne, valamint Planinska Hercegovina mezorégiók járásaiban. A járások korszerkezet szerinti besorolását a 23. ábra szemlélteti.

23. ábra: A járások megoszlása a korszerkezeti tipológia szerint

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

A népesség előregedése és térbeli differenciálódása, amely a demográfiai fejlődés stagnálásának és a Bosznia-Hercegovinára jellemző társadalmi-gazdasági fejletlenség következménye, az egyik legfontosabb demográfiai probléma, amelynek demográfiai, szociális és gazdasági hatásai már igen szembetűnőek. Meg kell említeni a lakosság rossz biológiai mutatóit is, amelyek térben nagyon nagy eltéréseket mutatnak és arra hívják fel a figyelmet, hogy Bosznia-Hercegovina számos reprodukciós problémával áll szemben, amely kihat a népességfejlődés alakulására. Ha figyelembe vesszük az említett előregedési trendet, valamint a háború következményeit (közel 250 ezer halott, 352 ezer menekült és megközelítőleg 450 ezer otthonát elhagyó) akkor látható, hogy a demográfiai megújulás térben és időben az egyik legsürgetőbb feladat.

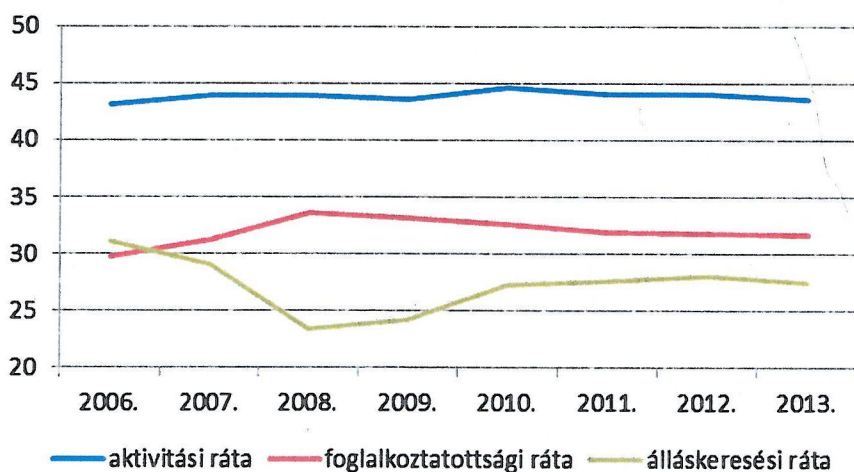

Sajnos Bosznia-Hercegovina még nem rendelkezik világos népességgpolitikával, amely alkalmas lenne a demográfiai degradáció megakadályozására.

4.5. A népesség társadalmi-gazdasági jellemzőinek szerepe a regionalizációban

Az eddigi vizsgálatokból kiderült, hogy a népességi dinamika, valamint az öregedés tekintetében Bosznia-Hercegovina népessége bizonyos fajta térbeli rendezettséget mutat, ami egyértelműen jelzi a regionális és a demográfiai fejlődés közötti kapcsolatot. A komplexebb kép ezért megkívánja a tér-demográfiai, valamint dinamikai elemek mellett a népesség társadalmi-gazdasági mutatóinak tanulmányozását is. A népesség társadalmi-gazdasági jellemzése igen sokrétű kutatást igényel, így – a teljesség igénye nélkül – kerül bemutatásra a regionalizáció szempontjából lényeges gazdasági aktivitás, illetve annak két komponense a foglalkoztatottság mértéke, valamint a munkanélküliek aránya. E két tényező szerepe megkérdőjelezhetetlen a regionalizáció területén, azon belül a népesség alapú regionalizáció terén, bár jelentőségének nyomatékosítása mindig az éppen aktuális és hatalmon lévő politikai irányítás függvénye.

24. ábra: A munkaerőpiaci helyzet alakulása (2006–2013)

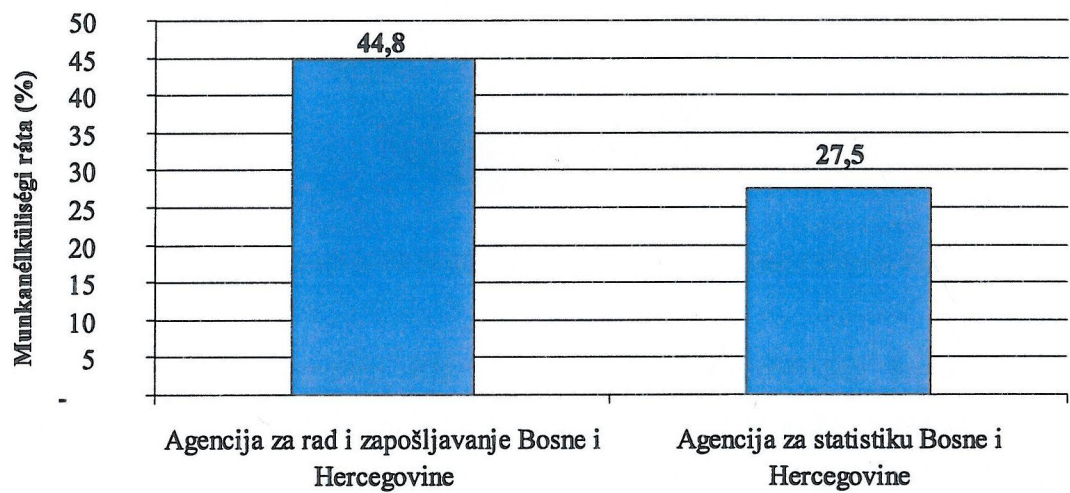
Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine adatai alapján saját szerkesztés

Bosznia-Hercegovina mezőgazdasága leginkább a kisparaszti termelők által működtetett mezőgazdaságot jelentette, amely mindig is nagyfokú importra szorult. A szocializmus idején az országban a nehéz- és a hadiipar jelentette a húzóágazatokat. Az 1992–1995 közötti háború alatt tönkrement ipar, megsemmisült infrastruktúra és a munkaerő felszámolása (hadsereg toborzása, halálos áldozatok) óriási recesszióval sújtották az országot, amelynek következtében a termelés 80%-kal esett vissza. Ezt követően egy rövid fellendülési időszak következett, amelyet a gazdasági világválság állított meg, majd rántott újra mélységekbe. (24. ábra)

Bosznia-Hercegovina munkaerőpiaca számos nehézséggel küzd, köztük a legszembetűnőbbek: a gazdaságilag aktív népesség alacsony aránya, a tartós munkanélküliség, a feketegazdaság terén növekvő munkahely-kínálat mellett kismértékű a legális új munkahely-teremtés, az új munkahelyekhez való hozzáférés korlátoltsága, a szakképzések és a munkaerő-kereslet összehangolatlansága, a megváltozott munkaképességűek populáción belüli magas aránya (gondoljunk csak a háború következtében fogyatékkal élővé vált viszonylag fiatal generációra), a munkaerő alacsony fokú mobilitási hajlandósága és végül, de nem utolsósorban a munkaügyi szervezet közvetítő funkciójának elégtelen volta. Szükséges megjegyezni, hogy Európa más országaival ellentétben, Bosznia-Hercegovinában a Munkaügyi és Foglalkoztatási Hivatal (Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine) a klasszikus értelemben vett munkaügyi és szolgáltatási feladatai mellett szociális intézmény is. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy minden, a munkaügyi kirendeltségen regisztrált álláskereső egészségügyi biztosításban, valamint különböző megélhetési támogatásokban (központi fűtés fizetése, villamos energia, tömegközlekedés) részesül. A felsőoktatási intézményekben költségtérítéses formában tanuló diákok például mind regisztrált „munkanélküliek”, mert tanulmányaik alatt a szociális ellátáshoz a munkaügyi központokon keresztül jutnak hozzá. Könnyen belátható, hogy ez a fajta munkanélküli támogatás igen demotiváló hatással jár a munkaerőpiacon és erősen torzítja annak valódi képét (25. ábra). A munkaügyi szakemberek becslései szerint a regisztrált munkanélküliek megközelítően 25%-a a szürke gazdaságban dolgozik. A fentiekből következik, hogy a Munkaügyi és Foglalkoztatási Hivatal által szolgáltatott, munkanélküliekre vonatkozó statisztika sokkal kedvezőtlenebb helyzetet mutat, mint az ország Statisztikai Hivatalának (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine)

munkaerőpiaci statisztikája.²⁵ Az egészségügyi biztosítás és egyéb támogatások reményében a Munkaügyi Hivatalnál regisztrált, azonban a munkaerőpiacon kereső tevékenységet folytató sokaság statisztikát torzító hatása ellenére a jelen dolgozat a társadalmi-gazdasági tényezők vizsgálata során ezen adatokra támaszkodik.

25. ábra: A munkanélküliségi ráta 2013. decemberi adatok alapján

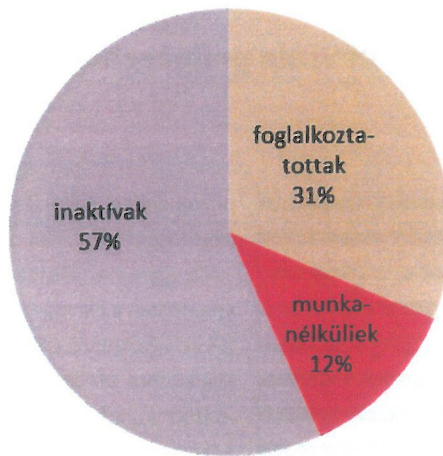
Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine és Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

2013. évi adatok alapján a munkavállalási korú (15–64 év) népesség száma 2 618 123 fő (az ország népességének 69,05%-a), a gazdaságilag aktív népesség száma 1 133 091 fő (29,88%), amelyből foglalkoztatott 821 600 fő, míg 311 491 fő munkanélküli. A gazdaságilag inaktívak száma 1 485 032 fő.

A munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitását, illetve az inaktív népesség nagy arányát a 26. ábra szemlélteti.

²⁵ dr. Asim Ibahimagić, az Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine igazgató-helyettesének 2013. október 16-án Barban a CPESSEC nemzetközi konferencián elhangzott előadása alapján.

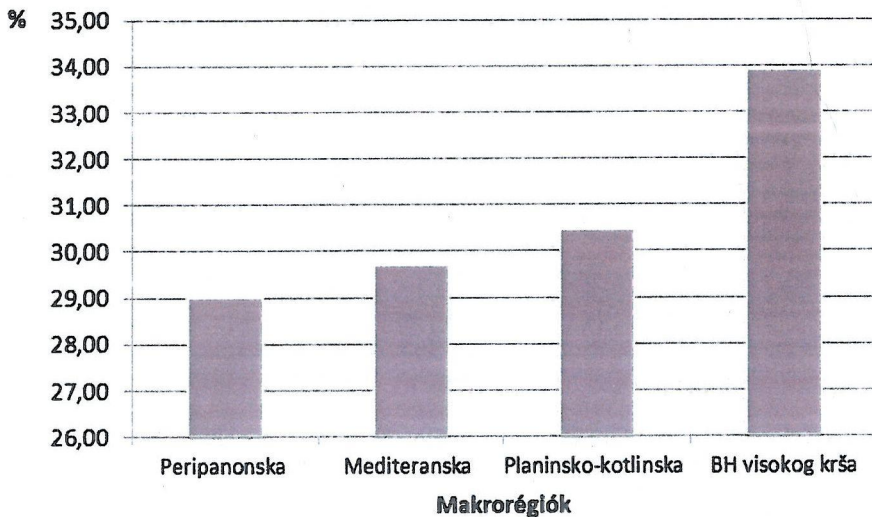
26. ábra: Bosznia-Hercegovina munkavállalási korú népességének gazdasági aktivitása

Forrás: Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

Makroregionális szinten BH visokog krša makrorégióban legmagasabb a gazdaságilag aktív népesség aránya (33,89%), a Peripanonska makrorégióban a legalacsonyabb (28,99%), a Mediteranska és a Planinsko-kotlinska makrorégiókban pedig alig magasabb az érték (29,69% és 30,44%) (27. ábra).

27. ábra A gazdaságilag aktív népesség aránya Bosznia-Hercegovina makrorégióiban (2013)

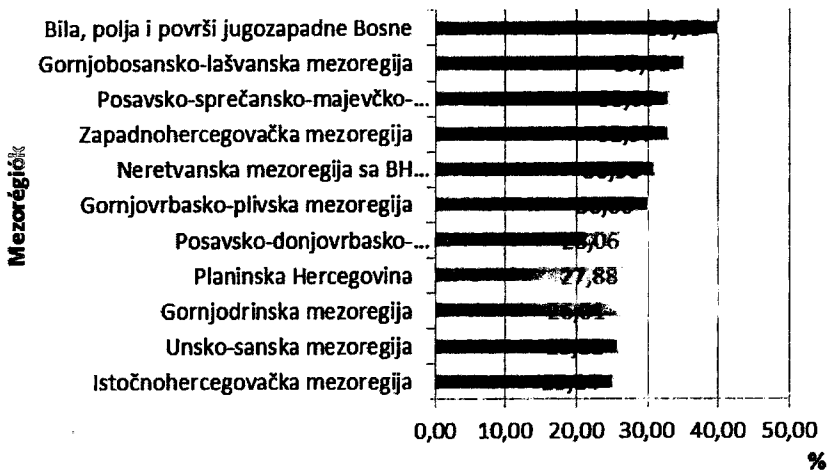

Forrás: Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

A mezerégiók szintjén a két szélső érték a Bila, polja i površi jugozapadne Bosne (39,89%) és az Istočnohercegovačka (25,14%). Az egyes mezerégiók gazdaságilag aktív népességének arányát a 28. ábra mutatja.

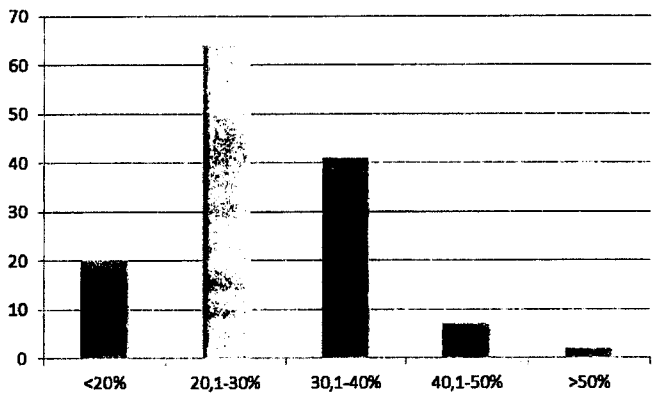
28. ábra: A mezerégiók gazdaságilag aktív népességének aránya (2013)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine és Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

A járásek szintjén már sokkal árnyékoltabb a kép. (29. ábra) A legtöbb járásban 20,1–30% közötti a gazdaságilag aktív népesség aránya, két járás tekintetében 50% feletti ez az érték, és 20 járás képviseli a 20%-nál kisebb értékeket.

29. ábra: A járásek gazdaságilag aktív népességének aránya (2013)

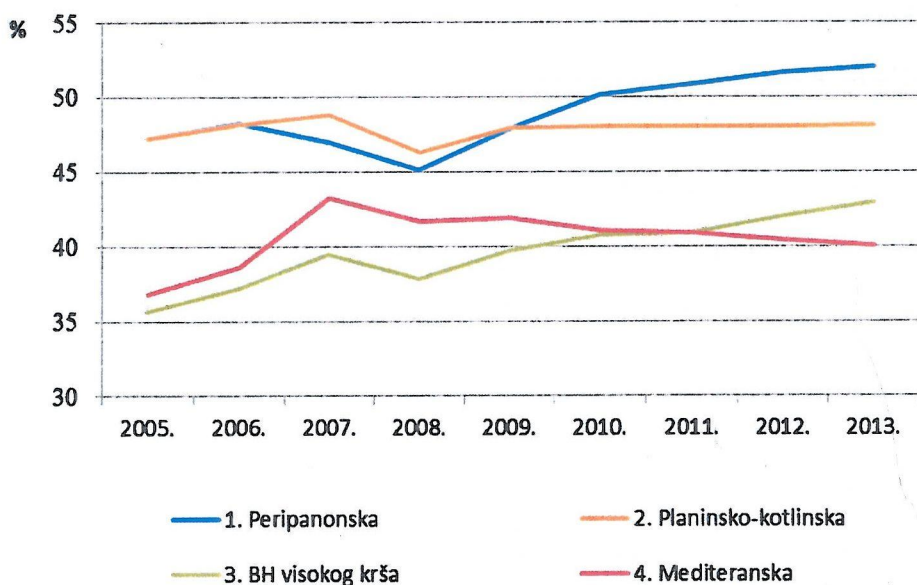

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine és Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

Az egyetlen, 10%-ot sem elérő gazdasági aktivitás Ravnora (6,07%), míg a legmagasabb arány Szarajevó központi járására (Centar, 69,49%) jellemző.

A gazdaságilag aktív népesség egy része munkanélküli, azaz nem rendelkezik állandó, bejelentett munkahellyel. A *munkanélküliek népességen belüli aránya* egyik indikátora az adott terület fejlődésének gátját szabó demográfiai, társadalmi és gazdasági problémáknak. (30. ábra) Bosznia-Hercegovina makrorégióiban az elmúlt tíz évben munkanélküliek száma 2007-ig nőtt, majd 2007–2008 között csökkenésnek indult. A gazdasági válság beköszöntével azonban Peripanonska és a BH visokog krša makrorégiókban intenzíven, a Planinsko-kotlinska makrorégióban pedig mérsékelt növekedő tendencia figyelhető meg. Egyedül a Mediteranska makrorégióban tapasztalható enyhén csökkenő tendencia.

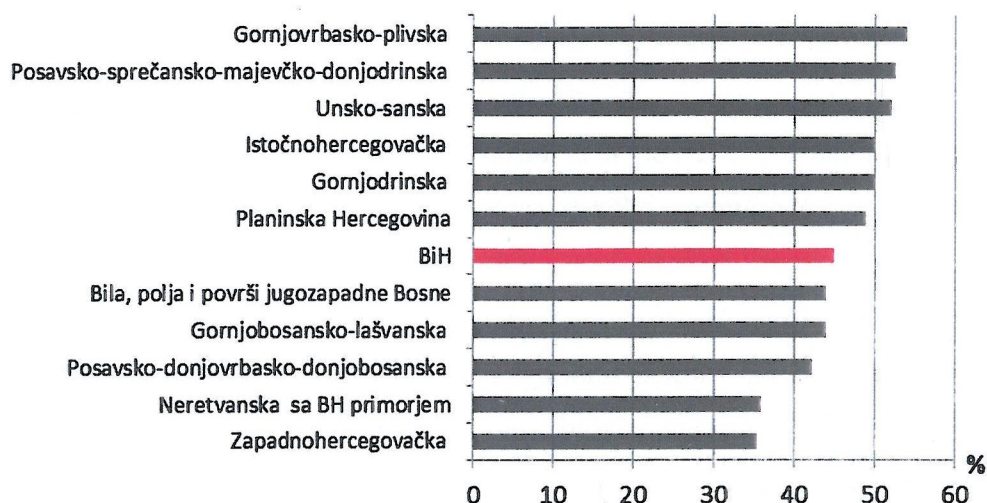
30. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina makrorégióiban (2005–2013)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine és Agencije za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

A mezorégiók szintjén a munkanélküliek népességen belüli aránya 35,30% (Zapadnohercegovačka) és 53,85% (Gornjovrbasko-plivska) között oszlik meg. Hat mezorégió az országos átlaghoz (44,83%) képest magasabb, öt pedig alacsonyabb értéket mutat. (31. ábra)

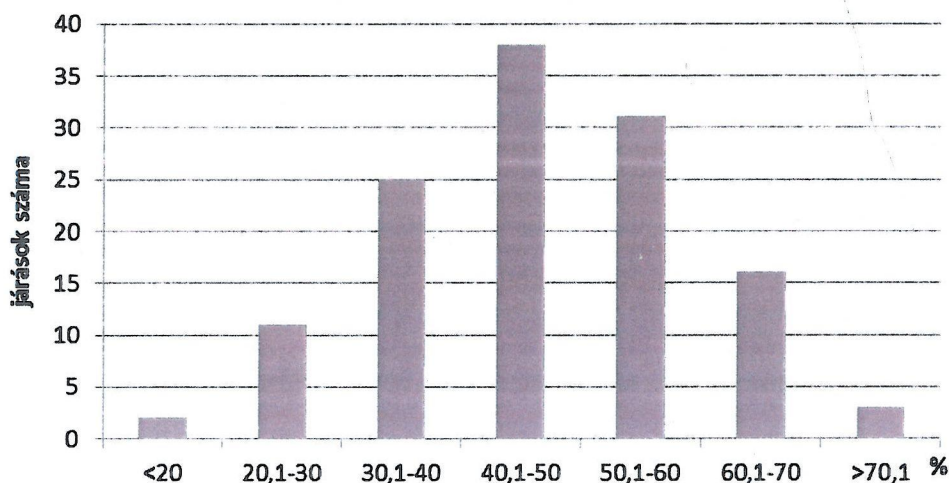
31. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina mezejében (2013)

Forrás: Agencija za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

A legnagyobb szórás természetes a járási szinten mutatkozik ahol 15,64% (Centar) és Teočak (87,78%) között oszlik meg a munkanélküliek népességen belüli aránya.

32. ábra: A munkanélküliek népességen belüli aránya Bosznia-Hercegovina járásaiban (2013)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine és Agencija za rad i zaposljavanje Bosne i hercegovine 2013. évi adatai alapján saját szerkesztés

A munkahellyel nem rendelkezők arányának járások száma szerinti alakuását a 32. ábra szemlélteti. A legtöbb (38) járás az országos átlagot közelíti (40,1–50%), a két szélső érték felé számuk egyre kevesebb.

A fentiek alapján kiderül, hogy önmagában a népességszám nem nyújt elegendő információt egy adott területet jellemző munkanélküliségről és/vagy foglalkoztatottságról, a népességszám növekedése csupán nagyobb mértékű munkaerőkínálatot eredményez, de önmagában nem növeli a foglalkoztatottságot. A foglalkoztatottság sokkal inkább az adott terület természeti és mesterséges erőforrásainak kiaknázási lehetőségeitől függ, ami viszont túlmutat a demográfia kérdéskörén (Miletić, 1998). A népesség alapú regionalizáció kidolgozásához azonban elkerülhetetlen a regionális gazdaság – mint fejlődési faktor – állapotának demográfiai szemszögből való felérképezése, azaz a foglalkoztatottság szintjének területi behatárolása. Ennek okán született meg egy olyan mutatószám, amely az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma, illetve az országos mutató hányadosaként alkalmas a *tér-népesség-fejlettség* kapcsolatának bemutatására.²⁶

Bosznia-Hercegovinában a mikroregionális foglalkoztatottsági szint értékei igen széles skálán, 0,21-től (Vukosavlje, Ravno) 5,35-ig (Petrovac) mozognak. Bosznia-Hercegovina foglalkoztatási szintjét 1,00-nek tekintve mindössze 35 járás haladja meg az országos szintet, és 107 járás esetében ezen érték alatt van. (12. táblázat)

12. táblázat: Járási foglalkoztatási szintek (2013)

foglalkoztatottsági együttható *	járások száma
<0,50	29
0,50–0,99	78
1,00–1,50	27
>1,50	8

* Bosznia-Hercegovina – 1,00

Forrás: Miletić, R. (1998) együtthatója alapján saját szerkesztés

26 Bővebben: Miletić, R. (1998): Aktivnost i zaposlenost stanovništva u funkciji regionalizacije", Demografske osnove regionalizacije Srbije, Posebna izdanja, knj. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijic" SANU) p.182-186.

Amikor a népesség gazdasági szerkezetéről beszélünk, általában egy adott térség társadalmi és gazdasági fejlettségének fontos mutatójaként említjük. A térség társadalmi és gazdasági fejlődés során folyamatosan változik a munkaerő iránti kereslet, valamint a munkaerő kínálat mennyisége és minősége. A népesség, mint gazdasági potenciál különböző ismérvek mentén (munkaképesség, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottság) történő vizsgálata tehát különösen fontos egy adott térség, régió fejlesztési irányának és módjának meghatározása során.

4.6. Az etnikai és kulturális tényezők regionalizációs jelentősége

A balkáni országokban zajló regionalizációs folyamatok népességi aspektusának megértése nem nélkülözheti a Balkán kultúrtörténetének, a *kelet* és *nyugat* geopolitikai útkereszteződésének tanulmányozását. A Balkán félsziget, egy olyan tér, ahol különböző kultúrák és civilizációk folyamatosan keveredtek egymással és a történelem viharáiban olyan multietnikummal és multikultúrával rendelkező államok születtek, amelyekben Jugoszlávia felbomlását követően az utódállamok területi egységeinek kialakítása feltételezte (volna) a térség történelmi háttérének, civilizációs fejlődésének és antropológiai képének ismeretét és annak gondos differenciálását. Bebizonyosodott, hogy a régiókra történő területfelosztás feltétele a történelmi és kulturális kohézió fenntartása, amely biztosítja az egyes társadalmi csoportok identitásának megőrzését. A fentiek alapján a regionalizációs folyamatokról minden kétséget kizáróan a múlt évszázadot tarkító etnikai, társadalmi és politikai tényezők hordozzák a legtöbb információt. A Szovjetunió szétesését követően számos térségben tanúi lehettünk nemzetiségi-vallási összecsapásoknak, amelyek évszázados feszültség eredményeként törtek újra a felszínre, mialatt Nyugat-európa az európai integráció megteremtésén munkálkodott (Vojković, 2004). Azonban az Európai Unió államai sem mentesek a nemzetiségi konfliktusoktól, amelyeket Glatz Ferenc egy sajátos „xenofóbiaként” definiál és rámutat e jelenség lehetséges drámai következményeire a határok nélküli Európában. Példaként említi az 1999. évi ausztriai választásokat, ahol a fasiszta ideológia újra előtérbe került. A történelem nem ismétli önmagát, csupán tovább növeli a történelem során nem rendezett feszültségeket. A Szovjetunió (és a hajdani Jugoszlávia) politikai és közigazgatási eszközökkel kordában tartotta a nemzetiségű eredetű problémákat, de nem volt képes őket megoldani. Ezért a történelem

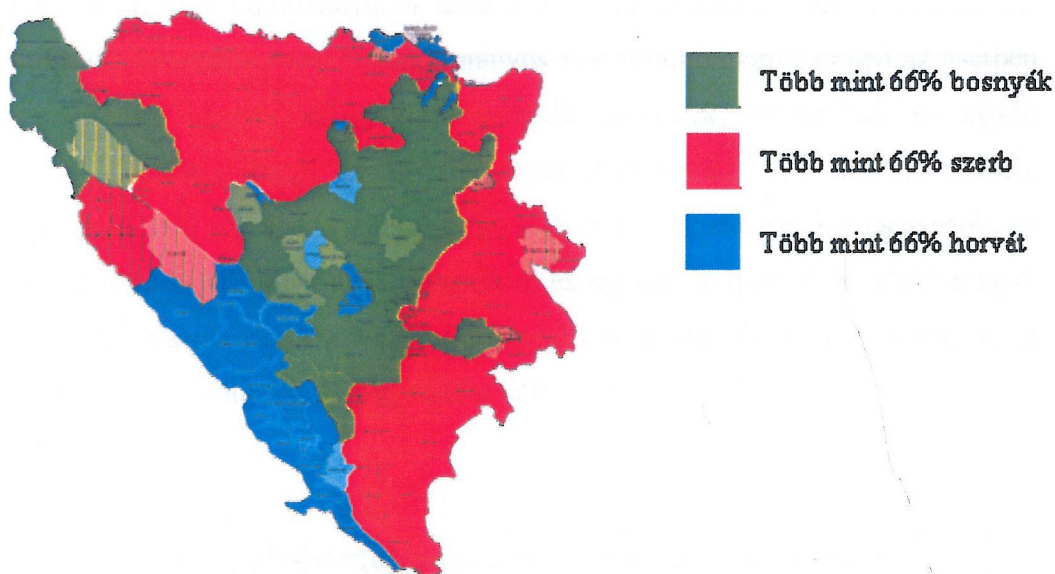
ismétlődéséről beszélni és nem figyelembe venni annak folyamatát, egyet jelent a történelem megkérdőjelezésével (Glatz, 2009). Itt érdemes megjegyezni, a regionalizáció egy másik aspektusát is, mégpedig a nemzeti, politikai és stratégiai érdekek mögött megbúvó nacionalizmust, amely a világ minden részén jelen van és szintén a terület (újra)felosztására törekszik. Az egymással kompatibilis, egységes rendszerbe foglalható régiók kialakításához tehát elengedhetetlen a tudományosan megalapozott történelmi tények objektív vizsgálata. Ez a fajta regionalizációs szemlélet különösen érvényes Bosznia-Hercegovinára, amely földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan mindig a különböző etnikumok keveredésének színtere volt, és nemzetiségi szempontból ma is Európa egyik különleges országa: a bosnyák, szerb és horvát nemzetiségek közös állama.

4.6.1. Kulturális pluralizmus vs. multikultúra

A kultúrának számtalan definíciója létezik, különböző tudományágak eltérő megközelítések mentén más-más meghatározásokat írnak le. A kultúrának egy tág és egységes értelmezése szerint: „A kultúra mindazon ismeretek, értékek, reflexek, viselkedési modellek és sémák, szokások és hiedelmek összessége, melyeket az egyén az őt felnevelő közegben, a szocializáció során részint megfigyelhető, részint észrevétlen módon elsajátít.” (Józsa, 1976:143), vagyis a kultúra a származástudat, a történelem, a hagyományok, a vallás, az erkölcsi értékek és az életmód egységes kifejezése. Magában hordozza a befogadás és a kizárás, az egységbe foglalás és a felosztás ambivalenciáját éppúgy, mint a nemzet fogalmának egy meghatározó elemét, vagy egy nemzetiség identitásának alapját. Nemzet és nemzetiségek, egységes kultúra és kultúrák egysége vajon létezhetnek-e együtt? Semprini szerint a kulturális sokszínűség az az érték, amely lehetővé teszi a nemzetiségi csoportok harmonikus együttélését egy pluralista társadalomban. A politika azon területe, amely világosan megfogalmazza az állam és a nemzetiségek viszonyát, vagyis azt a polgári kultúrát, amely az egységes jogi és gazdasági intézményrendszer elfogadásán alapul, ugyanakkor tiszteletben tartja a kulturális különbségeket (Semprini, 1999). Ahogy azonban nem sikerült a kultúra fogalmának meghatározására egy egységes értelmezést találni, úgy a kultúra „felhasználásának” is megannyi variációja ismeretes, a jószándékú politikától az antidemokratikus tevékenységekig (Mujagić, 2012).

A nemzetiségi politika megjelenése Bosznia-Hercegovinában és a hajdani Jugoszláviában, mint a szocialista rezsimet követő időszak kísérőjelensége, egész Kelet-európában a demokratikus átalakulási folyamat alkotóeleme volt. E sajátos politikai áramlat már a 70-es években felütötte fejét, amikor is a kulturális kötődés a nemzeti, nemzetiségi, nemi, regionális stb. identitásban nyilvánult meg (Vrcan, 2001), vagyis amikor a kultúra – hátrahagyva addigi eszmeiségét –, a másság kizárásának alapjává lett. A kultúra (főleg nemzeti és nemzetiségi téren) mára igen érzékeny területté vált, amely a maga nemes értékei mellett egyben az agresszió táptalaja is a társadalmi, politikai szférában. Bosznia-Hercegovina példája kiválóan alkalmas annak szemléltetésére, hogy miként válik a kultúra a politikai fenyegetettség gyökerévé. Bosznia-Hercegovinát joggal nevezhetnénk az etnikai gettók országának (33. ábra), ahol az etnonacionalizmus nem csupán ellehetetleníti a politikát, de számos regionális szintű problémának is forrása (Mujkić, 2012).

33. ábra: Bosznia-Hercegovina etnikai szerkezete (2012)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2012. évi adatai alapján saját szerkesztés

...és az érem másik oldala. A balkáni népek minél inkább törekszenek arra, hogy különbözzenek szomszédaiktól (nyelv, eredet, vallás, történelem, stb.) annál inkább

tűnnek hasonlóknak a külső szemlélő számára. Ez Branimir Stojković²⁷ szerint egy „mozaik jelenség”: minél távolabbról (és minél apróbb elemeit) vizsgáljuk, a mozaik annál homogénebbnek tűnik, és fordítva: minél közelebből szemléljük (vagy akár alkotórészei vagyunk a mozaiknak), az összkép eltűnik, elemeire esik szét.

Ha körülnézünk Kelet-Európában, egyértelműen megállapítható, hogy a 80-as évek végén bekövetkezett rendszerváltozások során az etnikailag és kulturális vonatkozásban homogén népességgel rendelkező országok többé-kevésbé zökkenőmentesen vették a nemzetállam konszolidációjának lépéseit. Azok az országok pedig, amelyek kulturális pluralizmussal voltak jellemezhetők (pl. Jugoszlávia) sokkal hosszabb – esetenként véres – utat jártak be és több nemzeti államra bomlottak fel. A veszély forrása abban rejlett, hogy az egy etnikumhoz tartozó népcsoportok lakóterülete nem fedte le minden esetben az egykori tagköztársaságok közigazgatási területeit, amely megnehezítette az etnikai alapon történő területfelosztást (Mujkić, 2012). Ekkor kezdték a kultúrát fegyverként bevetni a nacionalista egoizmus, a dominancia politikájának győzelme érdekében (Colović, 2008). Ennek a folyamatnak a legnagyobb vesztese Bosznia-Hercegovina lett, ahol a háború lezárása érdekében megfogalmazott Daytoni békeszerződés alkotmányossá tette a multikulturalizmust az ország etnikai gettókra történő felosztása által. Az alkotmányos multikulturalizmus ebben az esetben azt jelenti, hogy Bosznia-Hercegovina: szerbek, horvátok, bosnyákok és egyéb (nemzetiségek) országa. Ezzel az egyetlen mondattal sikerült egy nemzet nélküli, állampolgárok nélküli országot varázsolni, amelyben a nemzetet etnikai csoportok, az állampolgárokat „szerbek, horvátok, bosnyákok és egyéb” helyettesítik (Ibrahimagić, 2004). Így vált Bosznia-Hercegovina saját függetlenségének áldozatává: a kulturális sokszínűség helyett a kulturális alapon történő ellehetetlenítés színtere.

4.6.2. A bosznia-hercegovinai multikultúra történelmi háttere

Bosznia-Hercegovina iskolapéldája lehet annak, milyen módon lehet politikai és nacionalista érdekek mentén átírni a történelmet. Bosznia történelmét számos történész feldolgozta, köztük többen a szomszéd országokból, akik politikai ideológiától vezérelten próbálták bizonyítani a boszniai tér és népesség eredetét. Többnyire horvát és

---

²⁷ Dr Branimir Stojković: *Balkan i globalna kultura*, utószó: Andrea Semprini, „Multikulturalizam” c. könyvéhez, Clio, 1999

szerb történetírók tollából származnak azok az írások, amelyek szerint a mai boszniai népesség egyesek szerint a horvát, mások szerint a szerb etnikai korpuszból származtatható. A horvát és a szerb történelem nem ismeri el a boszniai népet, és semmit, ami annak önállóságát támasztaná alá, mint a kultúra, hagyományok, valamint az államiság. Bár a boszniai etnosz bizonyítása nem nehéz feladat, Bosznia-Hercegovina népességének kérdésköre már jóval bonyolultabb (Imamović, 1998). A bosznia-hercegovinai népesség etnogenezisének objektív vizsgálatához a történelmi tények sokkal mélyebb és időben tágabb kontextusban történő áttekintése szükséges.

Az ókorból származó régészeti leletek alapján Bosznia területe már az antik időkben – jóval a szlávok betelepülése előtt – is lakott volt. A népességet már ekkor több nemzetiség alkotta, hasonlóan Görögországhoz és Albániához, amelyek területét – földrajzi fekvésükből adódó izoláltság miatt – elkerülte a szláv bevándorlás. Bosznia azonban földrajzi pozíciója által nem kerülhette el a szláv inváziót. A bosnjanok²⁸ (ahogy a Bosznia területén őket nevezték) az illír etnikum leszármazottai, az etnogenezisükben fellelhető szláv komponens csupán kulturális elemeket tartalmaz, etnikai elemeket nem (Bojanovski, 1988). Ez a komponens a későbbiek során az itt élők identitástudatában dominánssá vált, zavart okozva ezzel számos kutató munkájában, akik a mai bosanacokat²⁹ (muzulmán, katolikus és görögkeleti vallásúakat) szlávoknak, vagyis szerbeknek, horvátoknak tekintik. A témában mértékadó diszciplínák, mint az archeológia és az etnológia azonban kellő tudományos magyarázattal szolgál e félreértés tisztázására (Purivatra – Imamović – Mahmutćehajić, 1991).

A Kr.e. II. évezred nagy eurázsiai népvándorlás során a mai Bosznia-Hercegovina területét illír törzsek telepedtek meg. Bár Bosznia-Hercegovina területén már a kőkorszakból is maradtak fenn emberi életre utaló nyomok, az illír nép volt az első, amelynek a neve ismerté vált, és amely nép egységét csak – két évezred múlva – a VII. században betelepülő szlávok törték meg. Mivel Bosznia-Hercegovina gazdag arany, ezüst, réz és vas lelőhelyekben, fémforrás terén lakói nagy előnyre tettek szert a szomszédos területekhez képest, így Bosznia-Hercegovina a legismertebb illír törzsek fő kulturális és politikai központja lett (Stipčević, 1974). A fennmaradt középkori dokumentumok alapján a Bosznia területén élők egységes népességet alkottak, amelyet a források bosnjaninokként emlegetnek. Természetesen a különböző okok által indukált háborúk (vallási, területszerző stb.) következtében gyakorivá váltak a

²⁸ Bosnjanok (Bošnjani) - Bosznia területén élő nép középkori megnevezése

²⁹ Bosanac – boszniai, Bosznia területén élő

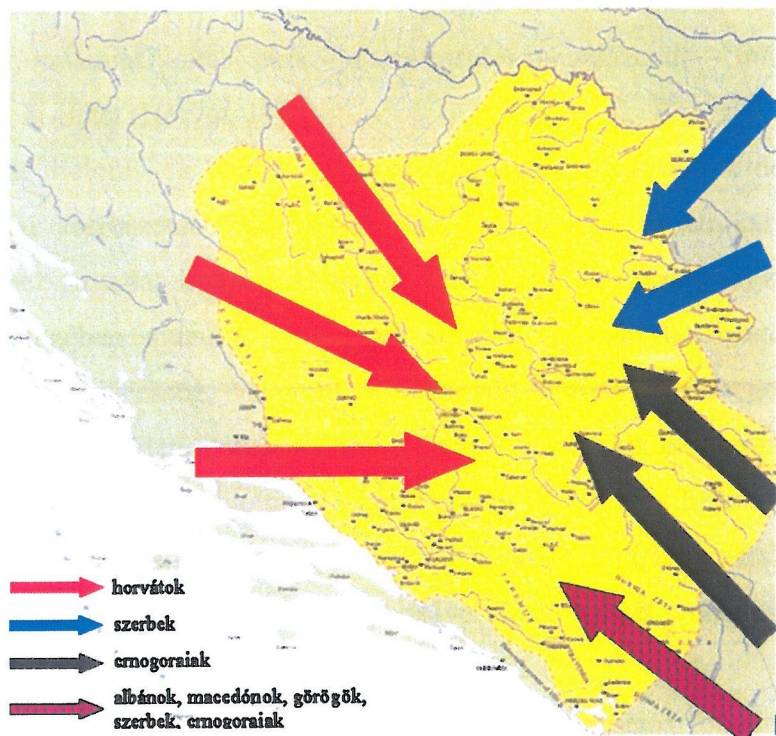
népességmozgások. A bosnjaninok kifelé, más népcsoportok befelé vándorlása éppoly természetes volt, mint a kontinens más területein. Kétségtől, a szomszédos területekről érkezők (szerbek, horvátok) telepedtek le nagyobb számban, azonban nem többen, mint amennyi bosnjanin telepedett le más területeken. Ugyan a gyakori háborúk révén Bosznia egyes területei is átmenetileg hol az egyik, hol a másik szomszédos ország hatalma alá kerültek, de ez soha nem jelentette Bosznia tartós csatlakozását valamely más országhoz, így a népesség etnikai képében sem állhatott be teljes átrendeződés. Ezt támasztják alá azon forrásdokumentumok is, amelyek a középkori Bosznia népét – az anyaország nevéből eredően – bosnjaninoknak/bosanacoknak (*Natio bosnensis*) nevezi, ahogy Horvátországot horvátoknak, Szerbiát szerbeknek. A bosnjaninok életmódját és értékrendjét alapvetően vallásuk, a bogumil vallás határozta meg, amelyet „mi hitünk” „mi törvényünk” elnevezéssel illették, külföldi dokumentumok pedig „boszniai vallásként” említenek (Imamović, 1998).

A XV. század közepén Bosznia török uralom alá került, amely sorsdöntő fordulatot hozott népe életében. A helyi népesség vallási képviselői és legfőbb nemesei önszántukból keresték fel a szultánt Jajceben, hogy felajánlják szolgálataikat és elismerjék uralkodójuknak, egyúttal saját akaratukból áttérjenek a muzulmán hitre. Ez az esemény a szultánt is meglepte, és válaszul – tőle szokatlan módon – nagy kedvezményeket biztosított számukra, ezáltal Bosznia, és bogumilból muzulmánna lett népe különleges státuszhoz jutott a Török Birodalomban (Handžić, 1940). A Török Birodalom több országot és sokféle népet foglalt magába, ezért a népesség mozgatásának stratégiai jelentősége lett. Egyrészt török helytartók költöztek be az elfoglalt országok területére rendfenntartás végett, másrészt a folyamatosan jelen lévő török hadsereget kísérő rengeteg kíséret, szolgáló személyzet (hordárok, útépítők, élelmezők stb.), telepedett meg az országban. Boszniában mint határ-térségben a Birodalom és Európa között különös jelentősége lett a kevésbé lakott területek benépesítésének, amelynek eredményeképpen a szomszédos területekről telepítettek be – főként állattenyésztéssel foglalkozó – embereket (vláhok), akik a katonaság élelmiszerellátását és egyéb szükségleteit biztosították. A hadseregnek tett szolgálat fejében különböző adókedvezményekben részesültek, ezáltal sokkal jobb életkörülmények között éltek, mint a földműveléssel foglalkozók; nem meglepő tehát, hogy szívesen választották önként is a határ-országban történő letelepedést (Vasić, 1962). A bosznia-hercegovinai bevándorlási folyamat legjelentősebb célterülete Hercegovina volt: a szomszédos országokból érkező szerbek, crnogoraiak mellett

albánok, macedóniaiak és görögök is megjelentek. A Drina folyó mentén, Zvornik és Tuzla térségében szerbek és crnogoriaiak, Szarajevó térségében crnogoriaiak és dalmátok, míg Kiseljak környékén, valamint Bosznia nyugati és észak-nyugati területein (Kupres, Livno, Glamoc) horvátok telepedtek meg. Közép-Boszniát kezdetben elkerülte a bevándorlási folyamat, mivel sűrűn lakott térségnek számított és nem volt hely a betelepülőknek. (34. ábra)

34. ábra: Népeségmozgások Bosznia-Hercegovina területén a XV. században

Forrás: Imamović (1998) alapján saját szerkesztés

A helyi, immár muzulmán hitű lakosság a török hódításokban való részvételért nemesi rangokat, és az újonnan meghódított területeken földeket kapott. A bosznia-hercegovinai betelepülések mellett tehát egy fordított folyamat is megfigyelhető, mégpedig a nemessé lett bosnjaninok migrációja a Török Birodalom újonnan elfoglalt területeire. Egy török útirajz író, Evlija Čelebija 1660-ban készített beszámolója³⁰ szerint az elfoglalt magyar városok többségében (Buda, Szigetvár, Siklós, Pécs,

³⁰ Bővebben: Čelebija, E.: Putopis, Szarajevó, 1967.

Székesfehérvár) „boszniai” nyelven beszélnek, és úgy hallotta Buda és Kanizsa lakosainak nagy része bosnyák. Hasonlóképpen említ még több bosnyák várost, amelyekben – leírása alapján – sok féle nyelven beszélnek, de a fő nyelv a bosnyák. Egy spliti nemes, Anastasija Jurjević 1625-ből származó dokumentumai³¹ szerint Horvátország területén Sinj, Skradin, Zadar környéke, Karin, Knin, Vrlić, Drniš is otthont adott több száz bosnyáknak. Miután a török hadsereg 1683-ban Bécs elfoglalására irányuló törekvése megghiúsult, a Török Birodalom fokozatosan elveszítette hatalmát és elfoglalt területeit Európában. A katonaság visszavonulásával megkezdődött a magyarországi, szlavóniai, bácskai, bánáti, szerémségi, likei, dalmáciai, majd szerbiai területekről a muzulmán, illetve bosnyák lakosság elvándorlása. A muzulmán népesség egy része önszántából hagyta el otthonát, más részüket elűldözték, meggyilkolták, valamint voltak, akik – az agressziót megelőzendő – más (keresztény) néven kezdtek új életet (Horvat, 1941).

A török uralom – a vláhok tömeges betelepítésével – alapvetően átalakította Bosznia etnikai szerkezetét. 1865 körül Bosznia-Hercegovina etnikai szerkezete a következő képet mutatta: Bosznia középső, keleti, déli és észak-nyugati területein a népesség többségében muzulmán volt, itt élt a muzulmán bosnyákok 66%-a. A katolikus bosnyák népesség, valamint a betelepült horvátok Hercegovina nyugati, Bosznia dél-nyugati területén, illetve a Száva partján éltek, akik a bosznia-hercegovinai katolikus populáció 80%-át alkották. A helyi pravoszlávok és a betelepült szerbek és crnogoraiak, akik az ország pravoszláv vallású népességének 70%-át tették ki, az ország észak-nyugati területének a Száva és az Una folyó közötti részét, valamint Hercegovina keleti területét.

Az Osztrák-Magyar Monarchia uralma alatt új migrációs folyamatok zajlottak Bosznia-Hercegovina területén. A népesség területi eloszlásában bekövetkezett változások elsősorban a muzulmán lakosságot érintették, de változást hoztak a keresztény hitűeknek is, mivel az osztrák hatalom végleg eltörölte a katolikus bosnyák és a pravoszláv bosnyák nemzetiségi kategóriát. Ettől kezdve a bosnyák egyet jelentett a muzulmánval, a horvát a katolikussal, a pravoszláv pedig a szerbvel. Az osztrák nemzetiségi politika a katolikus vallás megerősítését tűzte ki célul, így tervszerűen telepítették ki a muzulmánokat Bosznia-Hercegovina területéről (mintegy 180–200 ezer fő), és keresztényekkel telepítették be az országot, elsősorban osztrák hivatalnokkal,

---

³¹ Bővebben: Živković, P. : Povijest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća, Mostar, 1994.

majd a Monarchia egyéb területein élő (magyar, horvát, cseh, tiroli) parasztsággal (Bogičević, 1950). A be- és kitelepítések eredményeképpen a muzulmán népesség relatív aránya csökkent, míg a keresztényeké (katolikus, pravoszláv) nőtt.

A Jugoszláv Királyság ideje alatt (1918–1941) a népesség etnikai szerkezetére³² ható legnagyobb mértékű változás 1939-ben következett be amikor az új Szávai Bánság létrehozásával Bosznia-Hercegovina területéből közel 612 km², népességéből pedig megközelítően 712 ezer fő került idegen hatalom alá, akik 62%-a katolikus, 13%-a pravoszláv, 20%-a muzulmán és 5% egyéb vallású volt. A második világháborút követően a Jugoszláv Szocialista Államszövetség, amelyben Bosznia-Hercegovina, mint Bosznia-Hercegovina Népköztársaság néven született újjá, és visszakapta eredeti területét. A szocialista időszakban a politikai érdekek úgy kívánták, hogy csak két nemzetiség (horvát és szerb) létezhessen, így a bosnyákok hivatalosan „nem voltak jelen”. A bosnyákok vagy horvátnak, vagy szerbnek (esetleg „egyéb”-nek) voltak kénytelenek vallani magukat. Az 1961-es népszámlálás alkalmával a bosnyák nemzetiséget a „muzulmán” (musliman) vették be a választható nemzetiségek sorába, függetlenül attól, hogy ez nem a nemzetiségi hovatartozást, pusztán a vallási meggyőződést jelenti. Az ország politikai ellehetetlenítése érdekében 1991-től 2013-ig nem történt népszámlálás. A 2013. évi népszámlálás tette lehetővé – hosszú idő után először – hogy a népszámlálási kérdőíven megjelent a „bosnyák”, mint választható nemzetiségi kategória.

4.6.3. Kulturális elemek Bosznia-Hercegovinában

A történelmi áttekintés után egyértelművé válik, hogy Bosznia-Hercegovina etnikailag igen heterogén népességnek ad otthont, amely népesség kultúrájának teljeskörű bemutatása szinte lehetetlen feladat, ezért a regionalizáció szempontjából számomra legfontosabb elemeket kiválasztva – a teljesség igénye nélkül – mutatom be az etnikai, vallási és nyelvi kultúrelemeket.

A bosznia-hercegovinai kultúra megértéséhez először néhány fogalmat érdemes tisztázni. „*Bosznia*” az ország régi neve, amelyet ma Bosznia-Hercegovina rövidített megnevezésére használnak. A „*Bosanac*” [boszniai] fogalom azt az embert jelöli, aki Boszniában született, az országot hazájának tartja. Bosanac lehet valaki – *etnikai*

³² Az etnikai szerkezetre a népszámlálás vallási adataiból következtethetünk.

identitás alapján – bosnyák, szerb, horvát, vagy egyéb, illetve – *vallási* hovatartozás alapján – muzulmán, pravoszláv, katolikus, egyéb, vagy ateista, valamint a nemzetiségi és vallási jegyek alapján ezek minden kombinációja is előfordulhat. Természetesen az országnév rövidített változatából kimaradt Hercegovina népessége szintén Bosanac-nak minősül. Az ország határain kívül tehát bosanac [Bosnawi /arab/; Bosanac /német/; Bosnian /angol/] jelzővel illetnek minden Bosznia-Hercegovinában élő személyt, és fenntartják a rájuk vonatkozó a minden szeterotípiát.

„*Bosnyák*” fogalma tehát egy etnikai csoportot jelöl, akik nagy része (de nem mindenki!) muzulmán vallású, az iszlám hagyományokat követik életmódjukban, pl. az utódok névválasztása, az étkezési szokások terén. (Magyarországon a bosnyák megnevezés olykor – helytelenül – a boszniai személyre használatos)

A multikultura bemutatása mellett azonban szükségszerű kiemelni, hogy Bosznia-Hercegovina egységes boszniai identitással is rendelkezik. Bizonyíték erre egy, Horvátországban a bosznia-hercegovinai serdülők körében végzett kutatás, amely azt az eredményt hozta, hogy a vizsgálatban résztvevők – függetlenül az etnikai (bosnyák, horvát, szerb) és a vallási (muzulmán, katolikus, pravoszláv) hovatartozására –, egységes boszniai identitást hordoznak magukban, amellyel különböznek a hazai (horvát) lakosságtól (Institut za antropologiju, Zagreb, 2006). A boszniai horvát tehát bosanac marad, és nem asszimilálódik automatikusan horvátországi horvátok körébe. Bosznia-Hercegovina kulturális öröksége, hagyományai, értékei egy egyedülálló kultúra mentén alakultak ki, amelyet különböző nemzetiségek és vallások szöttek át. A mai Bosznia-Hercegovina területén élő népek gazdag népi kultúrával, hagyományokkal, szokásokkal rendelkeznek, amelyek magukba foglalják az irodalmat, a zenét, a különböző művészeti ágakat, népviseletet stb. A kulturális elemek regionális eltérései a szomszédos területek, mint a szláv, mediterrán, balkáni, nyugat-európai kultúrkör hatásainak következményei. Bosznia-Hercegovina tradicionális népzenejét, és népviseletét tekintve egyértelmű kötődés látszik az ország területén élő népesség körében. A különböző etnikumok folklór motívumai (zene, tánc, ének) – leszámítva a szorosan egyházi hagyományokat – együttesen vannak jelen, sőt közös jellemzőket is hordoznak a tér egy adott régiójában.

Bosznia-Hercegovina kulturális csomópont, ahol különböző vallások alapján „különböző” népek alakultak ki, amely népek társadalmi céljaik megvalósításához alakítják a vallásukat. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy Bosznia-Hercegovina egy vallási csomópont, egy olyan ország, ahol a társadalmi, gazdasági élet valamennyi színterét a

vallási hovatartozás kérdése határozza meg (Marković, 2012). Valóban ekkora erővel bírhat a vallás a XXI. század Európájában? Keresztes háborúkról a XIII. századig ír a történelem, azonban az 1991–1995 között Bosznia-Hercegovinában lezajlott véres háború szintén a kereszténység és az iszlám háborújának tekinthető. Ugyan a szerbek és a horvátok egymás közt is csatáztak, de Bosznia-Hercegovinára mérendő fő csapást közösen koordinálták azzal a céllal, hogy területét egymás közt felosszák (Ibrahimagić, 2004). Talán nincs még egy ország, ahol ilyen mértékben fedi egymást a vallási és a nemzetiségi hovatartozás. Nem túl szerencsés a népszámlálások során felvetett kérdés, amely a felekezeti hovatartozásra irányul, mintegy sugallva a vallásosság tényét, holott sok esetben a vallás pusztán egy felmenőktől származó örökséget jelöl és nem feltétlen vallásgyakorlást (Majstorović – Turjačanin, 2011). Különösen érzékeny kérdés ez Bosznia-Hercegovinában, ahol a társadalmi együttélés legfőbb konfliktusforrása az, hogy adott polgár mely hitközösség tagja – függetlenül attól, hogy a mindennapi életben istenhívő-e vagy ateista.

Bosznia-Hercegovinában mindhárom kinyilatkoztatott vallás jelen van: a kereszténység, az iszlám és a judaizmus. A vallási közösségek közül a legnagyobb számú az Iszlám Közösség, majd a Szerb Pravoszláv Egyház, ezt követi a Római Katolikus Egyház, végül a legkisebb a Zsidó Hitközösség. Három olyan vallásról van szó, amelyek történelmileg összefüggést mutatnak, földrajzilag közel vannak egymáshoz és tanai is rokonságot mutatnak (rendszeres imádkozás, bűjt, bűnbocsánat kérése, lelkiismeretes élet, szeretet, tisztelet). A sok hasonlóság ellenére azonban a vallás válik a legmélyebb szakadékká a különböző népcsoportok között. A viszonylag kis földrajzi területen élő három etnikai csoport vallási alapon különbözteti meg magát és ezt a különbséget egyre nagyobb mértékben kísérik meg maximalizálni. Ugyanakkor az etnikai és vallási hovatartozás teljes mértékű átfedése nem is túl régi időkre vezethető vissza, hiszen a horvátok és a szerbek nemzetiségi identitásának ébredése tömegesen csak a XIX. század második felére datálódik (Velikonja, 2003), amely folyamat eredményeképpen napjainkba szinte nem létezik olyan horvát, aki pravoszláv vagy muzulmán vallású lenne, illetve olyan szerb, aki a muzulmán, vagy a katolikus hitet vallaná magáénak. Így boszniai nemzet helyett etnikai csoportokról beszélünk, amelyek a domináns egyházak mentén homogenizálódtak. Bosznia-Hercegovina esetében tehát egyértelműen igazolódik Altermatt (1996) állítása, amely szerint, ha egy kis területen együtt élő etnikumok kis mértékben különböznek egymástól, akkor a vallás válik a különbözőség legfontosabb kritériumává. Ékes példáját láthatjuk annak, miszerint a

társadalom és a politika nemzetiségi alapon való megosztottsága vallási konfliktusokhoz vezet, illetve a vallás eszközzé válik különböző politikai érdekek érvényesítéséhez (Majstorović – Turjačanin, 2011).

Bosznia-Hercegovinában napjainkban három hivatalos *nyelv* létezik: a boszniai [bosanski], a horvát és a szerb. A boszniai nyelv nyitott és a multikultúra része. Szókincsének mintegy tizedét idegen – arab, török és perzsa – eredetű szavak teszik ki, de a szerb és a horvát szókincs (sok esetben egy szó mindkét változata) helyet kap a nyelvben. A verbális kommunikáció a jellegzetes hangsúlyhordozás miatt egyértelművé teszi bárki számára a boszniai származást, függetlenül attól, hogy melyik etnikai csoport tagja. A boszniai nyelv viszonylag egységes, kevés helyi dialektussal találkozhatunk, ellentétben a szerbiai szerb és a horvátországi horvát nyelvekkel (Institut za antropologiju, Zagreb, 2006). A nyelv esetében is a vallásához hasonló helyzet áll fenn. Jugoszlávia domináns (hivatalos) szerbhorvát vagy horvátszerb nyelvéből az ország szétesését követően boszniai, montenegrói, horvát, szerb nyelvek keletkeztek, amely nyelv(ek) pusztán az etnikai identitás és dominancia hirdetését, a másiktól való megkülönböztetést szolgálják. Holott léteznek nyelvek nemzet nélkül (latin, ógörög, eszperantó stb.), valamint nemzetek saját nemzeti nyelv nélkül (Amerikai Egyesült Államok, Ausztrális, Brazília, Argentína stb.), akik közös nyelven osztoznak (angolok, amerikaiak). A Nyugat-Balkán országai esetében a nyelv is az etnikai potenciál erősítését és a népek közötti különbségek hangsúlyozását hivatott kifejezni (Majstorović – Turjačanin, 2011). Ez a jelenség Bosznia-Hercegovinában multiplikálódik, hiszen az ország egyszerre „három” hivatalos nyelvet is magáénak tudhat. Minden etnikai csoportnak alkotmányosan („leírva”) saját nyelve van, azonban mindenki egy nyelvet beszél, amellyel ugyan megkülönböztetik magukat, de nem országon belül, hanem a többi ország nyelvétől. Ezt a nyelvet nevezhetjük boszniainak vagy a szerbhorvát/horvátszerb nyelv boszniai dialektusának.

4.6.4. Az etnikai szerkezet alakulása a népszámlálások alapján

Az első bosznia-hercegovinai népszámlálás az Osztrák-Magyar Monarchia idején 1878-ben készült. Mivel az összeírás csak felekezeti hovatartozás alapján sorolta be a népességet, az etnikai szerkezetre csak következtetni lehet. Az 13. táblázat jól tükrözi a kereszténység (és azon belül a pravoszláv vallás) dominanciáját, ami alátámasztja azon történelmi tényt, hogy a Monarchia politikai erejének biztosításához a keresztény egyházat is felhasználta, asszimilációra kényszerítve a nem-keresztény kultúrát. Ennek

megfelelően a muzulmánok aránya 1931-ig fokozatosan csökkenő tendenciát mutat, míg a két keresztény etnikum népességen belüli aránya nőtt.

13. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (1878–1931), %

	1878.*	1885.*	1895.*	1910.**	1931.
Muzulmánok	38,73	36,88	34,99	32,25	30,9
Pravoszlávok	42,88	42,76	42,94	43,49	44,45
Római katolikusok	18,08	19,89	21,31	22,87	23,58
Egyéb	0,31	0,47	0,76	1,39	1,07

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Džaja, S. (1994), **Bosanski glasnik, Sarajevo 1914

A szocialista politika vallással ellentétes állásfoglalása miatt az 1948. évi census már a vallási hovatartozást nem kutatta, pusztán az akkori (jugoszláv) államalkotó két etnikumra (szerbek és horvátok) vonatkozóan mutatott érdeklődést, az addig magukat muzulmánként vallóknak nem volt lehetőségük sem vallási sem etnikai hovatartozásuk alapján nyilatkozni. Ez okozza az egyéb kategóriába soroltak számának drasztikus növekedését (14. táblázat).

14. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában (1948–1953), %

	1948.	1953.
Szerbek	44,29	44,4
Horvátok	23,94	22,97
Egyéb	31,77	32,63

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

1961-től ismét megjelent a „muzulmán”, mint választható etnikai/vallási kategória a népszámlálások kérdőívén. (15. táblázat) Ennek eredményeképpen a szerb és a horvát etnikum népességen belüli aránya folyamatosan esett vissza, míg a muzulmánok átvették a vezető szerepet.

**15. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában
(1961–1991), %**

	1961.	1971.	1981.	1991.
Muzulmánok	25,69	39,57	39,52	43,47
Szerbek	42,89	37,19	32,02	31,21
Horvátok	21,71	20,62	18,38	17,38
Egyéb	9,61	2,62	10,08	7,94

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Az 1992-ben függetlenné vált Bosznia-Hercegovinában 2013-ig nem készült népszámlálás, csupán becslések voltak a népességi adatok vonatkozásában. A 2013. évi népszámlálás különösen fontos volt a bosnyák etnikum számára, hiszen itt először nyilatkozhattak külön az etnikai (bosnyák) és külön a vallási (muzulmán) hovatartozásukról. (16. táblázat) Annak ellenére, hogy az etnikai alapon működő államszervezet mindent megtett annak érdekében, hogy fenntartsa a három államalkotó etnikai csoport közel azonos arányú jelenlétének látszatát, ez a bosnyákok számának jelentős többségével megdőlni látszik (35. ábra). Ezért sokan úgy vélik, hogy a 2013. évi népszámlálás eredménye hozzájárulhat ahhoz, hogy – ugyan hosszú és nehéz folyamat eredményeképpen, de – egységes nemzet formálódjon majd a három etnikai csoportból. E folyamat egyik halvány reménye mutatkozik abban is, hogy a 2013. népszámlálás során a bosnyákok között már nem kizárólag muzulmán hitűeket találunk, hanem a „bosnyák” etnikumhoz tartozók között szerepelnek katolikus, pravoszláv és zsidó vallásúak is, mintegy jelezve Bosznia-Hercegovinában egy egységes nemzet igényét.

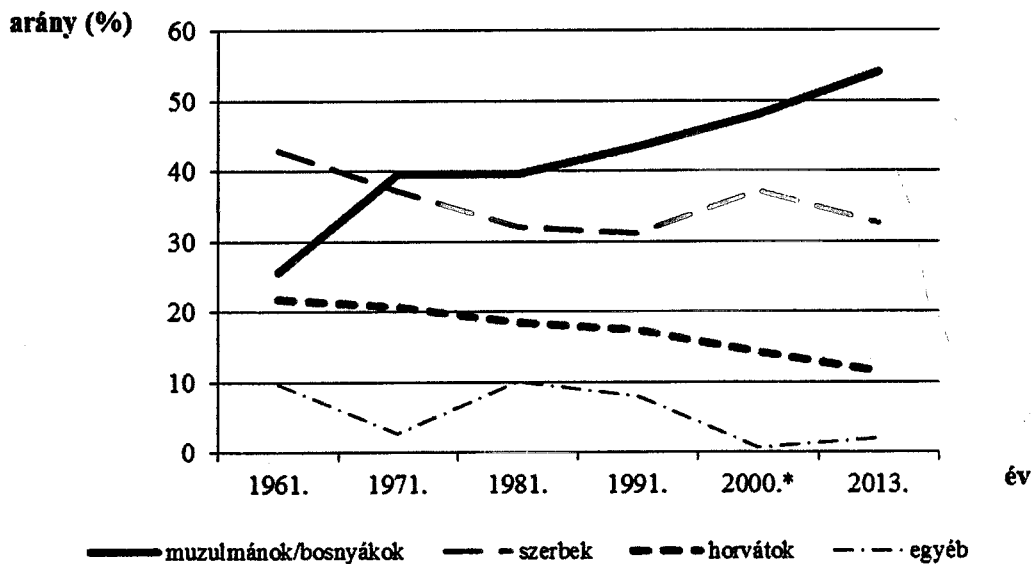
**16. táblázat: Etnikai szerkezet Bosznia-Hercegovinában
(2000–2013), %**

	2000.*	2013.
Bosnyákok	48,0	54,0
Szerbek	37,1	32,5
Horvátok	14,3	11,5
Egyéb	0,6	2,0

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, CIA Fact Book 2000

A népszámlálások nemzetiségekre vonatkozó adatait azonban csak bizonyos fenntartásokkal lehet kezelni. Az 1961. előtt az etnikumra vonatkozó adatok a 1961–1991 közötti időszakban csak a vallási és/vagy anyanyelvi adatokkal vethetők össze. Az 1991. évi census viszont a különböző tagköztársaságokban különböző osztályozást vezetett be (Hammel – Mason – Stevanović, 2007).

35. ábra: Etnikai csoportok népességben belüli aránya Bosznia-Hercegovinában (1961–2013)

Forrás: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine alapján saját szerkesztés

Szükséges megjegyezni továbbá, hogy a hajdani Jugoszláviában az etnikai hovatartozás kérdése burkoltan politikai nézetet is takart. A jugoszláviai népszámlálások során nemzetiségi hovatartozását bárki belátása szerint, vagy környezeti feltételek figyelembe vételével is megtehetette. Példa erre a lakóhely alapján való területi besorolás (pl. adott tagköztársaság domináns nemzetiségéhez való tartozás), illetve a semlegességet (vagy leginkább politikai elkötelezettséget) jelentő „jugoszláv”-ság. További problémát jelentenek azon személyek, akik vegyes házasságból születtek, és a különböző összeírások során hol egyik, hol másik etnikum tagjának vallják magukat. Egy adott területen kisebbségben élők – különféle előnyök megszerzése végett – gyakran titkolták el valódi nemzetiségi mivoltukat, és vallották magukat a többségi etnikumhoz tartozónak. Tehát a népszámlálások etnikai összetételre vonatkozó adatai nem adnak valódi képet, hanem a megkérdezettek adott pillanatban való viszonyulását tükrözik.

***

A fentiek alapján jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy ki kicsoda is Bosznia-Hercegovinában? Egy nemzet sem létezhetne, hacsak az iszlámhoz, vagy a kereszténységhez kötnénk létüket, tehát a kérdés csak boszniai népesség közös történelméből vezethető le. Egy ország, egy nép, egy nyelv, egy Isten helyett, jelenleg három kvázi „ország” (Bosnyák-Horvát Föderáció, [Boszniai] Szerb Köztársaság, Brčkoi Körzet), három etnikai csoport (bosnyák, horvát, szerb), három nyelv (boszniai, horvát, szerb), három vallás (iszlám, katolikus, pravoszláv) van jelen. Bosznia-Hercegovina életét minden szinten a misztikus hármas szám varázsa hatja át. Csak remélhető, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás, a nem-etnikai/vallási alapon kialakítandó régiók, a modernizáció folyamata elhozza Bosznia-Hercegovina számára is a Max Weber szerinti „varázstalanítást”. Hiszen minden józan gondolkodású ember úgy véli, hogy Bosznia-Hercegovina egy ENSZ által elismert önálló ország. Egy ország, amelynek egységes nemzete (bosanac), kultúrája lehet(ne), ahol bosnyák, szerb, horvát, stb. nemzetiségek saját értékeikkel hozzájárulhat(ná)nak a nemzeti kultúrához, ahol az egyházak éppoly békésen megfér(hetné)nek egymás mellett, mint Szarajevó központjában a száz méteren belül álló zsinagóga, pravoszláv templom, bazilika és dzsámi, ahol... az egymás „elviselését” az egymás „elfogadása” váltja fel.

5. A járásek demográfiai mutatók alapján történő

osztályozása

Az előző fejezetben bemutatásra kerültek azon demográfiai tényezők, amelyek forrásként szolgálhatnak a népesség alapú regionalizáció kidolgozásához Bosznia-Hercegovinában. A kutatás alapjául a járásek szolgáltak, amelyek közül többen hasonló mutatókkal jellemezhetőek, ezért szinte kínálkozik a lehetőség, a nagyobb méretű, homogén földrajzi területek azonosítására, amelyek több, hasonló népességi mutatókkal rendelkező járásekből állnak. Ehhez először – az előző fejezetben vizsgált – változók azon csoportjait kell megtalálni, amelyek egymással szorosabb korrelációban vannak, mint másokkal; ezeket a változókat tekinthetjük egy faktorhoz tartozónak, ezek meghatározásához nyújt segítséget a faktoranalízis. Miután sikerült ilyen csoportokat találni, a következő feladat a faktorok értelmezése, elnevezése. Végül a nagyszámú eredeti változót néhány faktorban összesíthetjük, amelyek közül kiválasztjuk azt, amely leginkább alkalmas lehet annak igazolására, hogy léteznek olyan járás-csoportok, amelyek tagja jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más járás-csoportok tagjaihoz. A számos járási dimenzió csökkentésére, vagyis a homogén csoportok meghatározására a klaszteranalízis nyújt támogatást.

A kutatás további szakaszában is a 142 járás szolgál a területi dimenzió alapjául, amely egységeket az előzőekben részletesen vizsgált tér-demográfiai, népesség-dinamikai, társadalmi-gazdasági és kulturális mutatók alapján szeretnék csoportosítani. A vizsgálatba a következő mutatókat vontam be (17. táblázat):

1. népességszám – 2013. évi adatok alapján az egy járás területén élő személyek száma;
2. népességszám változás – 2013. és 2007. évi népességszám különbsége.
3. népsűrűség – egy járáson belül az egy négyzetkilométerre eső (2013. évi) népességszám (fő/km²);
4. természetes szaporulat – egy járásban a 2013. évi születések és a halálozások számának különbsége;
5. migrációs szaldó – egy járásban a 2013. évi be- és kivándoroltak számának különbsége;
6. foglalkoztatottak aránya – a foglalkoztatottak gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya egy járáson belül (2013);

7. munkanélküliek aránya – a munkanélküliek gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya egy járáson belül (2013);
8. gazdaságilag aktív népesség aránya – egy járásban a (15–64 éves) foglalkoztatottak és a munkanélküliek népességen belüli aránya (2013);
9. városi népesség aránya – egy járásban a városban élők népességen belüli aránya (2013);
10. tanulók számának aránya – egy járásban az 1000 lakosra jutó általános és középiskolás tanulók száma³³ (2013);
11. bosnyákok népességen belüli aránya – becsült érték (2012);
12. horvátok népességen belüli aránya – becsült érték (2012);
13. szerbek népességen belüli aránya – becsült érték (2012).

17. táblázat: A 142 járásra alkalmazandó faktoranalízis alapjául szolgáló változók

	Változók	Elem- szám	Minimum érték	Maximum érték
1.	Népességszám	142	2 089 Bosansko Grahovo	226 459 Banja Luka
2.	Népességszám változás	142	–1 086 Orašje	6 897 Ilidža
3.	Népsűrűség	138	7 Kalinovik	2 894 Novi Grad
4.	Természetes szaporulat	141	–352 Prijeđor	330 Živinice
5.	Migrációs szaldó	141	–198 Konjic	1 161 Banja Luka
6.	Foglalkoztatottak aránya	139	4,8 Ravno	58,0 Centar (Sarajevo)
7.	Munkanélküliek aránya	139	15,6 Centar (Sarajevo)	69,6 Doboj Istok
8.	Gazdaságilag aktív népesség aránya	139	73,6 Ključ	6,07 Ravno
9.	Városi népesség aránya	139	5,3 Kalesija	100 Centar (Sarajevo)
10.	Tanulók számának aránya	138	8 Ravno	197 Posušje

³³ A korszerkezetre vonatkozóan a dolgozat írásakor nem rendelkeztem még a 2013. évi népszámlálás adataival, az iskolás korúak aránya azonban alkalmas a népességen belüli fiatal populáció arányának meghatározására. Erre vonatkozó friss beiskolázási adatok rendelkezésre állnak.

	Változók	Elem- szám	Minimum érték	Maximum érték
11.	Bosnyákok népességen belüli aránya	87	<1	>90
12.	Horvátok népességen belüli aránya	87	<1	>70
13.	Szerbek népességen belüli aránya	87	<1	>80

Forrás: saját szerkesztés

A faktoranalízis eredményét a 18. táblázat foglalja össze, amelyből kiderül, hogy az eredetileg bevont 12 változó három főkomponensre (faktorra) csökkent.

18. táblázat: Rotated Component Matrix (SPSS)

Változók	F1	F2	F3
Népsűrűség	0,902	0,516	0,351
Migrációs szaldó	0,834	0,537	-0,391
Városi népesség aránya	0,709	0,491	-0,143
Bosnyákok népességen belüli aránya	0,586	0,221	0,091
Szerbek népességen belüli aránya	0,392	0,174	0,059
Horvátok népességen belüli aránya	0,241	0,103	0,023
Foglalkoztatottak aránya	0,047	0,826	-0,021
Népességszám változás	-0,187	0,765	-0,341
Gazdaságilag aktív népesség aránya	-0,076	0,744	-0,138
Munkanélküliek aránya	-0,039	-0,685	0,385
Tanulók számának aránya	0,021	0,539	0,315
Természetes szaporulat	-0,101	0,362	0,518
Népességszám	0,127	0,292	0,449
Variancia	0,868	0,779	0,475

Forrás: saját szerkesztés

A faktorok elnevezése igen szubjektív, ugyanakkor törekedtem arra, hogy – lehetőség szerint – a faktornévben az összes változó tartalma és jelentése benne legyen.

Az első faktor a következő változókat definiálja: népsűrűség, migrációs szaldó, városi népesség aránya, bosnyákok népességen belüli aránya, szerbek népességen belüli aránya és horvátok népességen belüli aránya. E faktor által jellemzett változók közös

ismertetőjegye, hogy többé-kevésbé térhez köthetők. A népsűrűség, a vándorlások és az urbanizáció esetében a földrajzi kontextus egyértelmű, a nemzetiségek vonatkozásában azonban rövid magyarázatra szorul. Az etnikai szerkezet földrajzi relációja talán egyik országban sem dominánsabb, mint Bosznia-Hercegovinában, ahol homogén etnikai területek létrehozásával igyekeztek megakadályozni a társadalmi konfliktusokat, ezáltal a területiségnek (ld. entitások) különösen figyelemreméltó szerepe van. A fentiek alapján az első faktor *földrajzi faktorként* határozható meg.

A második faktor szoros kapcsolatot mutat a foglalkoztatottak arányával, a népességszám változással, a gazdaságilag aktív népesség arányával, a munkanélküliek arányával, valamint a tanulók számának arányával. A változók közös ismérve, hogy általában a gazdaság fejlettségének meghatározásakor használatosak, ezért ez a faktor a *fejlettségi faktor* megnevezést kapta.

A harmadik faktor mindössze két változót ír le (természetes szaporulat, népességszám), amelyek alapján *biológiai faktorként* nevezhető el az utolsó komponens.

Az egyes faktorok elemzése után következett a járások faktorérték szerinti klaszteranalízise, amely lehetővé tette a járások – hasonlóságuk alapján – viszonylag kis számú klaszterbe történő osztályozását. A két klaszterbe való sorolása földrajzi szempontból nem volt helytálló, mivel két óriás régiót eredményezett volna. Három klaszter esetén egy klaszter túlzott heterogenitása volt megfigyelhető, nagy kontrasztot mutatva a másik kettő relatív homogenitásához képest. Négy klaszter tűnt a legideálisabb választásnak. A négy klaszter közül az elsőben 36, a másodikban 46, a harmadikban 32, a negyedikben pedig 30 járás kapott helyet. (19. táblázat)

19. táblázat: Járások száma klaszterenként

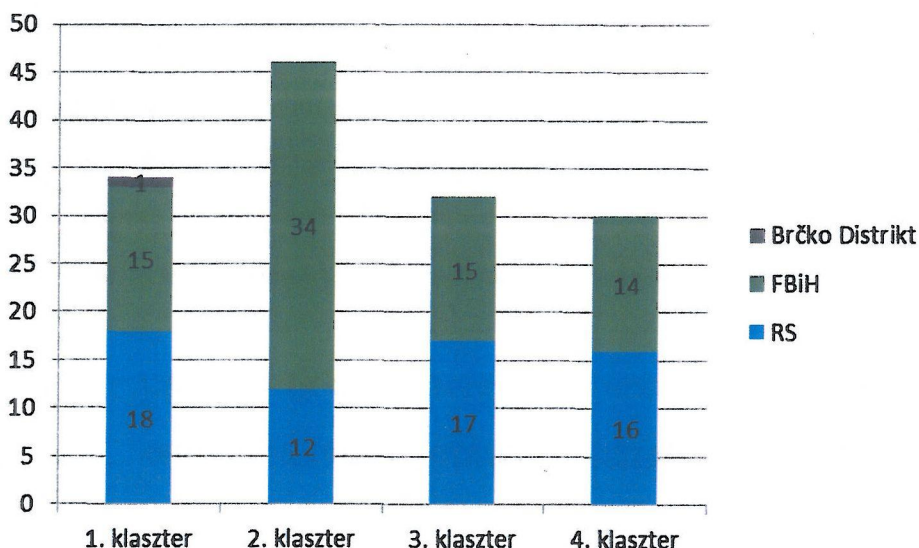
Klaszter	Járások száma
1	36
2	46
3	32
4	30
Összesen	142

Forrás: saját szerkesztés

Az *első klaszter*hez 34 járás tartozik, amelyek területe összesen 13 458,86 km², az ország területének 28%-át teszi ki. Népességszámát (1 857 663 fő), valamint népsűrűségét (138,03 fő/km²) tekintve az első helyet foglalja el a klaszterek között, az ország népességének közel fele (49%) él ezekben a járásokban, népsűrűsége pedig jóval az országos átlag (78,88 fő/km²) felett van. A népesség közel 60%-a városlakó. Mind a természetes (3 990 fő), mind a mechanikus (5 616 fő) népességmozgás dinamikus, irányuk pozitív. A munkaerőpiaci mutatók (foglalkoztatottak aránya, munkanélküliek aránya, gazdaságilag aktív népesség aránya) az országos átlaghoz képest jóval kedvezőbben alakulnak. 1000 lakosra átlagosan 154 általános és középiskolai tanuló jut, ami arra enged következtetni, hogy a fiatal generáció nagyobb arányban képviselteti magát ebben a populációban, így a bosznia-hercegovinai népességre jellemző öregedés ezekben a járásokban mérsékeltebb. A járások ezen csoportjának etnikai szerkezete szinte megegyezik az országos struktúrával. Demográfiai (és szociológiai) szempontból a klaszter pozitív mutatókkal rendelkezik, ezért az általa képviselt járások a *fejlett* kategóriába tartoznak.

A *második klaszter* tartalmazza a legtöbb (46) járást, és foglalja el a legnagyobb területet (14 420,2 km²; az ország területének 30%-a). Népességszáma (1 248 623 fő) azonban csak kétharmada az 1. klaszterének, így ezen járás-csoport átlagos népsűrűsége (86,59 fő/km²) – ugyan még meghaladja az országos átlagot – de elmarad a fejlett járásokétól. Népessége mérsékelten növekszik (3 563 fő), az éves születések száma magasabb, mint az elhalálozásoké, valamint a bevándorlás jellemzőbb a kivándorlásnál, ugyanakkor a népességnövekedés mértéke nagyságrenddel kisebb az 1. klaszternél tapasztaltnál. A foglalkoztatási mutatók valamelyest jobbak az országos átlagnál. A városi népesség aránya 43,31%, ami ugyanakkora, mint Bosznia-Hercegovina országos urbanizációs foka (44%). Átlagosan 137 tanuló jut 1000 lakosra, amely arány alig marad el az 1. klaszterétől. Etnikai szerkezete torzul az országos képhez képest, mind a bosnyák, mint a horvát etnikum aránya magasabb, míg a szerbeké alacsonyabb. A 2. klaszterbe bevont járások közül 34 földrajzilag a Bosnyák-Horvát Föderáció, 12 pedig a [Boszniai] Szerb Köztársaság területéhez tartozik (36. ábra), ennek megfelelően változnak az etnikumok arányai. A mutatók alapján a *közepesen fejlett* járások alkotják a második klasztert.

36. ábra: Az entitások járásainak aránya az egyes klaszterekben

Forrás: saját szerkesztés

32 járás alkotja a *harmadik klasztert*, amelyek 12 016,84 km²-t (egy negyed részt) foglalnak el Bosznia-Hercegovina területéből. A relatíve nagy területen csupán 491 703 fő él (az országos népességszám 13%-a), emiatt a népsűrűség (40,92 fő/km²) pusztán fele az országos átlagnak. A népességszám változás (-8 296 fő) ebben a klaszterben már negatív irányba fordult, amelyhez mind a negatív természetes szaporulat (-1 259 fő), mind a negatív migrációs egyenleg (-1 543 fő) is hozzájárul. A foglalkoztatottak aránya drasztikusan csökken (12,98%), míg a munkanélküliek aránya (48,24%) meghaladja az országos átlagot. A gazdaságilag aktív népesség (24,86%), valamint az általános, illetve középiskolások (121 fő) aránya kisebb az előzőekben vizsgált járásokénál, azaz a 6 - 64 éves korosztály kisebb számban képviselteti magát a populációban, ami a népességi öregedésre enged következtetni. Az etnikai szerkezet a szerbek arányának növekedését, illetve a bosnyákok arányának csökkenését mutatja az országos struktúrához képest. A kedvezőtlen irányt vett mutatók alapján ezen klaszter a *fejletlen járások* csoportjaként definiálható.

A *negyedik klaszter* 30 járást határoz meg, Bosznia-Hercegovina területének 8 171,45 km²-én (17%). Az egyébként is alacsony népességszám (193 673 fő) folyamatosan csökken. Az elmúlt öt év alatt 17 218 fővel lett kevesebb az itt élők száma, amit a negatív irányú és dinamikus népességmozgás tovább súlyosbít: 2013. évben 3 794-gyel több elhalálozás történt mint születés, valamint 3 255-tel több fő

döntött a klaszterhez tartozó járások elhagyása mellett, mint ahányan a letelepedést választották. Ennek egyrészt oka, másrészt következménye lehet a munkaerőpiaci mutatók országos átlaghoz képest sokkal rosszabb értékei. Az urbanizáció foka (18,34%), valamint az 1000 lakosra jutó általános és középiskolai tanulók száma alacsony. Etnikai szerkezet vonatkozásában a második klaszterhez hasonló struktúra figyelhető meg. A felsorolt jellemzők alapján, illetve az előző három klaszter ismérveihez képest a negyedik klaszter a *rendkívül fejletlen* járások csoportját reprezentálja. Az egyes klaszterek tulajdonságait a 20. táblázat foglalja össze.

20. táblázat: A faktor- és a klaszteranalízis eredményei alapján négy csoportba foglalt járások jellegzetességei

Mutatók	Klaszter 1	Klaszter 2	Klaszter 3	Klaszter 4
Járások száma	34	45	32	30
Terület (km ²)	13 458,86	14 420,20	12 016,84	8 171,45
Népességszám (fő)	1 857 663	1 248 623	491 703	193 673
Népességszám változás (fő)	31 789	3 563	– 8 296	– 17 218
Népsűrűség (fő/km ²)	138,03	86,59	40,92	23,70
Természetes szaporulat (fő)	3 990	195	– 1 259	– 3 794
Migrációs szaldó (fő)	5 616	537	– 1 543	– 3 255
Foglalkoztatottak aránya (%)	24,27	20,30	12,98	11,64
Munkanélküliek aránya (%)	35,46	40,26	48,24	59,29
Gazdaságilag aktív népesség aránya (%)	39,82	30,22	24,86	16,87
Városi népesség aránya (%)	59,91	43,31	25,93	18,34
Tanulók számának aránya (fő/1000 lakos)	154,00	137,00	121,00	106,00
Bosnyákok népességen belüli aránya (%)	62,10	68,80	48,90	49,70
Horvátok népességen belüli aránya (%)	6,20	7,80	5,10	5,70
Szerbek népességen belüli aránya (%)	31,10	21,90	44,20	43,20

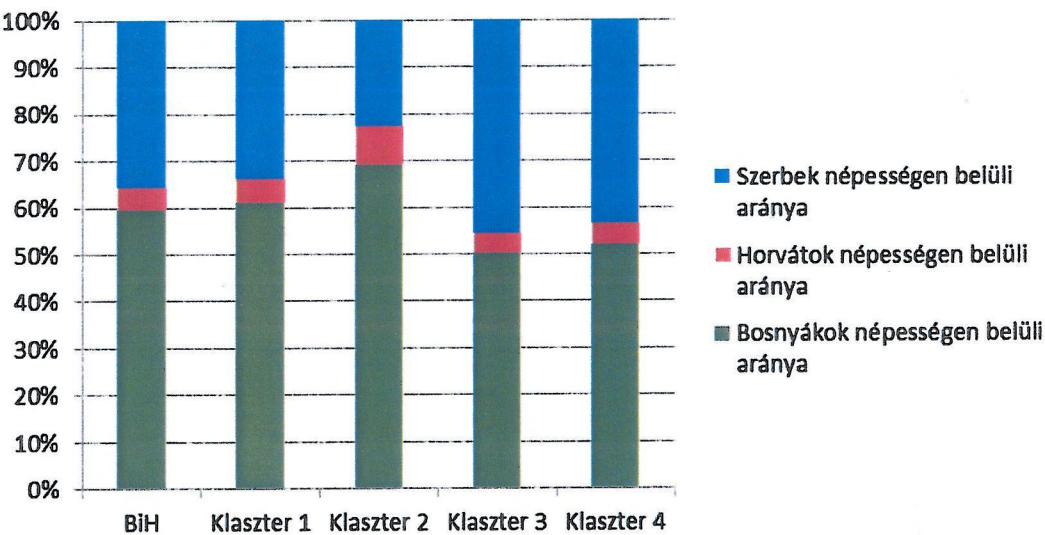
Forrás: saját szerkesztés

Az etnikai szerkezet a négy klaszterben megjelenő mutatói egy érdekes jelenségre világítanak rá. Minél nagyobb az eltérés az etnikumok arányában az országos

értékekhez képest egy adott területen élő népesség körében, az ott élők annál rosszabb demográfiai és szociológiai mutatókat produkálnak, annál nagyobb mértékű az adott populáció „fejletlensége”. Az 37. ábra jól szemlélteti, hogy a fejlett járások (1. klaszter) etnikai képe szinte azonos az országoséval (BiH). A 2.,3.,4. klaszterben az etnikumok arányának eltolódása a fejlettségi szint csökkenését vonja maga után.

A kényszerű etnikai homogenizáció bizonyos területeken gátjává válik a fejlődésnek. Következésképpen az etnikai heterogenitás Bosznia-Hercegovinában a regionális teljesítőképesség és fejlődés egyik fontos biztosítója. (ld. Brčko Disztrikt)

37. ábra: Az egyes klaszterek etnikai szerkezete

Forrás: saját szerkesztés

A kapott eredmények alapján a járások – hasonlóságaik és különbözőségeik szerint – négy kategóriába sorolhatók.

„Fejlett” járások: Banja Luka, Banovići, Bijeljina, Brčko Distrikt, Centar, Čitluk, Doboj, Drventa, Gacko, Gračanica, Gradačac, Graiška, Grude, Ilidža, Istočna Ilidža, Istočno Novo Sarajevo, Laktaši, Modroča, Mostar, Mrkonjić Grad, Neum, Novo Sarajevo, Pale, Posušje, Prijedor, Prnjavor, Široki Brijeg, Stari Grad, Tešanj, Teslić, Trebinje, Tuzla, Ugljevik, Žepče és Zvornik.

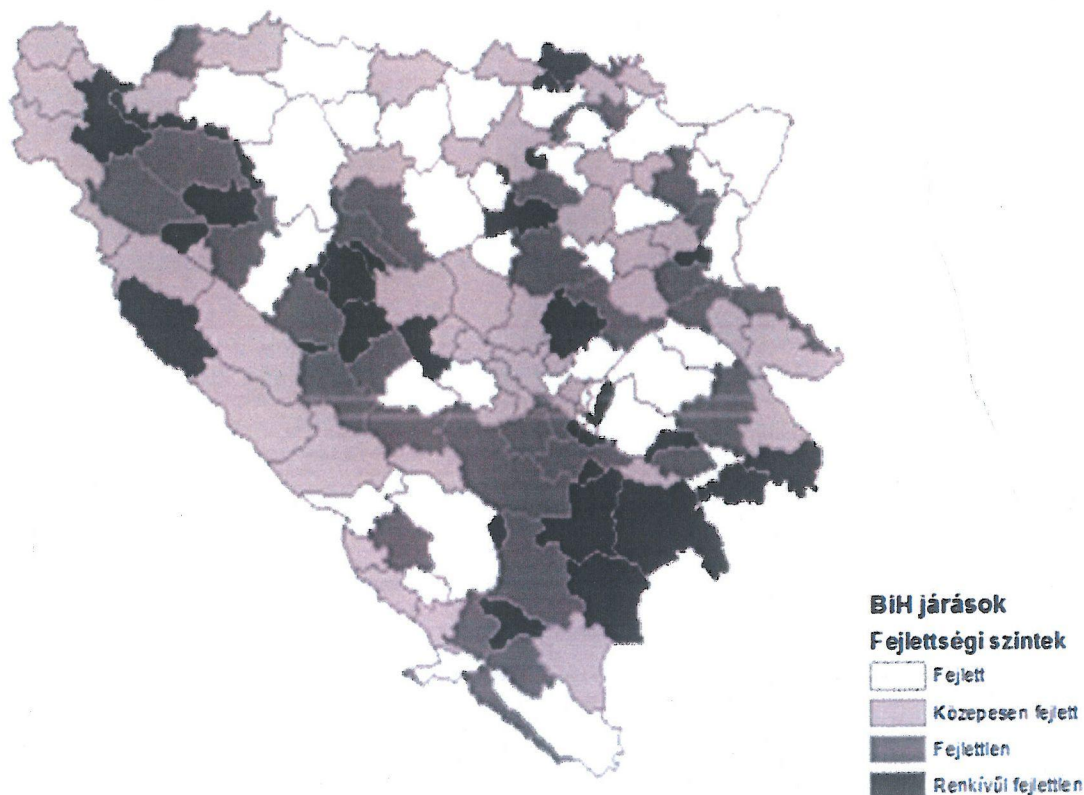
„Közepesen fejlett” járások: Bihać, Bileća, Breza, Brod, Busovača, Bužim, Čapljina, Cazin, Čelić, Čelinac, Doboj, Doboj-Jug, Foča, Fojnica, Goražde, Hadžići,

Istočni Novi Grad, Jablanica, Kakanj, Kalesija, Kiseljak, Kladanj, Kozarska Dubica, Kreševo, Livno, Ljubuški, Lukavac, Milići, Novi Grad, Novi Travnik, Orašje, Šamac, Sokolac, Srbac, Srebrenik, Tomislavgrad, Travnik, Usora, Velika Klauša, Višegrad, Visoko, Vitez, Vogošća, Zenica és Živinice.

„*Fejletlen*” járások: Bosanska Krupa, Bratunac, Bugojno, Donji Žabar, Gornji Vakuf-Uskoplje, Han Pjesak, Ilijaš, Kneževo, Konjic, Kostajnica, Kotor Varoš, Kupres, Ljubinje, Lopare, Nevesinje, Olovo, Pelagićevo, Petrovo, Prozor, Ravno, Ribnik, Rogatica, Sanski Most, Sapna, Sebenica, Šekovići, Šipovo, Stolac, Teočak, Trnovo, Vlasenica és Zavidovići.

„*Rendkívül fejletlen*” járások: Berkovići, Bos. Grahovo, Bosanski Petrovac, Čajnice, Dobretići, Dom. Šamac, Donji Vakuf, Drvar, Foča, Glamoč, Istočni Mostar, Istočni Drvar, Istočni Stari Grad, Jajce, Jezero, Kalinovik, Ključ, Krupa na Uni, Kupres, Maglaj, Novo Goražde, Odžak, Osmaci, Oštra Luka, Pale, Perovac, Rudo, Trnovo, Vareš és Vukosavlje.

38. ábra Bosznia-Hercegovina járásainak fejlettség szerinti osztályozása

Forrás: saját szerkesztés

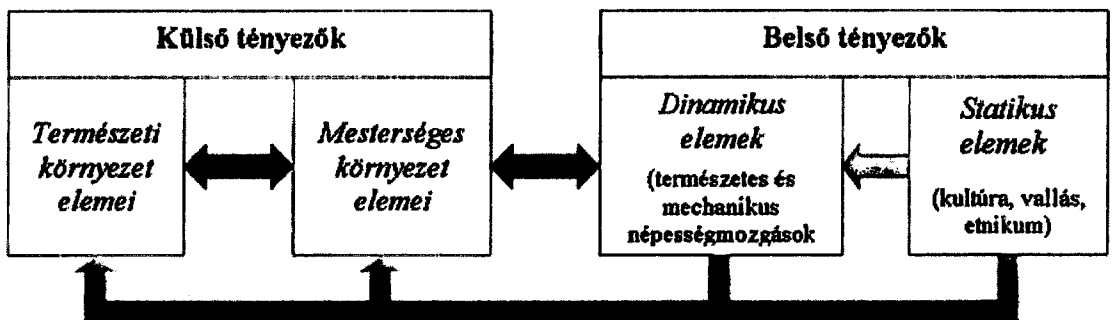
Az egyes kategóriák jelentős fejlettségbeli eltérést mutatnak (38. ábra), és felvetik egy hatékonyabb regionális politika kidolgozásának szükségességét. Az új(abb) regionális politikának törekednie kellene a fejlettségi szint fenntartására, illetve fokozására azon járások esetében, amelyek fejlettség tekintetében vezető szereppel bírnak (első klaszter), vagy rendelkeznek olyan erőforrásokkal, amelyek – megfelelő ösztönző hatásokkal – a vezető kategóriába segítheti őket (második klaszter). A harmadik és negyedik klaszter járásainak A lakossága komoly gazdasági, költségvetési és társadalmi kihívásokat jelent, ezért kiemelt figyelmet kellene fordítani a jelenleg hátrányos helyzetű területek fejlesztésére, az ott élő népesség (munkaerőpiaci) versenyképességének növelésére, a bennük rejlő potenciál kiaknázására.

6. Összegzés, a kutatás eredménye

A népesség területi, dinamikai, valamint kulturális vizsgálata alapján megállapítható, hogy a népesség és a tér sokoldalú összefüggésrendszerrel, kapcsolódási ponttal bír, ezért komplex vizsgálata nélkülözhetetlen a regionális tudományok körében. A népesség és a regionalizáció viszonya jórészt ország-specifikus, hiszen egy adott ország aktuális geopolitikája és közigazgatási struktúrája nagymértékben befolyásolja a terület régiókra történő felosztását.

A kutatás eredményei alapján Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációját befolyásoló tényezők két nagy csoportra (külső és belső faktorok), illetve azon belül további két-két alcsoportra (dinamikus és statikus mutatók) oszthatók.(39. ábra)

39. ábra: A népesség alapú regionalizációját befolyásoló tényezők

Forrás: saját szerkesztés

6.1. A természeti környezet, mint külső befolyásoló tényező

Bosznia-Hercegovina természetföldrajzi adottságai (*természeti környezete*) alapvetően meghatározzák a különböző régiók természeti erőforrásainak minőségét és mennyiségét, amellyel megszabják a történelmi folyamatok alakulását, valamint támogatják vagy gátolják a társadalmi gazdasági fejlődést. A földrajzi helyzetből adódó különbségek megmutatkoznak a különböző területek benépesülésében, és a tevékenységrendszerek kialakulásában. A népesség térbeni megoszlása determinálja a különböző településtípusok megjelenését, illetve azok funkcionális és fejlődésbeli differenciálódását. Ugyan a népességfejlődés, a mesterséges környezet kialakítása

csökkenti a természeti környezet alapvető meghatározó jellegét, azonban a domborzati viszonyok hatása a népesség, az ipar koncentrációjára, az infrastruktúra kiépítésének lehetőségeire megkérdőjelezhetetlen (Vojković, 2007). Bosznia-Hercegovina természetföldrajzi szempontból négy nagy tájegységre osztható.

Közép Bosznia (Srednja Bosna) az ország hegységekkel teli középső részén 13 068,57 km²-en terül el. A többi területhez képest az ország legfejlettebb térsége, népességszáma 1 186 104 fő, már a történelem során is a környező hegyvidékes területek népességi gyűjtőterülete volt.

A XIX. századtól a népesség területi átrendeződése folytán napjainkban a népesség legnagyobb része (2 057 319 fő) Bosznia *Pannonia-menti* területén (Peripanonska Bosna) 19617,93 km²-en él, amely az ország mezőgazdaságra legalkalmasabb területe.

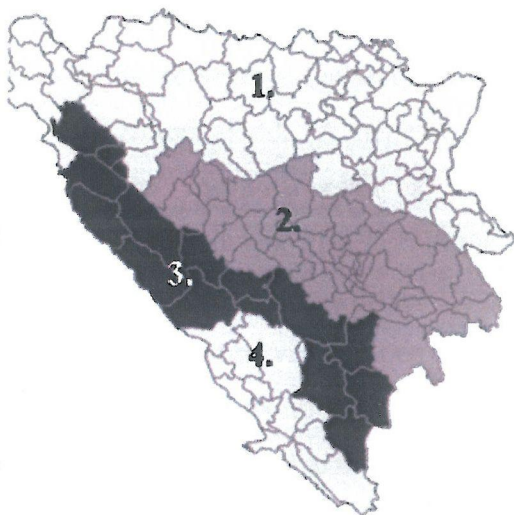
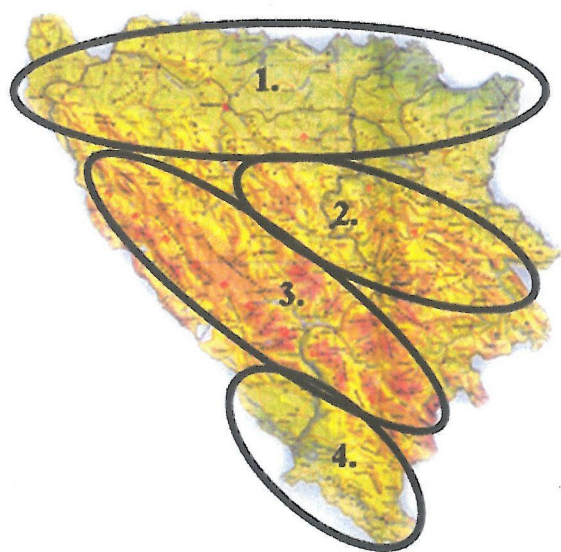
A bosznia-hercegovinai *Magas Sziklás* (Bosanskohercegovački visoki krš) térség, nevében is a magas hegységek területére utal. Bosznia-Hercegovina nyugati részén, 197 371 km²-en terül el, az ország legritkábban lakott és legszegényebb térsége. Területének mindössze 9%-a művelhető, városaiban a népesség (193 371 fő) kevesebb mint 30%-a él.

A *Mediterrán* vagy Hercegovinai vidék az ország legkisebb földrajzi egysége (4 789,01 km²), amely a magas hegységeken túli tenger menti részt jelenti. Népességszámát (284 884 fő) tekintve a harmadik helyet foglalja el. Bosznia-Hercegovina domborzata hegyes-dombos, és területének mindössze 8%-a található 150 m tengerszint feletti magasság alatt.

A fenti négy tájegység alapján került kidolgozásra Bosznia-Hercegovina hagyományos földrajzi regionalizációja 4 makrorégió (40. ábra) és 11 mezorégió képében. (41. ábra) A régiók természetföldrajzi jellemzői meghatározzák benépesülésük mértékét, illetve a területükön különböző gazdasági tevékenységek kialakulását és azok fejlődését.

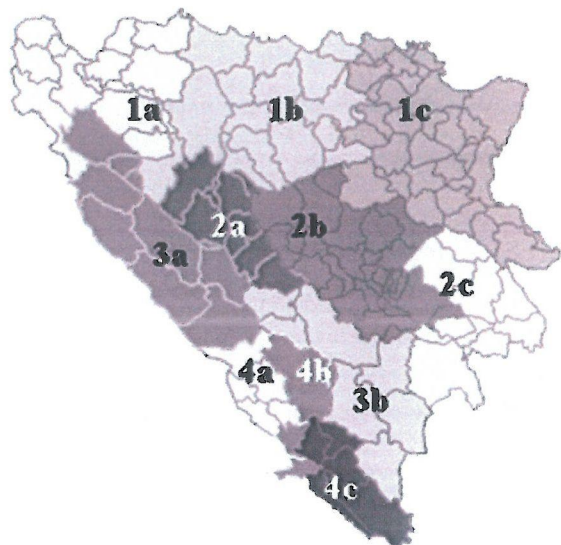
40. ábra: Bosznia-Hercegovina földrajzi makrorégiói

1. Peripanonska   2. Planinsko-kotlinska   3. BH visokog krša   4. Mediteranska

Forrás: saját szerkesztés

41. ábra: Bosznia-Hercegovina földrajzi mezorégiói

- 1a Unsko-sanska
 1b Posavsko-donjovrbasko-donjobosanska
 1c Posavsko-sprečansko-majevčko-donjodrinska
 2a Gornjovrbasko-plivska
 2b Gornjobosansko-lašvanska
 2c Gornjodrinska
 3a Bila, polja i površi jugozapadne Bosne
 3b Planinska Hercegovina
 4a Zapadnohercegovačka
 4b Neretvanska sa BH primorjem
 4c Istočnohercegovačka

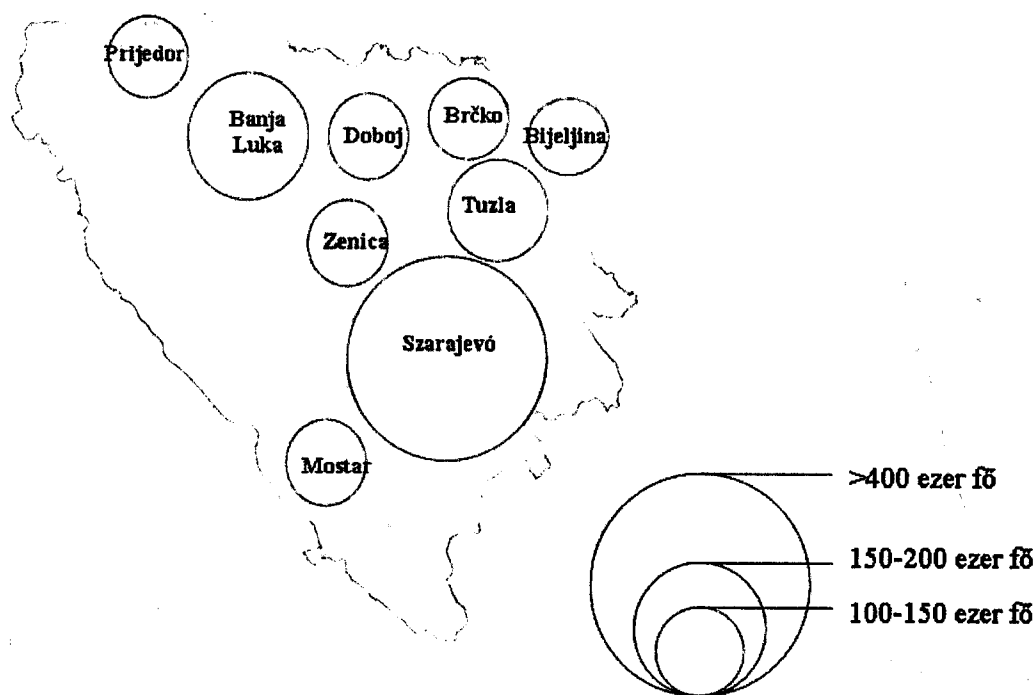
Forrás: saját szerkesztés

6.2. A mesterséges környezet, mint külső befolyásoló tényező

A természetbe beillesztett építmények, utak, vezetékek, műszaki létesítmények rendszere, az a második külső tényezőként említett *mesterséges környezet*, amellyel a népesség a térbe „berendezkedik”. Az emberek által mesterségesen kialakított környezet a természeti környezettel a településrendszerben szintetizálódik. A népesség térbeli szerveződésének alakulásában, annak fejlődésében meghatározóak a központi funkciókat is betöltő települések, melyek kapcsolatokat építenek ki a körülöttük lévő más településekkel. Egy régió központi települése általánosan magasabb jogállású település, város, amelyre a környező települések, kisebb városok és községek kapcsolódnak. A régió nagysága jelentős mértékben függ a központi város által nyújtott funkciók és szolgáltatások jelentőségétől, ugyanakkor a központi település is nagymértékben függ a régió nagyságától és népességszámától.

42. ábra: Bosznia-Hercegovina nagyvárosai

Forrás: saját szerkesztés

Bosznia-Hercegovina urbanizációjának kezdete történelmileg messzire vezethető vissza, de folyamatosan jelen van napjainkban is. Az urbanizáció dinamikájának két

intenzív időszaka volt: 1961–1981 között az ipari fejlődés, valamint 1992–1995 a polgárháború okán. A népesség és az ipar a városi központokba történő csoportosulása azonban a bosznia-hercegovinai falvak fokozatos elnéptelenedését vonta maga után. A városodás viszonylag spontán folyamata egyenetlenül és kontroll nélkül zajlott, így jelentős hatást gyakorolt a népesség területi megoszlására, foglalkoztatottságára, illetve természetes és mechanikus mozgására. Ily módon alakultak ki azon regionális különbségek, amelyek a népesség viszonylag kis területen, a nagyvárosok és azok vonzáskörzetében (Szarajevó, Banja Luka, Tuzla, Zenica, Mostar, Dobojs, Prijedor, Bijeljina) való koncentrációjában mutatkozik meg, ugyanakkor az ország területének nagy része a fokozatos elnéptelenedés sorsára jutott. (42. ábra)

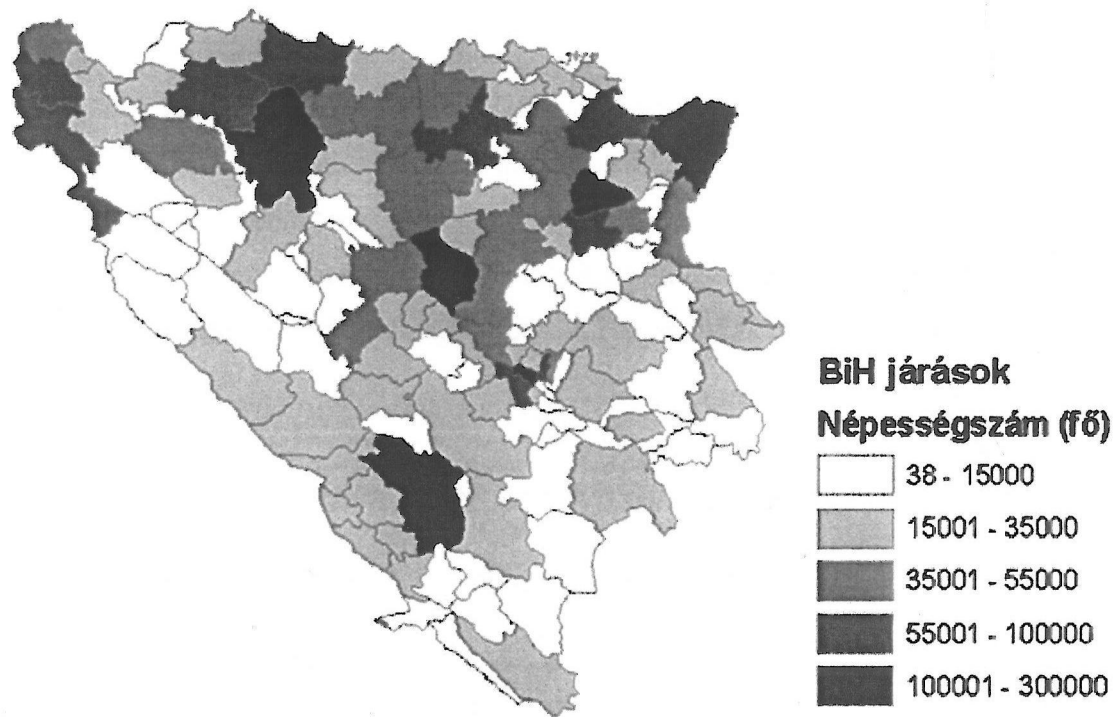
A fentiek alapján megállapítható hogy a népesség alapú regionalizációra ható külső tényezők egymásra épülve és együtt hatva alakítják a népesség térbeli rendeződését: a magas hegyvidékes területek nem, vagy csak kis mértékben alkalmasak a népesség szükségleteinek (pl. infrastruktúra, munkahely) kielégítésére ezért kevés és viszonylag kis település szerveződött ezeken a területeken, a népesség betelepülési hajlandósága alacsony fokú, míg a kevesebb, de gazdasági tevékenységek és települések kialakítására kedvezőbb természetföldrajzi adottságokkal rendelkező (alacsonyabb fekvésű) területeken a népesség száma nagy.

6.3. A népességmozgások, mint belső befolyásoló tényező

A *népességmozgások* képezik a népesség belső tényezőinek azon csoportját, amely térben és időben folyamatosan változik. A népesség természetes mozgása (születések, halálozások), valamint mechanikus mozgása (migráció) szorosan kapcsolódik az fentiekben tárgyalt természetes és mesterséges terekhez. A migráció fő mozgatóereje az ember jobb életre való törekvésében rejlik, ugyanakkor a jobb élet fokozza a szaporodási hajlandóságot, illetve – indirekt módon – csökkenti a halálozások számát. Bosznia-Hercegovinában – más fejlődő országokhoz hasonlóan – kimutatható a népesség migráció – urbanizáció – természetes megújulás tengelye. A vándorlások iránya a nagyvárosok felé mutat, ahol a természetes szaporodás – az ország többi részéhez viszonyítva – pozitívabb értékeket vesz fel, ezáltal mind a betelepülő népesség, mind a természetes szaporodás által nő a népességszám. Ezzel ellentétes folyamatok játszódnak le a kivándorlási régiókban, ahol a kivándorlók (általában a fertilis korú

népesség) száma, valamint az ott élő idős(ödő) populációban magasabb halálozási arány a népességszám csökkenéséhez vezet (43. ábra).

43. ábra: A népesség területi megoszlása (2013)

Forrás: saját szerkesztés

A népességszám térbeli alakulásának (43. ábra), a népsűrűség (14. ábra), az urbanizáció mértékének (15. ábra), korszerkezet (23. ábra), migrációs irányok (21. ábra), valamint a fejlettségi szintek (38. ábra) a grafikusán előállított térképeken történő összehasonlító elemzésével megállapítható, hogy a bosznia-hercegovinai tér és a kutatás során vizsgált népességre vonatkozó mutatók szoros összefüggést mutatnak, illetve a népesség térbeli vetülete igen hasonló képet mutat. Minél kisebb területre fókuszálunk (makrorégiók → mezorégiók → járások) a regionális különbségek annál nagyobbak és szembetűnőek.

Az elnéptelenedő területek, vagyis a populáció alacsony koncentrációjával rendelkező térségek, viszonylag nagy területet foglalnak el, jórészt az ország magasan fekvő hegyvidékes részén helyezkednek el. Jellemző rájuk a népsűrűség alacsony foka (50 fő/km² alatt), és a népesség kivándorlása. A klasszikus mély demográfiai előregedés

stádiumában lévő kihalásra ítélt járások mellett azonban, vannak olyan emigrációs járásai is Bosznia-Hercegovinának, amelyekben viszonylag fiatal populáció él és a természetes szaporulat pozitív (Friganović tipológiája szerint K1 és K2 típus), ezek a járások az ország dél-keleti fejletlen térségei, ahol alacsony az urbanizáció mértéke, és a foglalkoztatás a viszonylag nagy munkaerő-igényű mezőgazdasági (jórészt fekete) munkára épül.

A másik pólust a magas népességi koncentrációval jellemezhető régiók jelentik, amelyek az ország viszonylag kis területén, az alacsonyabban fekvő részeken a nagyobb városok és azok környékén helyezkednek el. Jellemző rájuk a nagy népsűrűség (250 fő/km² felett), a népesség folyamatos bevándorlása (Friganović-féle B1 típus), a népességszám növekedése, valamint az országos átlaghoz képest kedvezőbb (fiatalabb) korszerkezet. Ezen területek alkotják Bosznia-Hercegovina fejlődési zónáját.

6.4. A kultúra, mint belső befolyásoló tényező

Regionalizáció szempontjából – különösen igaz ez Bosznia-Hercegovinára – nem elhanyagolható csoportját képezik a belső tényezők statikus (azaz veleszületett, általában nem változó) *kulturális* (főleg etnikai) elemei. Az 1992–1995 közötti polgárháború lezárása egy kényszerű, ám igen szerencsétlen területi lehatárolással történt, amelynek alapja az etnikailag homogén területek szétválasztása volt. A kutatás tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy az 1995-ben erőszakkal kialakított etnikai gettók nagyon lassan, de oldódni látszanak. A népesség – ugyan óvatosan – de egyre nagyobb mértékben igyekszik visszatérni eredeti lakóhelyére. A mikrorégiók fejlettségi szintjének vizsgálata alapján az etnikailag heterogén járások aránya magasabb a fejlett járások között, míg az etnikailag kvázi homogén járások a fejletlen járások csoportjába tartoznak. A kulturális tényezők regionalizációra gyakorolt hatása azért is fontos, mivel a társadalom szintjén, valamint az etnikumok szintjén is befolyással vannak minden mutatóra. Etnikai sztereotípiák alapján a bosnyák etnikumban magasabb a szaporodási hajlandóság, mint a szerbek és a horvátok körében; a szerb etnikum migrációja sokkal dinamikusabb, mint a bosnyákok vagy a horvátok vándorlása, a horvát etnikum magasabban képzett, ezért arányuk a legmagasabb a munkaerőpiacon stb. Társadalmi szinten a kultúra befolyásolja az emberi élet valamennyi dimenzióját, kultúránként (országoként) más demográfiai mutatókkal, más

típusú és funkciójú településekkel találkozunk, valamint a természeti környezet kizsákmányolása vagy megóvása is más-más méreteket ölt.

6.5. Bosznia-Hercegovina népesség alapú fejlesztési régióinak területi lehatárolása

A demográfiai fejlődés folyamata egy regionális rendszert alakított ki, amely több, egymással összefüggő alrendszerből épül fel. A rendszer mikroszintjei a járások, amelyek egy-egy nagyobb város köré szerveződve mezorégiót alkotnak, a mezorégiók pedig az ország négy, méretében és fejlettségében domináns nagyvárosai körül egy-egy makrorégiót határoznak meg. A regionális szerveződés minden szintjén megfigyelhető a központi funkcióval bíró város és a periféria demográfiai kontrasztja.

A modell kidolgozásánál alapvető feltételek voltak:

- a régiók hasonló természetföldrajzi adottságaira való törekvés;
- a népességi dinamika területarányos figyelembevétele;
- a fejlettségi szintjük szerint homogén csoportokba sorolt járások makroszinten történő egyenletes elosztása;
- a homogén etnikai zónák megszüntetése.

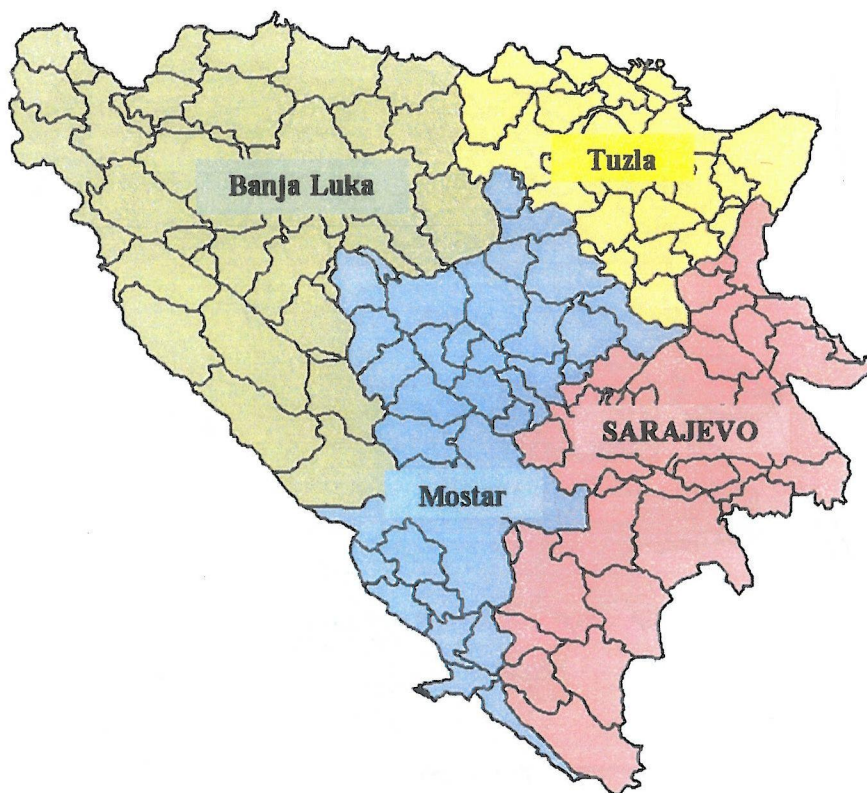
A fent nevezett külső és belső tényezők figyelembevételével, a népességre vonatkozó kutatás eredményeképpen megszületett fejlettségi tipológia alapján, a térinformatikai grafikus megjelenítés segítségével Bosznia-Hercegovina területe népességi mutatók mentén az alábbi modell (44. ábra) szerint osztható fel:

1. Észak-keleti makrorégió
2. Észak-nyugati makrorégió
3. Középső makrorégió
4. Déli makrorégió

A makrorégiók központjai:

1. Banja Luka (Észak-keleti makrorégió)
2. Tuzla (Észak-nyugati makrorégió)
3. Zenica (Középső makrorégió)
4. Szarajevó (Déli makrorégió)

44. ábra: Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionális fejlesztési modellje

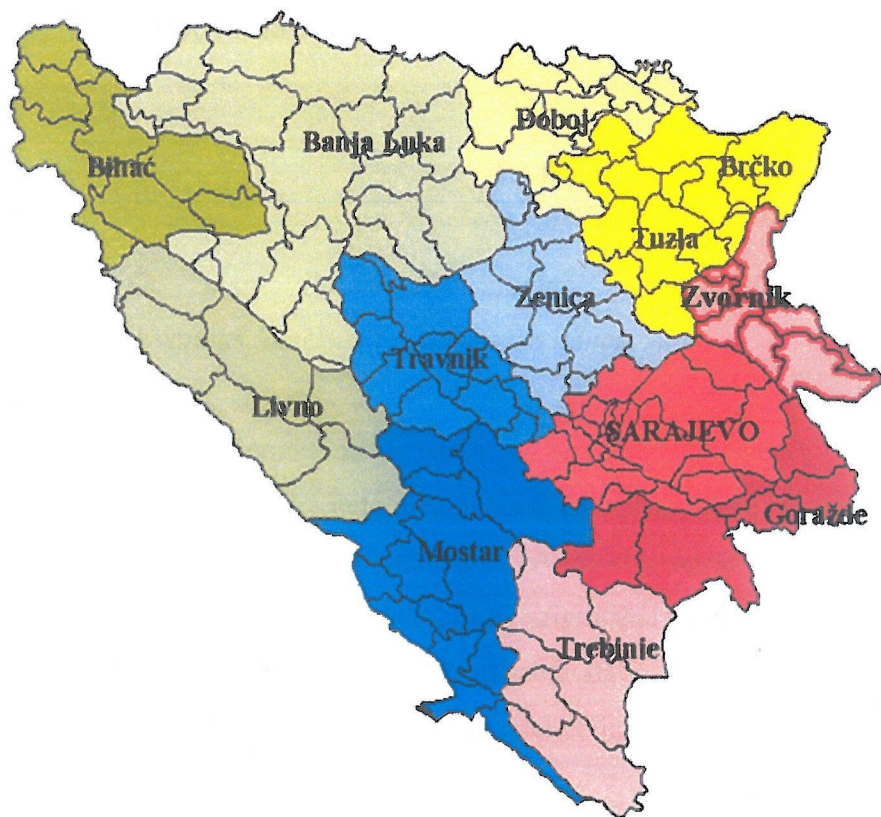
Forrás: saját szerkesztés

Bosznia-Hercegovina népesség alapú makrorégióinak modellje oly módon került kidolgozásra, hogy megtartotta az eddigi urbanizációs központokat, mint fejlődési pólusokat és azok bővített hatókörébe eső területeket a népesség szabad mozgásának elősegítése céljából. Megalapozva ezzel az egyenletesebb intraregionális fejlődést, a hátrányos helyzetű járások fejlesztését, a „túlterhelt” mikrorégiók koncentráltságának enyhítését és ezáltal a makrorégió emberi erőforrásainak hatékonyabb kihasználását.

Bosznia-Hercegovina potenciális makrorégióinak mindegyike rendelkezik kedvező (völgy, síkság) és kevésbé kedvező (hegyvidék) földrajzi adottságokkal. A négy régió népességének területéhez viszonyított aránya hasonló. A régiók megközelítőleg azonos arányban részesültek rendkívül fejletlen és fejlett járásokból. Amint a 44. ábrán is látható az entitások határai megszűntek, a makrorégiók népessége két entitásból származik.

**45. ábra: Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációs sémája –
mezőrégiók**

Forrás: saját szerkesztés

A makrorégiók 9 + 1 (Szarajevó) mezőrégióra bonthatók, azaz makrorégióként 3 új kanton (~megye) alakítható ki, amelyek központjai: Banja Luka, Bihać, Livno, Tuzla, Doboj, Brčko, Mostar, Travnik, Zenica, Zvornik, Goražde, Trebinje és Szarajevó (45. ábra).

7. Következtetés: a hipotézisek igazolása és a kutatás

további lehetséges irányai

7.1. Hipotézisek igazolása

1. hipotézis

Feltételezzük, hogy Bosznia-Hercegovina népességfejlődésében nagy területi különbségek vannak, amelyek folyamatosan nőnek.

A kutatás több ponton is igazolja a hipotézis felvetését. Bosznia-Hercegovina népességfejlődésének története megalapozta és hosszú időre előre vetítette a népesség és a tér relációban mutatkozó eltéréseket. A tér-demográfiai és a népesség-dinamikai adatok elemzéséből megállapítható, hogy szignifikáns különbségek empirikus módon is alátámasztják a demográfiai mutatók interregionális és intraregionális egyenlőtlenségeit, amelyek az idő során egyre nagyobb méreteket öltenek.

2. hipotézis

Feltételezzük, hogy a bosznia-hercegovinai járások egy része hasonló népességi mutatókkal rendelkezik, amelyek alapjául szolgálhatnak kisebb számú, relatíve homogén és nagyobb területi egységek kialakításához.

A faktor analízis segítségével a vizsgált demográfiai mutatók száma csökkent oly módon, hogy az eredeti adatok leírása a lehető legkevesebb információvesztéssel járt. Az új komplex mutatók alapján végzett klaszteranalízis Bosznia-Hercegovina 142 járását négy homogén csoportba sorolta. Ezen eljárás során kialakult csoportokon belüli népességi adatok fejlettség mértéke szerint hasonlítanak egymáshoz, és e dimenzió mentén különböznek a többi csoport elemeitől.

3. Hipotézis

Feltételezzük, hogy a heterogén etnikumú járások kedvezőbb demográfiai képet mutatnak.

A kutatás során nagy hangsúlyt helyeztem a multikultúra, azon belül az etnikai szerkezet vizsgálatára. Fontos volt, hiszen a kutatás céljai közt szerepelt a sikeresebb fejlesztéspolitika kidolgozásához való hozzájárulás, amelynek során – Bosznia-Hercegovina esetében – nem tekinthetünk el az etnikai csoportok mikro- és makroszinten megmutatkozó arányaitól. A vizsgálat során több ponton látszott beigazolódni a fenti felvetés, ugyanakkor az országot ért agresszió, valamint a kényszerű etnikai homogenizáció, majd a rehabilitáció által indukált népességmozgások miatt e hipotézis minden igény kielégítő egzakt igazolása további kutatás tárgyát képezi.

4. hipotézis

Feltételezzük, hogy kidolgozható egy népesség alapú regionalizációs modell, amely a fejlesztési stratégia részeként alapjául szolgálhat a regionális különbségek csökkentésének.

A dolgozat 6. fejezete szolgál a felvetés igazolására. A régiók hasonló természetföldrajzi adottságain nyugvó regionalizációs törekvés; a népességi dinamika területarányos figyelembevétele; a fejlettségi szintjük szerint homogén csoportokba sorolt járások makroszinten történő egyenletes elosztása; valamint a homogén etnikai zónák megszüntetése révén megszületett Bosznia-Hercegovina népesség alapú regionalizációs modellje.

7.2. A kutatás további lehetséges irányai

Az értekezés kapcsán megkezdett kutató munka korántsem tekinthető befejezettnek. A vizsgálatok több pontján (többek között a fenti 3. hipotézis igazolása során) felvetődtek újabb potenciális kutatási irányok.

A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy a demográfiai fejlődés iránya adott, így az országot ért külső agresszió, mint a népességfejlődésbe való mesterséges beavatkozás után a populációs rendszer új egyensúlyi állapot kialakítására törekszik. Tanulságos lehetne, a népesség, mint demográfiai rendszer rendszerszemléletű vizsgálata a polgárháborút megelőző területi dimenziókban, valamint az entitások által lehatárolt területek esetén.

Tervezem továbbá, Szarajevó város külön vizsgálatát. Kérdésként merült fel ugyanis Szarajevó, mint túlkonzentrált (fő)város és önálló mezejó optimális határainak meghatározása. Tekintettel arra, hogy a főváros földrajzi területe sokkal kisebb, mint a funkciója által lefedett területe, a közigazgatásilag hozzá tartozó tíz járás köre bővíthető. Érdekes témául szolgál tehát a város – etnikai határok lebontását követő – mérete, határmódosításának mértéke és iránya.

A migrációs folyamatok irányának vizsgálata során akadtak olyan városok (települések), amelyek ugyan periférián helyezkednek el, mégis jelentős bevándorlási területekké alakultak. Tervezem azon városok (pl. Bijeljina) vizsgálatát, amelyek demográfiai szempontból jelentős centrummá fejlődtek, annak ellenére, hogy formálisan nem tartoznak a közigazgatási szempontból „nagy” központok közé.

Végül egy hosszú távú kutatási irány. Bosznia-Hercegovina szempontjából talán legizgalmasabb és legrajteljesebb kutatás az etnikai szerkezetre vonatkozik. Úgy vélem, a 2013. évben – 22 év után – megvalósult népszámlálás etnikai csoportokra vonatkozó eredményei (pl. bosnyák etnikum arányának sokak számára meglepő nagysága) nagy mértékben befolyásolják majd az ország jövőjét, mind népességi, mind regionális dimenzióban. A tíz év múlva esedékes népszámlálás adatai alátámaszthatják, vagy átrajzolhatják a jelen dolgozatban kidolgozott népesség alapú regionalizációs modellt.

Felhasznált irodalom

- Andorka R.** (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Andorka R.** (2003), *Bevezetés a szociológiába*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Arisztotelész: Politika**, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. In: Monori Gábor (2011): Esélyegyenlőség és feminista jog - a női jogok pragmatikus érvényesülése, Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája.
- Aurousseau, M.** (1921), *The Distribution of Population : A Constructive Problem*, Geographical Review, Vol. 11 (4), pp.563–92. Ananthapadmanabhan, N. in: Vojkovic (2007)
- Barna I. – Székelyi M.** (2008): *Túlélőkészlet az SPSS-hez Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*, Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
- Barryman, A.** (1981): *Population Systems – A General Introduction*, New York and London, Plenum Press.
- Beaujeu-Garnier J.** (1965) *Trois milliards d'hommes : traité de démo-géographie*, Hachette, in: Jageljskij, A. (1980): *Geografija naseljenija*, Moskva, Progress.
- Bedy H.** (2011): *A demográfiai változások gazdasági hatásai az európai unióban*, Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar.
- Benko, G.** (1999) *Regionális tudomány*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Biblia, Mózes I. könyve** 1. rész 22., Károlyi Gáspár ford., Budapest, Sprinter Kiadói Csoport.
- Blacker, C. P.** (1947): *Stages in population growth*, Eugenics Review 39. 88–101. o.
- Bogičević, V.** (1950): *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske*, Zagreb, Historijski zbornik 1/4.
- Bojanovski, I.** (1988): *Bosna i Hercegovina u antičkodoba*, Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološkaispitivanja, knj. 6, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnostiBosne i Hercegovine.
- Bošnjović, I.**, (2003): *Demografska trijada Bosne i Hercegovine 1948–1991.*, Sarajevo, Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon zavno BiH-a.
- Bošnjović, I. – Pobrić A. – Bošnjović, N. – Traljić, S.** (2000): *Demografska istraživanja Stanovništvo Bosne i Hercegovine Demografski razvoj u multietničkom društvu*, Sarajevo, Međunarodni forum Bosna.
- Brejc, M. – Vlaj, S.** (2001): *Local Government in Slovenia* in Gál Zoltán: *Role of the Regions in the Enlarging European Union*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Breznik, D.** (1982): *Razvitak stanovništva, njegov razmeštaj i planiranje*, Ljubljana, Ekonomska revija.
- Bunge, W.** (1966): *Lund Studies in Geography Series C: General and Mathematical Geography*. Lund, Sweden: Gleerup, 285. o.

- Capra, F. – Steindl-Rast, D. (1991): *Belonging to the Universe - Explorations on the Frontiers of Science & Spirituality*, Harper, San Francisco.
- Carić, N. (1969): *Savremena geografija stanovništva - pravci razvitka u svetu*, Stanovništvo br. 1-2., Beograd.
- Carić, N. (1974a): *Jedno shvatanje teorije i metodologije geografije stanovništva*, Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo.
- Carić, N. (1974b): *Šta je sporno u geografiji stanovništva*; Zbornik radova, Knjiga 4., PMF, Novi Sad.
- Čelebija, E. (1967): *Putopis*, Svijetlost, Sarajevo.
- Centar za demografska istraživanja – Institut društvenih nauka (1963): *Šema stalnih rejona za demografska istraživanja*, Beograd.
- Cerne, A.. (2005): *Regionalno planiranje in regionalni razvoj med teorijo in prakso*, Dela 24, Oddelek za geografijo filozofske fakultet univerze v Ljubljani, Ljubljana
- Clarke, J. I. (1972): *Population Geography*, Pergamon, London, 176. o.
- Čolović, I. (2008): *Balkan - teror kulture: ogledi o političkoj antropologiji*, 2. Beograd, Biblioteka XX vek.
- Csató K. (2013): *A fiziokraták „utazó nagykövete”*: Nicolas Baudeau (1730–1792), Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest
- Demko, G. – Rose, H. – Schnell, G. (1970): *Population Geography*, McGraw–Hill Series in Geography, New York in: Radovanovic, M. (1982): *Prostorne determinante i faktori demografskog razvitka u Srbiji*, Statisticar 10., Beograd
- Derić, B. – Perišić, D. (1996): *Kriterijumi regionalizacije teritorije Srbije*, Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 2, Posebno izdanje, (Beograd: IAUS)
- Đulabić, V. (2007): *Regionalizam i regionalna politika*, Društveno veleučilište, Zagreb
- Đurić, V. (1971): *Problematika geografske rejonizacije Srbije*, Zbornik radova V kongresa geografa FNR Jugoslavije, (Cetinje: Geografsko društvo NR Crne Gore)
- Faragó L. (1994): *Adalékok a területfejlesztéssel kapcsolatos fogalmak vitájához*. Tér és Társadalom, VIII (3–4) 23–33. p.
- Farkas M. (2003): *Malthus két évszázad elteltével*, Eszmélet, 15/60
- Földi A. (1997): *A római család jogi rendje*, Rubicon, 1997/3–4.
- Friganović, M. (1978): *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb
- Friganović, M. (1983a): *Teorijski okvir i empirijski pristup demogeografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971–1981.*, Radovi 17–18., Geografski odjel PMF, Zagreb
- Friganović, M. (1983b): *O metodi geografskog proučavanja stanovništva*, Geographica Slovenica 13., Ljubljana

- Friganović, M.** (1984): *Geografijata i naučno-tehnološkata revolucija*, Geografski razgledi 21–22., Skopje
- Friganović, M.**, (1973): *Tipovi kretanja stanovništva i eksodusna područja SR Hrvatske 1961–1971*, Stanovništvo br. 3–4., Beograd, 178–179 old.
- Géczi J. – Stirling J. – Tüske L.** (2007): *Bevezetés a művelődéstörténetbe*, Pannon Egyetem BTK, Antropológia és Etika Tanszék, Veszprém
- Glatz F.** (1996): *Magyarok krónikája*, Budapest: Officina Nova
- Gorzelak, G.** (1998): *Regional Development and Planning in East Central Europe*, in Keune M. (ed), *Regional Development and Employment Policy: Lessons from Central and Eastern Europe*, ILO–SRO Budapest, pp. 62–76.
- Guadalupi, G.** (2007): *Kína felfedezése – A nyugati világ és a mennyei birodalom találkozása*, Alexandra Kiadó, Budapest
- Hagett, P.** (1977): *Locational Analysis in Human Geography*, Cambridge University Press, London
- Hahner P.** (2012): *Milyen adókat fizettek a franciák a régi rend idején?*, Rubicon, 2012/6
- Hajdú Z.** (2008): *Településpolitikusok – politikus települések*. In: *Települési környezet*. Szerk. Orosz Z., Fazekas I. Debrecen: DE, 190–195. p.
- Halmai, P.** *Az agrárgazdaság EU-adaptációja*, Politikatudományi Szemle 2004. 1–2. szám 219. old.
- Hampl, M.** (1976): *The Hierarchy of Demographic and Demogeographic Systems*, XXIII. International Geographical Congress, Geography of Population, , Section 7., Moskva
- Hammel, E.A. – Mason C. – Stevanović, M.** (2007): *Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji*, Anthropology Today, Department of Demography, University of California, Berkeley
- Handžić, A.** (1940) *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 42 – 43, Sarajevo 1995.
- Herczeg G.** (2013): *Magyar Szemle*, VII. évf. 9–10. sz.
- Heywood, P.** (2000): *Spanish Regionalism, a Case Study*, Working Documents in a Study of European Governance, No.2. in Đulabić, V. (2007): *Regionalizam i regionalna politika*, Društveno veleučilište, Zagreb
- Horvat, R.** (1941): *Lika i Krbava*, M. H. sv. 1, Zagreb 1941., p. 43 – 44
- Horváth, Gy.** (2000): *Regions and Cities in the Global World* Pécs : Centre for Regional Studies HAS
- Horváth Gy.** (2006): *Régiók Oroszországa*, Tér és Társadalom, XX. évf. 2006/2, 1–21.p.
- Horváth Gy.** (1998a): *Európai regionális politika*. – Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Horváth Gy.** (1998b): *Az átmenet regionális hatása Kelet-Közép-európában*. – Területi Statisztika 1. (38.) évf. 4. szám, pp. 295–318.

- Horváth Gy. (szerk.) (1998c):** *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban.* – Pécs, MTA RKK.
- Horváth Gy. (2000):** *Európai regionális politika és a Kelet-közép-európai bővítés.* –in: Horváth Gy. (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban.* Pécs.
- Horváth, Gy. (1998):** *Európai regionális politika,* Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó
- Horváth, Gy. (2001):** *Regionális támogatások az Európai Unióban,* Osiris Kiadó, Budapest
- Horváth, Gy. (2009):** *Regionális egyenlőtlenségek a Kelet- és közép-európai kutatási térségben.* – Magyar Tudomány.
- Ibrahimagić, O. (1996):** *Bosna i Bošnjaci: Država i narod koji su trebali nestati,* Zbirka pravnih i političkih eseja, Svjetlost Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (1998):** *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine,* Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2003):** *Bosanska državnost i nacionalnost,* Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelektualaca, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2004):** *Bosna je odbranjena ali nije oslobođena,* Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2005):** *Državno uređenje Bosne i Hercegovine,* Ibrahimagić s., Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2012):** *Bosanski identitet i suverenitet, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti,* Sarajevo
- Ibreljic, I. – Kulenović, S. (2005):** *Regionalizacija zapadnog Balkana u kontekstu „Evrope regija”,* Zbornik radova, Centar za ekonomsko održivi i regionalni razvoj, Tuzla
- Illés I. (2002):** *Közép- és Délkelet-európa az ezredfordulón,* Átalakulás, integráció, régiók. – Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Imamović, E. (1998):** *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Institut za antropologiju Zagreb (2006):** *Bosanci, Kulturni profil*
- Isard, W. (1975)** *Introduction to Regional Science,* Prentice–Hall, Englewood Cliffs
- Jageljskij, A. (1980):** *Geografija naseljenija,* Progress, Moskva
- Jelonek, A. (1976):** *Application of the Method of Multifactor Analysis to Demographic Regionalization,* XXIII. International Geographycal Congress, Geography of Population, , Section 7., Moskva
- Jovic, I. (2003):** *Planiranje i realizacija investicionih projekata,* Ekonomski institut, Tuzla
- Józsa P. (1976):** *Kód–kultúra–kommunikáció,* Budapest NPI, 143.
- Kates, R. W. (1971):** *Natural Hazard in Human Ecological Perspective: Hypotheses and Models,* Economic Geography, Vol. 47, No. 3 in Vojkovic (2007)

- Katona T. – Gyémánt, R. (2010): *Demográfia*, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged
- Keating, M. – Loughlin, J. (1997): *The political economy of regionalism*, Frank Cass, London in Kruppa É. (2003): *Régiók a határon határmenti együttműködés az európai unióban és közép-európában*, Doktori értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest
- Klemenčić, M. (1997): *Atlas Europe*, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”: Regija, regionalizacija, regionalizam, Zagreb
- Komšić, I. (2006): *Preživljena zemlja – Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Prometej, Zagreb
- Kosinski, W. – Prothero, L. A. – Zelinsky, R. M. (1970): *Geography and a Crowded World*, Oxford University Press, London in: Woods, R. (1979): *Population Analysis in Geography*, Longman, London
- Kostrowicki, J. – Szczesny, R. (1972): *Geography of world agriculture; Polish agriculture; characteristics, types and regions*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovács G. (1908): *A népesedés elmélete*, Debrecen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadó Hivatala
- Kovács T. (1999): *Polémia a magyarországi régiókról* In: *Területi Statisztika*, 1999/2 Budapest
- Kula, W. (1981): *Povijesna demografija*, *Demografija kao pomoćna povijesna znanost*. *Acta historico-oeconomica, Iugoslaviae*
- Kumalić, J. (2004): *Regionalizacija Bosne i Hercegovine*, Predavanje, Ekonomski fakultet Bihać
- Lehota J.: *Klaszteranalízis*, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutatas/ch05s06.html>, (2013.11.16.)
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés*, JATEPress, Szeged
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs
- Lojić I. (2007): *Mehaničko kretanje stanovništva i regionalni razvoj*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, br. 3.
- Lorenz, D. (1991): *Regionalisation versus Regionalism – Problems of Change in the World Economy*, *Intereconomics*, Vol. 26. No. 1.
- Lovasné Avató J. (2012): *Demográfiai minták és gazdasági változások*, *Statisztikai Szemle*, 90. évfolyam 7—8. szám, 696. p.
- Magyar Értelmező Szótár, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010
- Magyar L. (1981): *A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*, Kossuth Kiadó, Budapest
- Majstorović, D – Turjačanin, V. (2011): *U okrilju nacije*, Centar za kulturni i socijalni popravak, Banja Luka
- Marinović, I. – Uzelac, A. (2001): *Prostorno planiranje*, Dom i Svijet, Zagreb
- Marković, I. (2012): *Međureligijska kultura i odnosi u Bosni i Hercegovini*, Duh Bosne, 2012/7 3.sz.

- Márkus L. (2013): *Főkomponens és Faktor analízis*, <http://www.math.elte.hu/probability/markus/ElemzoTS1/Fokomponens.pdf>, (2013.11.16.)
- Maspero, H. (1978): *Az ókori Kína*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Mešanović, Dž. (2010): *Regionalno–geografska problematika razvoja Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Prirodno–matematički fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Mirić, R. (2005): *Osvrt na geografsku regionalizaciju Bosne i Hercegovine*, Geografski radovi, Broj 1., Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Molnár J. (2008): *A szegénység és a népesedés összefüggései néhány csereháti és Bodroghközi település példáján*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen
- Mujagić, N. (2012): *Kultura nacionalnih/etničkih previranja u BiH – Od kulturnog pluraliteta do konstitucionalnog multikulturalizma*, Sarajevski žurnal za društvena pitanja (jesen/zima 2012)
- Mujkić, A. (2012): *The ethnification of politics and Galvanization of Fear*, (draft). Sarajevo
- Mužić, I. (2008): *Vjera Crkve bosanske*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
- Nejašmić, I. (2005): *Demogeografija: Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb
- Nemes Nagy J. (1997): *Régiók, regionalizmus.* – Educatio, 3. sz., pp. 407–423
- Nurković, S. – Mirić, R. (2005): *Osvrt na geografsku regionalizaciju Bosne i Hercegovine*, Geografski radovi, Broj 1., Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Nurković, S. (2005): *Suvremni problemi regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa „Problemi regionalnog razvoja Hrvatske i susjednih zemalja“ Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
- Nurković, S. (2006): *Suvremeni socijalno–geografski problemi regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine*, Znanstveno–raziskovalno središte Univerze na Primorskem, Koper
- Oliveira-Roca, M. (1991): *Demografski resursi regija Hrvatske: prijedlog konceptualno-metodološkog okvira istraživanja*, in. Seferagić, D. (2010), Društvene promjene u prostoru IDIS, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 43-69.
- Osmanković, J. (2003): *Regionalizacija Bosne i Hercegovine u funkciji približavanja Evropskoj Uniji*, Zbornik radova, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Osmanković, J. (2004): *Regionalizacija i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine u poslijeratnom razdoblju*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, god. 2, br. 1.
- Pak, M. (2003): *Geografski pogledi na regionalno razvojno problematiku obmejnih območij Slovenije*, Zbornik radova „Regionalno razvojna problematika Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji“, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
- Papić, K. (1987): *Ekonomskogeografske regije Bosne i Hercegovine*, Geografski pregled, Geografsko društvo BiH, XXI., Sarajevo

- Pejanović, M.** (2005): *Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu*, Šahinpašić, Sarajevo
- Pejanović, M.** (2007): *Istorijsko oblikovanje regija i mogućnosti uspostave regionalne strukture Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*, Fakultet političkih nauka – Godišnjak 2007.
- Peračković, J.** (2001): *Promjene u strukturi zanimanja u Hrvatskoj od 1971. do 2001.* – Od ratara do konobara, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
- Perić, A.** (1981): *Čovjekove slobode, radjanje, samoupravljanje*, Svjetlost oour zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo; Nigro Glas oour izdavačka djelatnost, Banja Luka
- Pete J.** (2009): *A vallási aktivitás földrajzi mintázata a rendszerváltás után Magyarországon*, PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
- Pirisi G. – Trócsányi A.** (2007): *Általános társadalom– és gazdaságföldrajz*, TÁMOP 4.1.2, PTE-tTK, Pécs
- Pjanić, Z.** (1957): *Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji*, Nolit, Beograd, 218–219 old.
- Platon:** *Az állam*, ford. és a jegyzeteket írta Jánosy István, Budapest: Gondolat, 1988.
In: Monori Gábor (2011): *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése*, Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Állam– és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája, Pécs
- Pobrić, A.** (2002): *Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini*, Migracijske i etničke teme, No.4, Zagreb
- Poksisevskij, V.** (1978): *Naselenie i geografija*, Mislj, Moskva
- Polónyi, I.** (2002): *Az oktatás gazdaságtana*, Osiris kiadó, Budapest
- Puljiz, V.** (1993.) *Hrvatsko društvo, prognanici i izbjeglice*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu.
- Purivatra, A. – Imamović, M. – Mahmutćehajić, R.** (1991): *Muslimani i bošnjaštvo*, Izdavačko-trgovinsko preduzeće Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Radovanović, M.** (1967): *Geografska sredina i stanovništvo*, Stanovništvo br. 4., Beograd
- Radovanović, M.** (1970): *Razvoj egzaktne geografije stanovništvau sklopu koncepta teorijske (matematičke) geografije*, Stanovištvo br. 1–2., Beograd
- Radovanović, M.** (1980): *Teorijsko-metodološke osnove geografije*, Zbornik radova, PMF Odsek za geografske nauke, Beograd
- Radovanović, M.** (1982): *Prostorne determinante i faktori demografskog razvitka u Srbiji*, Statističar 10., Beograd
- Radovanović, M.** (1988) *Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i demografski sistem*. Zbornik radova Geografskog instituta 'Jovan Cvijić', SANU, br. 40, 167-178.
- Radovanović, M.** (1993): *Regionalizam kao pristup i princip i regionalizacija kao postupak u funkcionalnoj organizaciji geografskog prostora sa nekim*

aspektima primene na Republiku Srbiju, Zbornik radova, knj. 44–45, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijic" SANU)

- Radovanović, M. (1999): *Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i geografski sistem*, Zbornik radova, knj. 40, (Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijic” SANU)
- Rakić, R. (1987): *Prilog razmatranju problema u izučavanju regija*, Zagreb, Hrvatski geografski glasnik, Vol.49, No.1
- Rančić, M. (1984): *Migracija, urbanizacija i prirodno kretanje stanovništva*, Stanovništvo, god. XXII–XXIII. , broj 3–4., Beograd
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Ruppert, K. – Schaffer, F. – Maier, J. – Paesler, R. (1981): *Socijalna geografija*, Skolska knjiga, Zagreb
- Schneider G. (2010): *Formálódó új európai növekedési központok? A Közép-európai térség metropoliszrégióinak sajátosságai és kihívásai*, Tér és Társadalom 24. évf. 2010/1.
- Semprini, A. (1999): *Multikulturalizmus*, Beograd: clío
- Simon R. (1999): *Ibn Khaldún – Történelemtudomány és birodalmiság*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sipos I. (1913): *A celibátus (papi nőtlenség) – története és védelme*, Dunántúl Nyomda Rt., Pécs
- Slukan-Altić, M. (2007): *Hrvatska u europskim regionalizacijama: regionalizacija kao integracija ili geografija moći*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, *Stanovništvo*, 1–2/1374., Beograd, 230. old.
- Sterc, S. (1996): *Geografski glasnik*, 48. sz., Zagreb
- Stipčević, A. (1974): *Iliri*, Zagreb
- Stojanović, B. (1998): *Razmeštaj i gustina stanovništva kao osnova regionalizacije*, Demografske osnove regionalizacije Srbije, Posebna izdanja, kn. 54, (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijic" SANU)
- Szabó P. (2005) *A NUTS rendszer ki- és átalakulása*,. Comitatus XV. évf. 8–9.sz.
- Szabó P. (2006): *Régió: „meghatározott területi egység”*, Comitatus : önkormányzati szemle 16. évf. 7–8. sz., 148–159. o.
- Szántó Z. (2010): *Gazdaság-szociológia*, TÁMOP–4.1.2–08/2/A/KMR–2009–0041 pályázati projekt keretében, ELTE Közgazdaságtudományi Tanszék, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Balassi Kiadó, Budapest
- Tokača, M. (2013): *Bosanska knjiga mrtvih*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo
- Tošić, D. (1999): *Prostorno-funkcijski odnosi i veze u nodalnoj regiji Užica*, doktorska disertacija, (Beograd: Geografski fakultet)
- Tasnádi, I.: *Gyakorlati útmutató az SPSS statisztikai program használatához*, forrás: <http://users.nik.uni-obuda.hu/Farkas/SPSS/SPSS%20jegyzet.html>, (2013.11.16.)

- Tóth J. Z. (2003): *Utópia vagy eszményi társadalom?* (Megjegyzések Morus Tamás művéhez), Jogi Szemle, 2003/1
- Tóth K. (2000): *Microregions in the South-Alföld* (Great Hungarian Plain). In: Regionalism and Integration: Culture, Space, Development. Ed.: Popa, N. Timișoara-tübingen–Angers: Universitatea de Vest din Timișoara, Universität Tübingen, Université d'Angers
- Trewarthe, G. T. (1978): *The More developed realm: a geography of its population*, Editor Glenn Thomas Trewartha, Pergamon Press and Japan, a physical, cultural and regional geography, University of Wisconsin press (1945) in: Woods, R. (1979): *Population Analysis in Geography*, Longman, London
- Twitchett, D. – Loewe, M. (1986): *The Cambridge History of China*, I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.–A.D. 220, Cambridge UP, Cambridge, 206. old. in: Salát Gergely (2012): *Demográfiai folyamatok Kínában*, Kommentár 2012/1
- Uzelac, A. (2001): *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb
- Valentey, D. I. (1976): *Elaboration of a System of Knowledge of Population in the USSR*, XXIII. International Geographycal Congress, Geography of Population, , Section 7., Moskva
- Vasić, M. (1962): *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, sv. XIII., Sarajevo
- Velikonja, M. (2003): *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia–Herzegovina*, College Station, Tex.: Texas A&M University Press.
- Veljković, A. et al., (1995): *Gradovi Srbije – centri razvoja u mreži naselja*, Geografski institut, Beograd
- Vojković, G. (2007): *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*, Srpsko geografsko društvo, Beograd
- Vojković, G. (2009): *Demografski tokovi i problemi održivog razvoja u Srbiji Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (Niš: Ekonomski fakultet)
- Vranjes-Soljan, B. (1989): *Mjesto demografije u povijesnoj znanosti*, Sveučilište u Zagrebu, Radovi, 22., Zagreb
- Vrcan, S. (2001): *Kultura kao društveno opasan pojam*, Reč, 61/7, mart, Beograd
- Wertheimer-Baletić, A. (1978): *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate
- Woods, R. (1979): *Population Analysis in Geography*, Longman, London
- Woods, R. (1982): *Theoretical Population eography*, Longman, London
- Wrigley, E. A. (1973): *Népesedés és történelem*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- Wrigley, E. A. – Schofield, R. (1981): *The population history of England*, A reconstruction. London: Arnolds In: Faragó, L. (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába*, Budapest, Corvinus Egyetem.
- Zavod za statistiku SFRJ (1953): *Rejoni NRS, NRHR, NRBiH*
- Živković, P.: *Povijest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća*, Mostar, 1994
- Саушкин, Ю. (1968): *Геосистемы и геоструктуры* // Вестник МГУ, серия геогр. Но.5 (в соавторстве с А. М. Смирновым)

